Рік XIII. Р. 1904 кн. I. Т. LVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIII Jahrgang. 1904, I B. B. LVII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 26/II с. с. 1904.

Рік XIII. Р. 1904 кн. I. Т. LVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIII Jahrgang. 1904, I B. B. LVII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 26/II с. с. 1904.

Зміст LVII тому.

Inhalt des LVII Bandes.

Впроваджене єзуїтів до Польщі.

ІСТОРИЧНО-КРИТИЧНА СТУДИЯ.

Написав **Олександр Сушко.**

Усї дотеперішні досліди над істориєю впровадженя єзуїтів до Польщі, чи там досліди над ґенезою самої думки прикликання єзуїтів в підмогу до боротьби з польськими сектантами — незвичайно скупі та баламутні. Подіям, які попередили заснованнє першої єзуїтської колеґії на польській земли 1565 р. усї дослідники присьвячують дуже мало уваги, малюють їх кількома загальними рисами, сказати-б — оповідають про них більш по хронїкарськи. Вони показують, що першим єзуїтом на польській земли був Альфонс Сальмерон (1555 р.), другим — Петр Канїзий (разом з патром Домінїком Менґінї, 1558 р.), оповідають, що перший з поміж польських біскупів, та взагалї усїх Поляків, впровадив єзуїтський орден до Польщі кардинал Станїслав Гозий, повторяють від давна більше меньше одно і те саме, — та вже-ж хто, коли, при якій нагоді та серед яких обставин підніс гадку защіпити єзуїтський орден на польській земли, яка доля стрінула такий проєкт в Польщі, чи викликав він тут яке заінтересованнє, чи нї, як прийняло його домашнє духовенство — низше і висше: симпатично чи не симпатично, та взагалї, яка була ґенеза й розвій такого проєкту протягом

Розвідка ся була предложена на історичнім семінарі проф. М. Грушевського. Вп. професору складаю щиру подяку за цїнні вказівки, зроблені ним при тім. Також чую себе з'обовязаним подякувати за цїнні ради при обробленню сеї працї Вп. професору д-ру Людвикови Фінклеви.

більш як десятка літ, є чи нема якої консеквенциї, якого орґанічного причинового звязку між попередними евентуальними заходами з остаточним рішучим кроком Гозия 1565 р. — на усе те не звертало ся до тепер просто ніякої уваги, або — що гірше — висловляло ся зовсім суперечні гадки та гіпотези, які згодом приймали ся тут або там як зовсім вірогідні погляди, оперті на певних історичних сьвідоцтвах. А одначе отсї всї порушені питання з усякою певністю важнїйші та інтереснїйші як се, коли і який патер став вперве своєю ногою на польській земли і т. п.[1]).

Вкінци думаю теж, що оповіданнє про впроваджене єзуітів до Польщі не буде без інтересу і для нас, вже хочби лише через те, що не иньшою дорогою як крізь Польщу пробив собі єзуітський орден віконце на Русь, та хочби лише з огляду на ту сумну славу, яку польські єзуіти придбали собі своєю діяльністю в історії нашого народа. Та інтересна вона для нас головно тому, що, як побачимо зараз, пізнїйша єзуітсько-ультрамонтанська кампанія на руській земли — се лише дальший тяг,

[1]) Найповнїйші нариси історії впроваджена єзуітів до Польщі дали до тепер безпеечно Красїцкий та патер Заленский. Перший в студиї п. з. De Societatis Jesu in Polonia primordiis comentatio historica, Berolini, MDCCCLXI, ст. 125—139, другий в своїй монографії п. з. Jezuici w Polsce, Львів 1900, т. I, ст. 131—150. Не безінтересна ще й тепер забута нині майже зовсім невеличка брошурка з другої половини XVIII в. п. з. O Zasługach swiętego Ignacego, Fundatora Societatis Jesu, Ku Kosciołowi Bożemu osobliwie w Polscze, Kazanie x. Kajetana Tągoborskiego, Scholastika Katedralnego przemyskiego Na Uroczystość Jego Roku 1763 w Kościele Przemyskim Societatis Jesu Miane (Львів?) 1764 [ч. бібл. ім. Оссол. 17117; друге виданнє вийшло невдовзї (Przedrukowane) в друкарни єзуітської колеґії в Перемишли, б. р.]. — Диви іще: Rychcicki (Mawrycy hr. Dzieduszycki), Piotr Skarga i jego wiek (I виданнє: Краків, 1850, т. I—II; II вид. Краків, 1868—1869, т. I—II; цитувати-му вид. II), т. I, ст. 173; Eichhorn, Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius, т. I, Mainz, 1854, ст. 182. Вкінци запримічу, що пишучи отсю розвідку мав я під руками цїнний кодекс бібліотеки ім. Оссолїньських у Львові, ч. 628 п. з. „Provinciae Poloniae Societatis Jesu Ortus et progressus, opera et studio Patris Raphaelis Skrzynecki e Societate Jesu (друга половина XVIII ст.), передовсїм ст. 1—41.

Велєвіцкий у вступній статї „Quis Status Societatis Jesu in Regno Poloniae fuerit, antequam Nostri Cracoviae sedem fixissent et qua occasione Cracoviam venerint ab anno Dni 1578“ згадує лише, що „Hosius Card. Nostros primus in Poloniam evocat“. — Scriptores rerum polonicarum, т. VII, Краків, 1881: Wielewicki, Dziennik, ст. 2.

а радше — вже консеквентне реалїзованнє тих єзуїтських мрій та плянів, які сходили в головах чільнїйших членів „Societatis Jesu“ ще тодї, коли в Польщі про єзуїтів ледви хто й думав.

I.

Хто з Поляків був автором проєкту ратувати польсько-католицьку церков перед реформацийною потопою єзуїтами?

Найбільш популярний погляд, неначе-б першим, що підніс в Польщі думку впровадити до Польщі єзуїтський орден, був підпора і стовп католїцизму в Польщі, кардинал Гозий, — погляд, як побачимо, так само баламутний як і неправдивий[1]). Побіч сього є ще друга думка, а власне та, що автором згаданого проєкту був гнїзненський арцибіскуп і примас Микола Дзєжґовский, який виступив з ним на синодї польсько-католицького духовенства ще десь 1545 р. (а може ще 1542). Думка ся, хибна так само як попередня, характеристична хиба тим, що висловив її ще ось недавно тому один із найкомпетентнїйших знавців єзуїтської історії в Польщі, автор моноґрафії п. з. „Jezuici w Polsce“[2]). Останнїй, при тім найменьше правдоподібний погляд, неначе-б про впровадженє єзуїтів до Польщі думав ще попередник арцибіскупа Дзєжґовского, Петро Ґамрат, теж десь в самих початках 40-их років XVI столїтя, теж на якімсь синодї польсько-католицького духовеньства.

Щоби проєкт ратовання католицької церкви в Польщі перед чим раз то могутнїйшим напором сектанства при підмозї єзуїтів міг зродити ся в Польщі ще десь в 40-вих роках XVI столїтя. значить саме в першім десятилїтю істновання єзуїтського ордена — се вже на перший погляд видаєть ся таки дуже неправдоподібним, а радше леґендарним. Адже-ж се загально звісна річ, що як раз в сім першім десятилїтю переживав орден ледви чи не найтяжші хвилї свого істновання, вербував собі членів, був саме тодї — так сказати-б — „in statu nascendi“. Щоби отже та скромна Societas Jesu, затверджена папою Пав-

---

[1]) Пор. прим. Красїцкого, op. cit., ст. 125, та навіть Айхгорна, op. cit., т. I, ст. 182 й його: Der ermländische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kürchenfürst, Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands, Band IV, Braunsberg, 1869, стор. 28.

[2]) Załęski, op. cit., т. I, ст. 140.

лом III 1540 р. (27 вересня, булею „Regimini militantis ecclesiae“), яка ще 1556 р. числила на 1000 членів ледви 35 професів, щоби вона завоювала собі вже в так недалекій будуччині цілий сьвіт, стала найнебезпечнійшим противником та найбільшим пострахом сектантів, про се тоді нікому не могло і у сні приснитись і то не лише в Польщі. Не вже-ж би отже польські арцибіскупи 40-вих років XVI столїтя разом з своїм духовенством, відчували якимсь віщим духом се, чого тоді ніхто не міг просто сподївати ся, вже тоді віщим зором бачили ті неімовірні майже успіхи єзуїтського ордена в боротьбі з ворогами католицької церкви, успіхи, що про них тоді нікому і не снило ся? Адже-ж се ясна річ, що вірити в таку леґенду — вже на перший погляд — годі. — Та на тім не конець.

Що арцибіскуп Микола Дзєжґовский та його попередник Петро Ґамрат справді не виступили зі згаданим проєктом на жаднім зі скликаних ними синодів, — про се сьвідчать найкрасше друковані і не друковані (рукописні) ухвали тих синодів. І так знаємо, що Петро Ґамрат[1]) відбув за не цілий пятялїтний час свого правлїння гнїзненською митрополїєю два провінцияльні синоди. Перший з них відбув ся в жовтни 1542 р. в Пйотркові, а його постанови оголошено два роки опісля друком[2]). Як отже бачимо, дізнати ся про се, що було предметом нарад отсього синоду, легко, — байдуже, що оба видання згаданих постанов тепер дуже рідкі. Зібране духовенство радило над способами боротьби з антікатолицькою течією із Заходу, над способами оборони клясових вольностий

---

[1]) Див. Ks. Jan Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, т. III, Poznań, 1889, ст. 71—134.

[2]) Маємо два видання постанов пйотрківського синоду з 1542 р. Заголовок видання І-го такий: Decreta et Constitutiones sacrosancte synodi provincialis Petricovie anno Domini 1542 die Martis decima septima mensis Octobris presidente Reverendiss. in Christo patre et domino Petro a Gamratis, Dei gratia Archiepiscopo Gnesn. et Episcopo Cracovien., Legato nato et Primate Regni Polonie solenniter celebrate. Cracovie per Mathiam Scharffenberg anno 1544. Друге виданнє див. Przegląd lwowski, rok X, 1880, Maurycy hr. Dzieduszycki, O synodach katolickich w dawnej Polsce, ст. 288 et seq., теж Korytkowski, op. cit., т. III, ст. 111, прим. 1, Janociana, т. II, ст. 102 й Jocher, Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie, Wilno, 1840—1857, т. I—VII, нр. 7490, 7491.

та привілеїв духовенства, та вкінци над способами ратунку самого духовенства з його страшного морального занепаду[1]). Про єзуітів нікому зі зібраних і не снило ся говорити. І зовсім природно: в Польщі тоді ще про єзуітів й не було чувати.

Говорячи про синод з р. 1542 годі не звернути уваги ще на один момент, який для нас має чималу вагу тим, що на отсьому синоді був присутний як раз той, що в 11 літ опісля (скажу вже тут) стрінув ся перший з Поляків з єзуітами та задумав впровадити їх до вітчини — Мартин Кромер. Пізнійший наступник Гозия брав в синодальних нарадах дуже живу участь, він був теж і автором згаданих друкованих постанов.[2]) Коли-ж би отже на отсьому синоді на порядку дневнім й поставлено дивним дивом „єзуітську справу“, то нема найменьшого сумніву, що він був би про се згадав в своїх пізнійших писаннях — тоді, коли справа була актуальною, і коли Кромер, по многих літах, хвалив ся справді, що ось то як раз він був тим першим з Поляків, що пізнав єзуітський орден та багато причинив ся до його впровадженя в Польщу. Та се — пише Кромер — стало ся при зовсім иньшій нагоді...[3])

Коротко перед своєю смертию думав Ґамрат відбути ще два синоди: дієцезальний в Кракові і провінцияльний в Пйотркові. Чи краківський дієцезальний синод відбув ся — не знаємо (згадує його лише Лентовский, Katalog, ч. I, стр. XVIII і т. II, стр. 113), — за се річ зовсім певна, що провінцияльний синод відбув ся справді в жовтни 1544 р., в Пйотркові.[4]) Деякі його постанови читаємо в звіснім збірнику синодальних постанов Карнковского з 1579 р.[5]) Одначе й тепер про єзуітів не думав ще ніхто...

---

[1]) Ibidem; теж Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 20, 21.

[2]) Ibidem.

[3]) Про се буде бесіда низше.

[4]) Ks. Ludwik Łętowski, Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich, w Krakowie 1852. — Dzieduszycki, op. cit., Przegląd lwowski, 1880, стр. 393—395, — Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 120 et seq. — i Starowolski, Epitome conciliorum tam generalium quam provincionalium, Romae, 1653, стр. 378.

[5]) Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae gnesnensis, Prouincialium, tam vetustorum, quam recentiorum, usque ad Annum Domini MDLXXVIII, studio et opera Reverendissimi in Christo Patris, Domini Stanislai Karnkowski, Dei gratia Episcopi Vladislavien et Pomeraniae collectae... Cracoviae, 1579 [бібл. ім. Оссол. ч. 7087] карта 27, 37, 76, 88, 94, 156—157.

27 серпня 1545 р. арцибіскуп Ґамрат умер, а на митрополичім престолї засїв Микола Дзєжґовский (вибраний формально 20 жовтня 1545 р.).[1] Коли одначе зважимо, що затверджене нового арцибіскупа прийшло з Риму що іно в першій половині цьвітня 1546 р., та що свій величавий в'їзд на митрополичу столицю відбув Дзєжґовский що іно 1 мая т. с. р.[2]), тодї й зрозумієте, що вістки неначе-б він 1545 р. відбув провінцияльний синод в Ленчиці та ще й виступив на нїм з пляном впровадженя до Польщі єзуітського ордена[3]), треба теж зачислити до леґендарних. Очевидна річ, що про се вже й не треба згадувати, неначе-б з таким пляном мав Дзєжґовский виступити ще десь на якімсь мітичнім синодї з р. 1542.[4])

Хоча арцибіскуп Дзєжґовский тїшив ся у сучасних не конче доброю славою[5]), все таки треба признати, що сумне, просто безвихідне положене католицької церкви в Польщі непокоїло його дуже. Він рад був помочи її по своїм силам та здібностям, конферував безустанно з тодїшними визначними людьми католицького табора, що саме тодї починають ґрупувати ся головно при капітулах, та скликував дуже часто католицьке духовенство на синодальні наради.[6]) Та вже-ж — скажу коротко — переглядаймо друковані і недруковані постанови усїх тих його синодів, почавши від першого Ленчицкого з вересня 1547 р., а скінчивши на передостаннїм провінцияльнім в Ловічу з р. 1566 (вересень) і останнїм в Пйотркові з р. 1557 (май) та дієцезальнім в Гнїзнї те-ж 1557 р. (початок мая), — переглядаймо рукописних і друкованих па-

---

[1]) Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 135–228.

[2]) Ibidem, стр. 141.

[3]) Fabisz Paweł, Wiadomość o Synodach prowincyonalnych i dyecezalnych gnieźnieńskich i o prawach kościoła polskiego z dodatkiem spisu synodów dyecezalnych polskich, Kępno, 1861, стр. 163, — Załęski, Jezuici w Polsce, т. I, стр. 140, — Харламповичъ К., Западно-русскія православныя школы XVII и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви, Казань, 1898, стр 38. — Про иньших як Buliński (Historya kościoła polskiego, т. I—II Краків, 1873–1874) та Bukowski (Dzieje reformacyi w Polsce й не згадую.

[4]) Про се — низше.

[5]) Пор. прим. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, т. I (кореспонденция Зебжидовского), стр. 479 — теж мою студию в „Записках" т. LIII, Предтеча Унїї, стр. 24, прим. 1.

[6]) Див. Korytkowski, op. cit., l. c.

мяток з того часу кілько хочемо, все-ж таки згадки про обрадованнє зібраного духовенства над „єзуїтською справою" на котрім небудь із згаданих синодів — нема[1]), байдуже, що проєкт впровадженя єзуїтів до Польщі був Дзєжґовскому знайомий вже в серединї 50-тих років.[2])

---

[1]) Постанови першого синода Дзєжґовского в вересни 1547 р. в Ленчицї (а не в Пйотркові, як було заповіджено) опублїковані в І-щім томі Acta historica res gestas Poloniae illustrantia (Korespondencya Zebrzydowskiego, Краків, 1878, стр. 446—451). Ухвали подібні до постанов попередних синодів. Про єзуїтів згадки нема [Пор. іще: Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 149 et seq. і Dzieduszycki, op. cit., Przegląd lwowski, 1880, стр. 396—397]. — Другий провінц. синод Дзєжґовского відбув ся в червни 1551 р. в Пйотркові. Загально звісно, що на тім синодї був і Станїслав Гозий, якому тодї і поручено написати коротке „ісповіданє віри", яке Гозий зараз таки 1553 р. пустив в сьвіт друком (Краків) п. з. Confesio fidei catholicae christiana. На сей синод виготовило трьох відпоручників краківської капітули (Петр Мишковский, Станїслав Ґурский і Мартин Кромер) славну свою „інструкцию" для делеґатів капітули на синод (Acta historica, op. cit., т. I, стр. 457). Перед самим синодом відбували ся ще й дієцезальні синоди (пор. Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 162). Про єзуїтів теж нїхто не згадав (пор. Acta historica, op. cit., стр. 499—525), за се ухвалено, аби біскупи виховували собі здібних робітників на академиях, та щоби кождий монастир висилав що два роки по двох кандидатів на краківську академию. Біскупи дбають головно про свою юрисдикцию. Дальший синод розпочав ся 6 падолиста 1554 р. Та крім примаса Дзєжґовского прибули з біскупів лише Андрій Зебжидовский (крак.) та Андрій Носковский (полоцк.). Див. Eichhorn, op. cit, т. I, стр. 212, Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 184. — Синод відложено: він і відбув ся аж коли до Польщі приїхав папський нунций Ліппомано, в вересни, 1556 р. в Ловічу. Ухвали сього синоду — див. Cod. MS. архіву кн. Черторийских в Кракові, ч. 2242. — Пор. те-ж: Eichhorn, op. cit., т. I, стр. 268 et seq., — Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 202 - 209, — Rykaczewski, Relacye nuncyuszów apostolskich o Polsce od roku 1548—1690. Wydanie biblioteki polskiej w Paryżu. T. I—II, Berlin, Poznań, 1864, т. I, стр. 34 et seq. — Останнїй свій провінц. синод відбув Дзєжґовский в Пйотркові, в маю 1557 р.; попередив його дієцезальний синод в Гнїзнї (початок мая). Та на отсих синодах сам арцибіскуп вже не був присутний. Найважнїйшою причиною скликання отсих синодів була контрибуция, якої король домагав ся від духовеньства на інфлянтську виправу 1557 р. Денещо з постанов сього останнього провінц. синода примаса Дзєжґовского передруковано в цит. збірнику Карнковского. Пор.: Dzieduszycki, op. cit., Przegląd lwowski, 1880, стр. 520—522, Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 212—215. — 18 січня 1559 р. Дзєжґовский умер.

[2]) Про се довідаємо ся низше.

Приглянувшись одначе близше леґенді про пляни Дзєжґовского, чи там ще Ґамрата, ратувати польсько-католицьку церков перед грозою реформациї єзуїтами, спостережемо зараз, що показати ґенезу тої леґенди — легко.

Не знати яким чином могло се стати ся, все-ж таки в однім із старших друкованих збірників синодальних постанов, а власне в „Constitutiones Synodorum Metropolitanae Ecclesiae Gnesnensis, Provincialum“ Венжика з р. 1630 (Краків) читаємо, що 1542 р. відбув ся в Ленчиці провінцияльний синод Миколи Дзєжґовского (Nicolai Dzierzgovii Lanciciae, 1542). І хоча на отсю просту неможливість звернув був увагу ще Яноцкий [1]) — кажучи, що арцибіскуп Дзєжґовский не міг в сім році скликати провінцияльного синода з тої простої причини, що тоді жив ще його попередник, арцибіскуп Ґамрат, се одначе не спинило одного із сучасних майже Яноцкому істориків польської церкви додати до Венжикової вістки доволї сензацийний коментар, який в короткім часї став для пізнїйших письменників жерелом як раз згаданої єзуїтської леґенди.

Згадавши коротко про неможливе положенє католицької церкви в Польщі, пише дальше згаданий історик так: „Тимчасом отримав король від папи порученє недопустити до розширеня науки Лютра в Польщі. Біскупи отримали теж окремий лист з візванем ужити якихсь успішнїйших середників до ратовання непорочности пануючої віри. По тїй то причинї скликав арцибіскуп Дзєжґовский провінцияльний синод, на якім — як сьвідчить його окружний лист — радили над причинами страшного занепаду та над способом оживотвореня давньої ревности духа релїґії; над укаранем непокірних, богохульників, рабівників і дерунів костелів, над фундаторами нових „зборів“ і їх оборонцями. Теж над реформою духовенства і усуненем деяких звичаїв, противних науцї і обрядам св. церкви. В тім самім листї питає арцибіскуп духовенство, чи не добре було би з причини браку сьвітських ксьондзів, яким діссиденти відібрали костели та доходи, впровадити до Польщі єзуїтський орден, який і утримував би семинариї і виховував би молодїж в святїй вірі та вольних науках... Перша се“, читаємо дальше, „одначе дуже хвальна згадка в істориї польської церкви

---

[1]) Janozki Johann Daniel, Nachricht von denen in der Hochgräflichen Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern, Breslau, 1749, ч. I, стр. 76.

про отсей орден. Проект Дзєжґовского невдовзї здійснив ся, а ті прислуги й праці, які ревні та сьвітлі члени сього ордена розпочали для розширеня наук та викоріненя діссидентських єресий, відповіли зовсім опінії, яку виробило собі про нього ціле духовенство"...[1])

Отся „перша та дуже хвальна" звістка в історії польської церкви про єзуітський орден — вподобала ся пізнїйшим письменникам дуже, очевидна річ — з малою поправкою. Заваживши власне се, що 1542 р. арцибіскуп Дзєжґовский не міг ще скликати провінцияльного синода, перенесено його „благоразумно" на р. 1545... Таку поправку зробив Фабіш[2]), а за ним повторили се вже иньші письменники як Булїньский, Харлампович, а навіть історик „Єзуітів в Польщі", кс. Заленский.

Звідкиля-ж одначе зачернув свою вістку Островский? Відповім коротко: жерелом послужили йому (скажу вже тут...) Аннали Райнальда, а власне синодальна проґрама гнїзненьского арцибіскупа, в якій говорить ся вже зовсім ясно та явно про спровадженє до Польщі „в підмогу" єзуітів, грамота, яку автор Анналів умістив хибно під 1542 р.[3])

Та про се буде бесїда більше просторо низше.

Лишаєть ся на конець сказати ще денещо про міти звязані з особою кардинала Гозия. Передовсім треба зазначити, що основою погляду, неначе-б першим Поляком, який підніс думку впровадити до Польщі на ратунок католицькій церкві єзуітів, був пізнїйший біскуп Вармії та кардинал Станїслав Гозий, був факт, що Гозий був перший з поміж польських біскупів, який в половинї 60-тих років заснував першу на цїлу Польщу єзуітську колеґію, неначе впроваджуючи тим формально єзуітський орден в річпосполиту.[4]) Що одначе з сього загально

---

[1]) Ostrowski X. Teodor, Dzieje y prawa Kościoła polskiego, w Warszawie, MDCCXCIII, т. I III [бібл. ім. Оссол. ч. 11887], т. III, стр. 33—34.

[2]) Fabisz, op. cit., стр. 163.

[3]) Annales Ecclesiastici ab anno, quo desinit card. Caes. Baronius MCXCVIII usque ad Annum MDLXV. Continuati... auctore Odorico Raynaldo... Tomus XXI, Pars I. Coloniae Agripinae, Anno MDCCXXVII [бібл. ім. Оссол. ч. 34.941], стр. 189, п. р. 1542.

[4]) Про се див.: Eichhorn, op. cit., т. II, стр. 173-190, — Krasicki, op. cit., стр. 131 et seq., — Załęski, op. cit., т. I, стр. 155-158.

звісного факту не виходить ще се, неначе-б Гозий був заразом й автором ідеї впроваджения єзуїтів до Польщі — се річ ясна.

Доволі цікаво сформулований згаданий погляд у Красіцкого. „Як всї иньші здобутки західної культури“, читаємо в його історії початків єзуїтського ордена в Польщі, „так і єзуїтський орден впроваджено до Польщі крізь сусїдню Німеччину. В Німеччині-ж була єзуїтська колеґія вже 1544 р. (?!)“, в Баварії, де перебував дуже горячий опікун єзуїтів, кардинал Отто Трухсес, та де патри Яюс та Канізий сьвітили ревністю та наукою усьому католицькому духовенству в Німеччині. А Гозий з Трухсесом та Канїзием вже знав ся та навязав з ними дружні зносини ще тоді, коли 1549 був як раз в посольстві до цісаря (Карла V) та Фердинанда (австрийського). Чим сильнїйше отже зростало небезпеченьство для католицької церкви в Польщі, тим більше подивляв Гозий великі заслуги єзуїтів около католицької віри в Німеччині, тим красше розумів, як зручно орґанізований єзуїтський орден до боротьби з сектантами, та з як великим успіхом можна ним користувати ся „in summo rerum discrimine“.[1])

Бачимо отже, що по думцї Красїцкого зазнайомив ся Гозий з єзуїтським орденом ще 1549 р., і то підчас свого посольвання в Німеччинї, де — як каже Красіцкий — була вже від 1544 р. єзуїтська колеґія в Баварії... Як бачить ся — гадку впровадження єзуїтів до Польщі піддали йому як раз згаданий кардинал та дуже горячий покровитель (ardentissimus fautor) єзуїтів Отто Трухсес й патер Канїзий, з якими він навязав саме тоді дуже дружні зносини.

Пригляньмо-ж ся отсьому оповіданню близше.

Звісно, що між Польщею і Німеччиною вів ся в другій четвертині XVI в. довголїтний, завзятий спір. Справа йшла про герцоґа Альбрехта брандебурського, на якого цїсар Карло VI кинув ще 1530 р. баніцию, признаючи собі суверенні права до недавно тому секуляризованої Прусиї, від 1525 р. польського ленна. Справа тим більше заострилась, що Альбрехт віддав ся під опіку Жигимонта III, а сей заборонив йому під загрозою утрати ленна ставляти ся на суд цїсаря. Ситуация зміняла ся безустанно, — деколи заносило ся навіть на війну. Оттакі то напружені відносини викликали, розуміеть ся — живійші

[1]) Krasicki, op. cit., стр. 125.

дипльоматичні зносини, живійші порозуміння між обома дворами. На німецьких соймах з'являли ся майже рік-річно відпоручники польського правительства, а подруже Жигимонта Авґуста з донькою Фердинанда I, Єлисаветою[1]), було теж продуктом дипльоматичної комбінациї. Оттаким то чином бачимо на німецькому соймі 1548 р. Мартина Кромера (разом з Миколою Радивилом)[2]), а 1549 р. висилає молодий король в посольстві до Карла V, Фердинанда I та Филипа II — новоіменованого хелмінського (Culm) біскупа, Станїслава Гозия.[3]) До річи кажучи — отсе й був початок блискучої Гозиєвої кариєри.

Під конець марта, або з початком цьвітня 1549 р. вибрав ся Гозий в дорогу. Невдовзї прибув він до Праги[4]), звідтиля коло 15 липня поїхав на Ратісбону, Авґсбурґ, Діллїнґу, Ніренберґ і Вірцбурґ — до Нідерляндиї, де перебував як раз цїсар Карло V. Підношу з натиском, що як раз саме тодї, в дорозї до Нідерляндиї, вступив Гозий в Ділїнзї до голосного авґсбурґського кардинала Оттона Трухсеса, а не вже в часї свого повороту з Нідерляндиї під конець 1549 р., як дехто хоче розуміти примітку Решки „ex itinere".[5]) В Нідерляндиї гостив Гозий в Брукселї, Ґентї та Антверпії (де з'їхав ся з іспанським королем Филипом II), і відти вибрав ся з поворотом. В січни 1550 р. бачимо його вже в Відни, і звідти вибираєть ся в короткім часї до Польщі.

---

[1]) Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten, von F. B. von Buchholz, B. VIII, Wien 1838, стр. 698—699. — Вона умерла дуже рано — 15 червня 1545 р. в Вильнї.

[2]) Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 36 і Buchholz, op. cit., т. VI, стр. 286 (Wien, 1836).

[3]) Eichhorn, Kardinal Hosius, op. cit., т. I, стр. 89—102. Крім того див. невеличкий специяльний нарис д. Жигимонта Вурста п. з. Legacya Stanisława Hozyusza do cesarza Karola V i króla Ferdynanda I w roku 1549. — Przewodnik naukowy i literacki, Rocznik XXI, 1903 р., чч. 1—7.

[4]) З Польщі поїхав Гозий просто до Праги, а не до Відня як читаємо у Айхгорна. Пор. Wurst, op. cit., зош. II, стр. 106, прим. 5. — В яких справах їхав Гозий — гляди інструкцию в Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, т. IV (Epistolae Hosii, т. I), стр. 291 - 292, нр. 314.

[5]) „Ex itinere quoque ad Magnum illum Othonem Truchsesium Cardinalem Augustanum divertit". D. Stanislai Hosii... vita auctore Stanislao Rescio, caput XIV libri I. Acta historica..., op. cit., т. I, стр. 98—102, Krasicki, op. cit., стр. 125.

Такий перебіг Гозиєвої леґациї з 1549 р. на підставі сучасних грамот. Чи одначе Гозий справді що іно тоді зазнайомив ся з кардиналом Трухсесом, як би се виходило з оповідання таких Гозиєвих біоґрафів як Решка та Айхгорн (за ними повторив се Красїцкий), чи отся стріча була справдї лише... чолобитнею, яку Гозий зложив славному кардиналови, чи вкінци Гозий відвідав його справдї вже в повороті з Нїдерляндиї, значить під конець 1549 р. (хронольоґічно виходить так з оповідання Решки: ex etinere...") — се иньша річ...

Отто Трухсес — се Гозиїв товариш ще із студентських часів.[1]) Вони товаришували разом на студиях в Падуї[2]), заприязнили ся вже тодї та вже аж до кінця житя утримували дуже сердечні зносини. Підчас свого пословання в Польщі 1542 р. мав Трухсес хорошу нагоду пригадати собі з Гозиєм не так ще давні часи студентської дружби, а 1549 р. не забув його теж, коли дізнавшись про Гозиїв побут в Німеччинї запросив його до себе на свій виставний двір в Ділїнзї.[3]) Запросинам кардинала був Гозий дуже радий. Адже-ж він мав до нього дуже важне та делїкатне діло... Очевидна річ, що на конференциї в справі якогось там ордену він до кардинала не спішив ся...

Коли ся Гозиєва візита у Трухсеса була до тепер справдї сповита якимсь загадковим пухом, так тепер — в сьвітлї тих листів, якими Гозия під ту пору з Польщі просто засипували[4]), представляєть ся отся Гозиєва гостина у кардинала в зовсїм яснім сьвітлї. Із згаданих листів довідуємо ся власне, що Гозиєва візита у Трухсеса була нічим иньшим, як добре уплянованою та дуже делїкатною місиєю — як раз головно в справі пруській... Королеви та взагалї усім польським полїтикам просто треба було так поважного та впливового німецького достойника, яким був ще тодї кардинал Трухсес, втягнути делї-

---

[1]) Біоґрафію і лїтературу див.: Allgemeine deutsche Biografie, т. XXIV, Leipzig, 1887, стр. 634—640.

[2]) Див. лист Гозия до кардинала Польо, з Кракова, 9 падолиста 1542 р. Acta historica... Stanislai Hosii epistolae, т. I, стр. 129, нр. 120.

[3]) Acta historica... т. I, op. cit., стр. 313, нр. 329. Лист кардинала Трухсеса до Гозия „Datum Dillinga, XI Maii". — „Redmae D-nis V-rae amicus ex corde" — підписав ся кардинал.

[4]) Ibidem, нр. 330, 331, 332, 343...

катно в містериї пруського питання та покористати ся його великими впливами на цісарському дворі.[1])

Так представляєть ся Гозиєва гостина у кардинала Трухсеса 1549 р. Чи була отже тоді пора і місце говорити про єзуітів (з якими — до річи кажучи — ввійшов кардинал в близші та інтимнійші зносини що іно 1556 р.) — про се здаєть ся зайвим говорити. Зрештою — позволю собі запримітити, що коли-б така бесіда між Гозиєм і кардиналом і була, то нема найменьшого сумнїву, що Гозий був би пізнїйше про се згадав з всякою певністю ось хочби в своїх листах до патра Канїзия (в половинї 50-тих років!), а не писав би в них про єзуітів як про щось невидане-нечуване...

Коли-ж вістка про Гозиєву стрічу з кардиналом Трухсесом 1549 подана Решкою та повторена Айхгорном та Красїцким — правдива (як знаємо — з маленькою поправкою що до часу...), так за се згадку про Гозиєву стрічу з патр м Канїзиєм[2]), теж в тім самім роцї та при тій самій нагодї — треба рішучо зачислити до мітів... Не перечу, що Канїзий під конець 1549 р. був вже в Німеччинї, та вже-ж що до стрічі між ним і Гозиєм тодї не прийшло — се не улягає найменьшому сумнївови Адже-ж саме тоді, коли Гозий гостив в Ділїнзї в авґсбурґського кардинала, патра Канїзия в Німеччинї ще не було.[3]) Другої-ж візити Гозий Трухсесови не складав, — значить до якоїсь Гозиєвої стрічи з патром Канїзиєм при иньшій нагодї на дворі авґбурґського кардинала теж не могло прийти. Зрештою з пізнїйшої кореспонденциї між Гозиєм й Кромером з одного боку, а Канїзиєм з другого, — довідуємо ся зовсім певно, що підчас свого пословання в Німеччині 1549 р. Гозий Канїзия анї не бачив, анї навіть про нього чував... Тут наведу ось хочби Гозиїв лист до Канїзия з 11 мая 1555 р. (Heilsbergae), в якому

---

[1]) „Cognoscet autem P-tas V., si commode poterit de Illmo Dno Alberto iuniore Marchione, vel etiam de Rmo C a r d i n a l i A u g u s t a n o, num quid ab ipsis de Prussia cum Caes. M-te actum et quo in statu res sit, ut ad id se accommodare queat“. Sigismundus Augustus rex Hosio, Junii 18 Cracovia, Ibidem, стр. 329, нр. 343.

[2]) Решка, Айхгорн, Красїцкий l. c.

[3]) Див. І-ший том B e a t i P e t r i C a n i s i i Societatis Jesu Epistulae et acta. Collegit et adnotationibus illustravit O t t o B r a u n s b e r g e r, eiusdem Societatis sacerdos, Friburgi Brisgoviae, MDCCCXCVI. т. I, стр. XLI.

— між иньшими комплїментами — впевняє його в своїм поважанню до нього, — байдуже, що він й йому „de facie“ — чужий...[1])

II.

В одному з пізнїйших листів Кромера, а власне в листї до єзуїтського ґенерала Еверарда Меркуріяна (був ґенералом від 1573—1580 р.) з дня 20 марта 1574 р., захованім в римськім королївськім „archivo di stato“ (Archivio dei Gesuiti: Lettere 1548—1575), читаємо інтересні для нас ревеляциї. Голосний тодї навіть за границями Польщі історик, що був саме тодї вармійським адмінїстратором (1560—1579), пише в згаданім листї так: „Від тої хвилї, коли я пізнав в Відни патра Канїзия та ще декого з ордена (а коли не помиляю ся, то я пізнав його (зн. орден) перед 20 і кількома роками перший з Поляків), — полюбив я той орден та чимало причинив ся до того, аби і наша Польща та Прусия не була його позбавлена — не так ради його самого, але ради нас самих“.[2])

Як отже бачимо — в отсьому листї зазначив Кромер досить рішучо, що з єзуітами зазнайомив ся він перший з Поляків, він перший пізнав їх у їх таки гнїздї у Відни, він їх полюбив та багато причинив ся до їх впровадженя до Польщі.

Зараз побачимо, що Кромер не помиляв ся, — побачимо, що справдї він, а нїхто иньший був тим першим Поляком, котрому судила доля стрінути ся вперше з єзуітами, ба що більше — ми побачимо, що він був і тим першим Поляком, в якого голові виринула вперве сьмілива гадка: ратувати польсько-като-

---

[1]) „Ego vero, etsi te de facie non novi, non possum tamen talem virum non plurimi facere...“ Лист Гозия до патра Канїзия з Гайльсберґа, 11 мая 1555 р. Ibidem, т. I, стр. 538—539. Теж: Hosii Epistolae (Acta historica...), т. II, стр. 1041.

[2]) „Ex quo P. Canisium et alios quosdam de ista ipsa societate Viennae in Austria cognovi (cognovi autem ante aliquot et viginti annos primus, ni fallor, Polonorum), adamavi eam, dedique operam, ut eius Polonia nostra et Prussia expers non esset, non illius quidem, sed nostra ipsorum gratia“. З Гайльсберґа, 20 марта 1574. Цит. в „Epistulae et acta“, op. cit., т. I, стр. 509, прим. 2.

лицьку церков єзуітами, — виринула тоді, коли в Польщі про се нікому і не снило ся.[1])

Коли-ж прийшло до отсеї стрічи Кромера з єзуітами?

Із кореспонденциї патра Канізия з Кромером, опублікованої недавно тому ученим єзуітом патром О. Бравнсберґером[2]), можна легко сконстатувати, що натяк в Кромеровім листї до ґенерала Меркурияна „ante aliquot et viginti annos“ належить лише до не дуже довгого Кромерового побуту в Відни, саме підчас його пословання від короля Жигимонта Авґуста до Фердинанда І австрийського — в осени 1553 р.

Кромерова леґация до Відня 1553 р. не була ні першою, ні останньою. До Відня їздив Кромер в посольстві від короля, як здаєть ся — десять до одинайцять разів. Знаємо дальше, що першйй раз їздив Кромер в посольстві від короля Жигимонта III на сойм в Авґсбурзї 1547 в справі пруській[3]) (рік опісля в тій самій справі їздив й Гозий), а рік опісля (в липни

[1]) Аби перед 1553 р. думав хто з Поляків — чи то в Польщі, чи то за її границями — про впровадженє єзуітів до Польщі, на се треба дати рішучо відповідь відмовну. Низше побачимо, що до сього часу — звертали єзуіти свою увагу з найбільшою інтензивністю на Німеччину. Коли-ж меньше-більше в сїм часї удало ся єзуітам здобути собі там декілька позиций — прийшла черга й на Польщу. Ще з початком 50-тих років писав патер Joannes de Polanco S. J. iussu S. Ignatii — до Канїзия, що мовляв — „sicche di là è necessario si proveda alle cose di Alemagna per adesso“ (на разї треба вам давати раду Німеччині...) хоча вже й говорило ся: „...et quanto al Collegio d' Ingolstadt mi rimetto a quello che si scrive per altra, et il simile dico se accadesse far Collegio in Polonia“... — P. Joannes de Polanco S. J. iussu S. Ignatii Canisio, Roma, 25 Julii 1553, — Beati Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I. стр. 429. За се від тепер, значить від Кромерової стрічи та конференциї з патром Канїзием, „єзуітська справа“ стає в Польщі — бодай для невеличкого кружка духовних, справою актуальною. Перед тим не стрічаю ся з чимсь подібним ніде.

[2]) Цит. „Beati Petri Canisii, Societatis Jesu Epistulae et Acta. Collegit et adnotationibus illustravit Otto Braunsberger, eiusdem Societatis sacerdos. Volumen primum: 1541—1556, Friburgi Brisgoviae, MDCCCXCVI — Volumen secundum: 1556—1560, Friburgi Brisgoviae, MDCCCXCVIII. Виданнє взірцеве, в повнім значінню слова — европейське.

[3]) Як висше. Крім того пор.: Finkel Ludwik, Marcin Kromer, Historyk polski XVI wieku, rozbiór krytyczny, W Krakowie, 1883, (Osobne odbicie z XVI T. Rozpraw Wydz. hist.-filoz. Akad. Umiej.), стр. 25.

1548) до Фердинанда I в справі зниженя вальору польської монети на Шлезку і Мораві[1]); знаємо теж, що після смерти Жигимонта Старого 1548 р. їздив Кромер в посольстві від нового короля, Жигимонта Авґуста, з чолобитнею до папи.[2]) Про пізнійші Кромерові посольства до Фердинанда I годї сказати щось певне, крім останнього, що тревало цілих 7 літ від 1558 до 1564 р. Знаємо лише стілько, що перед тою останньою леґациєю їздив Кромер до Відня ще яких 9—10 разів, — як се можна ствердити на основі сьогочасних грамот фравенбурського архіва.[3]) Щось певнійше одначе про усї ті посольства сказати годї.

Про посольство з 1553 р. не знає Кромерів біоґраф Айхгорн теж нїчого... Він знає лише, що воно відбуло ся в осени 1553 р., та одначе, що се була за дипльоматична місия — він не знає.[4]) По моїй думцї Кромер їздив в справі приданого Катерини австрийської, доньки Фердинанда I, вдови по герцоґови Мантуї, Францї Ґонзаґа, з якою недавно тому одружив ся король Жигимонт Авґуст[5]). Те-ж дуже можлива річ, що при тій нагодї інтервенїював Кромер і в „справі пруській". Характеристичне при тім се, що сю леґацию відбув Кромер теж в товаристві того самого Миколи Радивила, що брав участь в згаданій попередній леґациї з р. 1547, того самого, що 23 червня 1553 р. підписав (разом з віцеканцлєром Яном Пшерембским, пізнійшим арцибіскупом гнїзненським й примасом) шлюбну угоду. Зрештою — у одному з своїх листів писаних до Гозия як раз перед від'їздом до Відня здогадуєть ся Кромер, що правдоподібно до Відня буде висланий в справі пруській. В згаданім листї читаємо: „Radivilus pridem hinc discessit nec scio, an huc venturus sit prius, quam Rex hinc discedit Knissinum. Discessurus est autem 23 huius mensis: quem ego paulo

---

[1]) Scriptores rerum polonicarum т. I, стр. 284.

[2]) Ibidem.

[3]) Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 40 et. seq.

[4]) Ibidem, стр. 41. — Не знає теж нїчого проф. Фінкель. Пор. op. cit., стр. 31.

[5]) Катерина австрийська (род. 1533 р.) вийшла за Францa Ґонзаґу 1549 р. В дуже короткім часї повдовіла. 1553 р. вийшла вдруге замуж за Жигимонта Авґуста. Шлюбну умову підписали 23 червня 1553 р. з боку Поляків Микола Радивил (литовський канцлєр і виленський воєвода) і віцеканцлєр Ян Пшерембский. — Monumenta Aug. domus austriacae, Th. III, Friburgi, 1760, стр. 90, — Buchholz, op. cit., т. VIII, стр. 731—734.

post sequi debui, sed iam tardius fortasse subsequar. Mittor enim ad Regem Romanorum. Qua de re, adhuc nescio: sed agam fortassis aliquid etiam de rebus Prussicis"...[1]) Коли-ж Кромер вернув невдовзї до Польщі, пішла між народом чутка, що королївський посол привіз з собою повні скринї срібла...[2])

Яка-б одначе і не була ціль отсеї Кромерової леґациї та якби вона і не поладналась, — для нас важна вона тим, що саме підчас ньої ввійшов Кромер в близший контакт з віденськими єзуїтами, придивив ся їм добре та — без сумнїву за намовою патра Канїзия — став вже тодї думати зовсїм поважно над тим, яким би то способом спровадити найлекше тих енерґічних та завзятих католицьких войовників і до Польщі. До тої хвилї єзуїти були в Польщі зовсїм незнані, а коли хто про них й зачував, то хиба якісь дивні та фантастичні вісти, що після ріжних метаморфоз доходили сюди ріжними дорогами — з нїмецьких антієзуїтських памфлетів.

В Нїмеччинї-ж було инакше.

Загально звісна річ, що після виступу Лютра уся Нїмеччина спалахнула мов огнем. Католицька церков упадала з дня на день, а в короткім часї здавало ся усїм, що Нїмеччина втрачена для Риму на віки... Мов від могутнього подуву вітру зникали з поверхнї нїмецької землї католицькі церкви і лише де-не-де коротали своє нужденне житє голодні католицькі попи, які — як каже один сучасний нїмецький католицький піп — „могли заробити попівством ледви стілько, щоб стало засьвітити найсьв. сакраментови сьвічку..."[3]) Природна отже річ, що на Нїмеччину звернули єзуїти бачну увагу вже дуже вчасно — як на головний терен ворожого, антікатолицького руху.

---

[1]) Martinus Cromerus Stanislao Hosio, Septembris 14, Cracoviae. — Stanislai Hosii Epistolae, op. cit., т. II, стр. 354, нр. 1079.

[2]) „Lucas Concionator ad nos venit, per dies quattuor continuos est concionatus, is Doctorem Cromerum ex vicinia Cracoviam venisse ait cum duobus magnis ciphis argenteis inauratis..." Doctor Sabinus Hosio, 28 Decembr., 1553, Knissini. Ibidem, стр. 389, нр. 1155. — Про доктора Луку, голосного тодїшного проповідника-домінїканця див. мою розвідку: Епізод з житя Петра Скарґи, Записки, т. LVI, стр. 13.

[3]) Loserth, Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im XVI J. Stuttgart, 1898, стр. 63.

Мов той кіт закрав ся до Німеччини єзуїтський орден — пишуть німецькі протестантські історики. Тихо та скромно поводили ся вони скрізь, де лише з'явили ся, прохаючи для себе що найбільше — гостинного приюту, скромних средств до житя та дозволу проповідати та сповідати, а найрадше — учити.

А з'явили ся єзуїти в Німеччині зараз після затвердженя ордену папою Павлом III 1540 р., — саме серед найбільшого хвилювання та ферменту реформацийного руху. Не багато мав ще тоді орден членів, — не багато й з'явило ся їх в Німеччині в першім десятилїтю істновання ордену. Нечисленним правовірним князям та прихильним Римови біскупам вподобали ся отсї єзуїтські напередовцї з першої хвилї. Адже-ж вони справді могли всїм імпонувати своїм тихим та примірним поведенєм, своєю абнеґациєю та побожністю — в порівнанню до темного та здеморалїзованого німецького духовенства. Та вже-ж треба запримітити, що усї ті біскупи та князї — єзуїтських інтенций тодї ще не розуміли. Бо коли вони і приймали єзуїтів прихильно, — так се була прихильність більш особистої закраски. Їм подобали ся отсї тихі та з кождого погляду коректні єзуїтські патри, вони радо бачили їх на своїх дворах як домових духовників, пробували навіть обдаровувати їх канонїями та інфулами, — та більш нїчого... Що одначе єзуїтам треба було станути певною та твердою ногою на німецькій земли, що їм хотїло ся зааклїматизувати ся в Німеччинї раз на все, оснувати як найборше численні колеґії, опанувати унїверситети і т. и. — се запримітили вони не так скоро... І треба було доволї довгого часу, бо аж цїлих 10 літ, щоби єзуїтам удало ся отворити першу колеґію на всю німецьку землю, а власне в Відни 1551 р... А тим часом — вони вештали ся по всїх усюдах, виринали раз тут, раз там, старали ся з'єднати собі прихильність біскупів, князїв та взагалї визначних людий сього часу, студиювали скрізь ситуацию, та так тихо та незамітно приготовляли собі прихильну опінїю та ґрунт для своєї діяльности.[1])

---

[2]) Лїтература до сього — пребогата. Пор.: Janssen, Geschichte des deutschen Volks, т. IV, стр. 371 et seq., Steinhuber Andreas, Cardinal S. J. Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. 2 B-de Freiburg in Br. 1895 (оба — єзуїтам прихильні). З иньшої точки погляду пише: Dr. Droysen Gustav, Geschichte der Gegenreformationen, Berlin, 1893, стр. 149—173 і 223—242. — Вкінци звертаю увагу на цїнну статю про єзуїтський орден в „Real-

Австрия та Бавария — се одинокі німецькі краї, в яких „іншанські ксьондзи“ (spanische Priester) найшли найборше гостинний приют. В Бавариї[1]) мали єзуіти чималий вплив на герцоґа Вільгельма IV, в Австриї — на Фердинанда I. I тут — і там старали ся вони опанувати передовсїм унїверситетом. В Інґольштатї запримічаємо се вже дуже рано. Після смерти звісного противника Лютра, Йогана Ека (Eck, † 1543 р.)[2]), богословський видїл завмер зовсїм, а й цїлий унїверситет ледви-ледви веґетував. Природна отже річ, що серед таких обставин — патер Клявдий Яюс (Claude le Jay)[3]) міг без нїякої майже перешкоди стати наступником Ека. Та професорська діяльність отсього єзуіти на інґольштатськім унїверситетї не тревала довго: невдовзї він з унїверситету уступив. Та вже-ж не треба думати, що се було капітуляциєю ордена... Навпаки під конець 40-вих років прийшли єзуіти знова, і вже не сам один патер Яюс, та не аби як узброєні... Крім згаданого патра загостило до інґольштатського унїверситета ще двох талановитих членів ордена, а власне патри Альфонс Сальмерон та Петр Канїзий, — всї три з докторськими дипльомами, осягненими на славнім тодїшнім унїверситетї в Больонїї.[4])

Незвичайно енерґічна та при тім незвичайно успішна діяльність інґольштатських єзуітів звернула на себе від разу увагу всїх, а сама єзуітська кольонїя стала справдїшною метрополїєю, материю иньших нїмецьких єзуітських колеґій.

Колеґії в Віднн дали початок теж інґольштатські єзуіти.[5])

---

encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, herausgegeben von D. Albert Hauck, Berlin, 1900, т. VIII, стр. 742—784.

[1]) Про єзуітів в Баварии писали; Lipowsky, Anton v. Bucher i K. H. v. Lang. Пор. цит. Realencyklopädie, l. c. стр. 763.

[2]) Був в Інґольштатї професором теольоґії 32 роки. Пор. Joannes Nepomucenus Mederer, Annales Ingolstadiensis Academiae, (Partes 4, Ingolstadii, 1782) p. I, стр. 184. — Пор. те-ж: Allgemeine Deutsche Biographie, B. V, Leipzig, 1877, стр. 596–602.

[3]) Див. його біоґрафію: Prat S. J., Le Père Claude Le Jay, Lyon. 1874 — i Boero Giuseppe, S. J., Vita del Servo di Dio P. Claudio Jaio della Compagnia di Gesù, Firenze, 1878.

[4]) B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 60.

[5]) Про єзуітську колеґію в Віднн див.: Socherus Antonius, S. J. Historia Prouinciae Austriae Societatis Jesu, Pars prima, Viennae Austriae, 1740 i Aschbach, Geschichte der Wiener Universität, т. I–III, Wien, 1865, 1877, 1888. — Теж MS. бібліотеки цїсарської в Віднн, нр. 8767. — Див. іще: B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit.. т. I, стр. 66.

Ще в грудни 1550 р. прохав Фердинанд I ґенерала Льойолю прислати єзуїтів, а передовсім Клявдия Яюса, „qui ob ipsius praestantem in sacris literis doctrinam vitaeque probitatem et modestiam nobis iam pridem notus ac gratus et charus est“.[1]) Очевидна річ, що Льойоля не відмовив: адже-ж отсе вперве усьміхнула ся йому хороша нагода заснувати після стільки трудів та злиднів першу німецьку колеґію... І справді — вже 31 мая 1551 р. прибуло до Відня двох патрів, а незабаром ще кільканадцять. Зараз приступлено до отворення колеґії: першим ректором став Клявдий Яюс, а незабаром прибув до Відня на горяче прохання Фердинанда I патер Канїзий.[2]) В короткім часї стала віденська колеґія осередком єзуїтської пропаґанди на усі австрийські краї та сусідню Чехию, Угорщину та Польщу.

Тут і стрінув ся в самім початку діяльности віденської колеґії вперве з членами єзуїтського ордена Мартин Кромер.

Не може бути найменьшого сумнїву, що Льойоля слідив пильним оком відносини в Польщі. Вже хочби з тих реляций, які безустанно висилано з Польщі до Риму, бачив він добре, як з кождим роком розливаєть ся в Польщі нова віра чим раз ширше і ширше, як з дня на дёнь упадає повага та авторітет католицької церкви... І хоча уся його увага була звернена безперечно на головний центр антікатолицького руху, значить на Німеччину, все таки очи його слідили пильно й за тим, що дієть ся в сусїдних краях. Коли одначе став він думати зовсїм поважно про защіплення свого ордена на польській земли, сього здаєть ся — не удасть ся відгадати вже нїколи. Можемо що найбільше сказати з всякою певністю, що в перших роках другого десятилїтя істновання єзуїтського ордена (50-ті роки XVI ст.) вела ся між Льойолею та патром Канїзием про ситуацию в Польщі вже зовсїм поважна кореспонденция, ще навіть перед Кромеровою гостиною в Відни в осени 1553 р.[3])

---

[1]) Acta Sanctorum, Parisiis et Romae, 1868, Julii, VII, 507. (Augusta Vindel., 11 грудня, 1550).

[2]) Канїзий з'являєть ся в Відни 9 марта, 1552 р. Див. лист Льойолї до Канїзия в Риму, 28 січня, 1552, B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 398. Теж стр. 48.

[3]) Пор. B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 429, нр. 134. P. Joannes de Polanco S. J. iussu S. Ignatii Canisio, Roma 25 Julii, 1553.

Знаючи бажання Льойолї, а навіть маючи від нього спецiяльнi поручення — зазнайомив ся Канїзий в Відни з Кромером та піддав йому гадку: впровадити єзуїтів й до Польщі.

Із пізнїйших писань та поступовання Кромера запримітити легко, що Канїзий зробив на нїм дуже сильне та при тім дуже приємне вражіннє. Річ природна. Адже-ж патер Канїзий був тодї звісний в цїлій Нїмеччинї, а радше сказати — в цїлім тодїшнім католицькім сьвітї, як славний проповідник, учений католицький богослов, приятель біскупів, князїв та самого Фердинанда I, вкінци як чоловік незвичайної абнеґациї себе самого, відданий душею й тїлом свому орденови та строгий аскет, що гордив усякою сьвітовою суєтою, як ось прим. гідністю віденського біскупа.[1]) Оттакий то був патер Канїзий. Він зазнайомив польського гостя з віденською єзуїтською кольонією та її діяльністю, пояснив йому цїль, яку поставив собі його орден та згадав, чи не добре було би і в Польщі розпочати енерґічної кампанії против тамошнього сектанства при помочи єзуїтів.[2])

З подивом глядів Кромер на усе те та з найбільшою охотою обіцяв свою поміч. Адже-ж се справдї був імпозантний проєкт! Так настроєний вернув він до вітчини.

Тут — першим кроком Кромера було представити та оповісти про все Станїславови Гозиєви, з яким лучила його давня сердечна дружба, та якого він цїнив дуже за його шляхотність та просто фанатичне привязаннє до католицької церкви.[3])

Саме тодї переживав Гозий дуже прикрі часи. Від 1551 р. був він біскупом Вармії (Ermland), дієцезиї зложеної з двох частин: властивої Вармії та невеличкого шматка Пруcиї й королївського міста Ельблонґа (Elbling). Ріжниця між обома тими нерівними частинами була та, що у властивій Вармії цвило сектанство скрито, а в Прусиї поводили ся сектанти шумно та аґресивно. Найбільш клопоту завдав Гозиєви Ельблонґ. Боротьба з тамошнїми сектантами абсорбувала йому найбільше часу та допроваджувала його просто до розпуки... Бо чим енерґіч-

---

[1]) Див. Ibidem, стр. XXV, 436, 478, 487, 500—501, 503, 520, 536, 554, 568, 602, 716, 756—760.

[2]) Коротку біоґрафію і дуже старанно зведену лїтературу про Канїзия подає патер Бравнсберґер в I томі цит. збору Канїзиєвих листів.

[3]) Пор. Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 28, Finkel, op. cit., стр. 16, 29.

нійше забирав ся Гозий до „праці“ над ратованнем старої віри, тим більше росла між сектантами горяча ненависть не лише до католицької церкви, але й до самого Гозия. Серед такої то боротьби, що тягнула ся ще й опісля цілими роками, зрозумів Гозий одно, а власне що уся його праця, усі його змагання не допровадять до нічого, доки він не буде мати під рукою численного та осьвіченого католицького духовенства. Брак такого духовенства — отсе була головна причина його неповодження.[1])

Не вже-ж отже може бути в тім щось чудного, що проєкт Кромера чи там патра Канізия, видав ся Гозиєви справдішним спасеннєм? Не вже-ж не назвати се щастєм — мати при так страшнім і прикрім браку домашнього духовенства, в один момент під руками добре вишколених, охочих до всякої боротьби та на все готових католицьких місионарів? А до того Кромер певно знав богато гарного оповісти про тих патрів „Societatis Jesu“, про їх діяльність, про їх уляглість римському престолови та ненависть до ворогів католицької церкви... Невже-ж тут справді треба було часу до розваги? Гаразд, що знайшли ся на сьвіті ті чудні якісь люди, про яких знав Гозий стілько, що вони живуть там — „in Urbe“, а навіть сам папа римський висилає їх „ad exteras nationes“...[2])

Так воно й було... Гозий довго не думав: — він згодив ся на все. І не одного-двох єзуітів хай йому пришлють... — „Меньше як десять я не хочу“ — писав він до Кромера зараз таки в цьвітни 1554 р. — „Адже-ж ти знаєш, як великий у нас брак сьвящеників“...[3])

---

[1]) Див. Eichhorn, Kardinal Hosius, op. cit., т. I, стр. 129—201, — Hosii Stanislai... opera omnia in duos divisa tomos, Coloniae, 1584 (бібл. ім. Оссол ч. 6 010), De actis cum Elbingensibus.

[2]) Як мало що знав Гозий про єзуітський орден ще 1555 р., про се сьвідчить найкрасше отсей невеличкий фраґмент з Гозиєвого листа до Самсона „a Wurzein“: „Cum etiam in Episcopatu nostro magna sit sacerdotum et eorum, qui iuuentutem recte instituant, penuria et ad nos relatum esset, in Urbe quosdam degere sub titulo Societatis Jesu, qui apprime ad hanc rem sunt idonei, ac etiam a S. Sede ex dicta Societate plurimi ad exteras nationes ablegantur: supplicavimus et nos, ut eorum aliquot habere possimus“... Hosius Sampsoni a Wurzein, Januari 31, Heilsbergae, Hosii Epistolae, op. cit., т. II, стр. 503, нр. 1335.

[3]) „Ut mitterentur ad me aliqui de societate Jesu, scripsi Archiepiscopo Theatino ante unam aut alterum mensem. Quaeso te, sit

Коли Гозий писав оттаке до Кромера, єзуїти були вже про все дуже добре поінформовані — завдяки як раз ревности Кромера. Ось як пише про се патер Канїзий в листї до ґенерала Льойолї, 16 цьвітня 1556 р. з Відня. „Що до Польщі — прошу приняти до відомости, що прибув сюди королївський посол, Мартин Кромер, краківський канонїк, з яким я зазнайомив ся ще перед кількома місяцями, коли то вислав його сюди король в тім самім характері. Своєї обіцянки він дотримав: він зарекомендував польським пралатам наше товариство, та — що найважнїйше — допровадив до сього, що вармійський біскуп, муж великої науки та побожности, бажає собі мати хочби й зараз десять членів нашого ордена, з тих пять Німців, а пять Флямандців; між ними нехай буде що найменьше двох до трьох учителів мови латинської й грецької та двох сьвящеників. Він обіцяє усяке добро що до місця і що до материяльного забезпечення, та нема найменьшого сумнїву, аби він сю постанову понехав: бо страшно дається йому в знаки брак духовенства... Як зачуваю — в Римі заняв ся дїлом д. Маффеї... Тому самому леґатови велїли теж пошукати для королевої, доньки короля (Фердинанда I), проповідника. І специяльно шукає він якогось з поміж нас. А се поручив йому король (Фердинанд I)... Я сказав теж послови, що добре було би, коли-б в тїй справі написав ще до Риму й король польський, бо від нас чогось подібного жадати годї; ми хочемо все і скілько можна служити вірно римському королеви.

„Він жеж відповів, що ми можемо мати теж на польському дворі хороше жниво, та певно не бракне нагоди закладати в Польщі колеґії, як се дїєть ся в Сицилїї. А я думаю, що сьою дорогою можуть наші найлекше втиснути ся до Кракова, де крім університету перебуває дуже часто й королївський двір.

„О коби Всевишнїй отворив нашим дорогу“ — кінчить патер Канїзий отсю преінтересну реляцию до Льойолї, „якою ми дійшли-б аж гень в саму Татарщину..., аби було одно стадо і один пастир“...[1])

---

tibi curae. Nam qua sit apud nos penuria sacerdotum, — non ignoras“. Hosius Martino Cromero, Aprilis 21, 1554, Heilsberge, ibidem, стр. 529, нр. 1224.

[1]) Il Signor eterno voglia aprire li (!) nostri la strada per venir alli Tartari, li quali per vna parte sono sotto il Re de Polonia per l' altra li soi vicini immediati: Et come io intendo non sono mai statto Christiani, vna gente crudelissima, la qual mitte sua consola-

Як отже бачимо з сього — вже тоді справа поступила чимало наперед. Ми бачимо, що Гозий — одушевлений Кромеровою ідеєю — був готовий приняти єзуітів в своїй Вармії, хочби й зараз, та що ділом защіплення єзуітського ордена на польській земли стали інтересувати ся впливові люди й з поза ордена та поза границями Польщі, як ось прим. архиепископ Марко Антоній Маффеї в Римі, до річи кажучи — на горячі прохання самого Гозия, що зазнайомив ся з ним ще попереднього року, коли то Маффеї перебував в Польщі як апостольський леґат.[1]) Ба що більше — низше побачимо, що Гозий — невдоволяючись вже посередництвом самого Кромера писав в тій ціли листи й до „віцепротектора польського королївства“ та кардинала Якова Путея, до голосного тодїшнього ученого Фридриха Стафіля (Fridericus Staphylus, Stapellage), а навіть до самого папи — „et ad allios nonnulos“. Ба навіть сам король Фердинанд I промовив дуже тепло в користь улюбленого ордена, а польський королївський леґат обіцяв патрови Канїзиеви ще й прихильне принятє на королївськім дворі в Кракові та робив сьвітлі вигляди на будуче (заложеннє колеґій...).

Природна річ, що так щасливому складови обставин — єзуіти лише радїли... Передовсїм тїшив ся Канїзий... Адже-ж усе так гарно заповідало ся... І він бачив вже у своїх мріях Польщу в посїданню єзуітів, — а там — Польща отворить їм двері на цїлий поганський Схід, крізь Польщу підуть єзуіти працювати „ad maiorem Dei gloriam“ далекими шляхами, гень аж в саму Татарщину! Ось такі широкі горизонти обіймав своїм зором сей незвичайний єзуіт, та звіряв ся зі своїми плянами перед ґенералом.. І серед того він переписував ся безустанно з Кромером, пригадував йому невпинно розпочате

---

tione in robar et spogliar li vicini Christiani. Tiene vna prouintia benche mal coltiuada, la qual e piu grande che tutta Spania, Italia, Germania insieme, sicomo mi dice questo Legato Polonico, et maniano le carni delli caualli, beueno il sangue delle medisime bestie.., sono della religion Mahumetana, ma peiori dei Turchi. L' omnipotente Iddio sicome ha adgiutato per li nostri l' India barbarrissima voglia anche illuminar la Tartaria, „vt sit unum ovile et unus pastor!“ — B. Petri Canisii Epistulae et acta, т. I, стр. 458—461. Лист Канїзия до Льойолї — з Відня, 16 цьвітня 1554.

[1]) Марко Антоній Маффеї (Maffaeus, Maffei), брат Бернарда Маффеї, кардинала і особистого приятеля Льойолї. І один і другий були великими покровителями єзуітського ордена. Пор.: Hosii Epistolae, op. cit., т. II, стр. 338, нр. 1047, прим. 1.

діло та благав допровадити його до кінця. — „Ми робимо усе можливе“, — писав він до Кромера, — „та ви зробіть ласку, не занедбуйте теж справи... Найже-ж Гозий не перестає прохати і кардинала Маффеї, і нашого ґенерала Ігнатия, та навіть самого папу“.[1])

Тим часом Гозий запалював ся до єзуітів чим раз більше. З усїх усюдів насилали йому як найкрасші вістки про єзуітську побожність й науку, вірність римському престолови, про їх незвичайно успішну роботу в школї, на унїверситетах, в церкві та на диспутах й місиях.. „З того“ — пише в маю 1555 р. Гозий до Канїзия — „що оповідав менї мій давнїй приятель Мартин Кромер, який показав менї навіть твій лист до нього, та з того, що писав до мене Фридерих Стафілюс[2]), пізнав я добре, що

---

[1]) „Pergratae mihi fuerunt literae tuae, Reuerende domini, quas ego post abitum a nobis tuum vnicas accepi, neque praeterea in hunc usque diem quicquam intellexi de colonia sodalicij nostri, sicuti ambo cupiebamus, in Prussiam deducenda. Mirantur et nostri, quos Romae admonendos de hoc instituto curaveram, merum et diuturnum intercedere silentium, veluti vana iuvandae in Christo Prussiae spe lactarentur. Quare a nostris nihil neglectnm vides, qui si adhuc venturi sunt, non solum ad Maffaeum quem nominas Archiepiscopum, verum etiam ad pontificem max. et ad praepositum nostrum D. Ignatium serias mitti literas et preces D. Varmiensis optarim. Ac praeterea mihi consultum fore videbitur, si Romae constituatur aliquis, qui necessario viatico instruat profecturos: nisi forte dum Vienna transibunt, hic denus ut sumptus necessarios accipiant, vestra quoque liberalitas efficiet“. — Epistulae et acta, т. I, стр. 509–510. Лист Канїзия до Мартина Кромера, з Відня, 6 падолиста 1554. Пор. іще: листи Канїзия до Кромера: 1) з Відня, 27 грудня 1554 р., і 2) з 15 січня 1555 р. Див. ibidem, стр. 513 і 515 — та Epistolae Hosii, op. cit., т. II, 1020 і 1022.

[2]) Пор. Epistolae Hosii, op. cit., т. II, стр. 511, нр. 1344. „Nuper cum essem Viennae, inspexi illius Societatis instituta ac mores. Quid multa dicam? nihil profecto ad resuscitandum seminarium ecclesiae potuisset excogitari melius, nihil salutarius. Sunt enim homines isti ad docendum instructi, ad morum commendationem eruditi, ad resistendum paratissimi. Rex noster illos paene loco fratrum diligit. Quod cum antea saepius, tum nuper declaravit designato Petro Canisio episcopo Vienensi. Etenim is vir ut doctissimus est ita et vitae sanctitate illustris, ut non solum doctrina ecclesiam possit, sed vitae exemplo etiam iuvare infirmiores“... Fridericus Staphylus Hosio, Februari 16 Nissae. [Fr. Stapellage (1512—1564), до 1552 р. протестант, опісля католик. Від 1560 р. викладав навіть в Інґольштатї католицьку теольоґію, хоча і був жонатий. Католики цінили його дуже, протестанти як Мелянхтон, Мускулюс і иньші ненавиділи з цїлої душі.]

ти за муж, та як рад би ти зробити менї вигоду. І хоч я не знаю тебе з виду, цїню одначе тебе дуже високо, чуючи похвали для тебе від тих, яким належить менї вповнї завірити. О коли-б я міг побачити бодай кількох з того товариства, якого ти членом. Такого самого як ти — не сьмію сподївати ся, та я тїшив би ся одначе таким, що був би на тебе найбільше подібний. Бо отся моя дієцезия потребує, коли вже не чого иньшого, то таких мужів — дуже пильно. Я постарав ся для Кромера 60 червінцїв угорських[1]), щоб вислав їх до Риму. Та він повідомив мене, що вперід треба написати до св. вітця[2]) і до кардинала Путея[3]), та ще там до декого, та відповіди не маю ще до тепер жадної. От я і прохаю тебе твоєї помочі: чи не міг би я мати декого з вашого товариства. Зробиш менї велику вигоду. Бо на кім міг би я оперти ся, навертаючи до єдности католицької церкви тих, що від неї нерозумно відлучили ся, — не маю нікого... Нехайже-ж отже — пише дальше Гозий — приїзджають єзуїти, а я постараю ся, щоби їм виплатити зібрані гроші... А коли при Божій помочи прибудуть до Кракова, і тут постараю ся теж про все потрібне до дальшої дороги. А коли покажеть ся можність їх побуту (розуміеть ся: у мене...) я постараю ся про все, що лише буде потрібне „ad victum et amictum“.[4])

---

[1]) Пор. Epistolae Hosii, op. cit., т. II, стр. 459, нр. 1270.

[2]) Ibidem, стр. 501, нр. 1333. Hosius Julio III Summo Pontifici. Januarii 28 Heilsbergae.

[3]) Кардинал Яків Путеус (J. Puteus), „Viceprotector Regni Poloniae“. Пор.: ibidem, стр. 502, нр. 1333, — стр. 503, нр. 1335, — стр. 579—580, нр. 1449.

[4]) „S. P. Cum ex his, quae mecum coram egit Martinus Cromerus, veteri mihi necessitudine coniunctus, qui mihi litteras etiam tuas ad se scriptas ostendit, tum ex his, quae scripsit ad me Fridericus Staphilus, et qui vir esses et quanta tuae voluntatis in me pro penderes inclinatione, cognovi. Ego vero, etsi te de facie non novi, non possum tamen talem virum non plurimi facere, qualem ab his, quorum apud me testimonium habere merito pondus debet, praedicari audio. Atque utinam cuius tu societatis es, ex ea possem aliquos nancisci: tibi similem quempiam sperare non audeo, sed contentus eo tamen forem, qui quam proxime ad te accederet. Nam haec dioecesis mea, si quae alia, talium virorum vehementer indigere videtur. Curaveram Cromero nostro sexaginta aureos Hungaricos numerari Cracoviae, quos in urbem transmitteret, sed fecerat is me suis literis certiorem prius ad Pontificem ea de re scribendem esse, quam eo pecunia transmitteretur. Quod a me ita factum est; scripsi et ad Pon-

Безперечно — в отсьому Гозиєвому писанню було чимало приємних компліментів і для Канізия і для його ордена. Та вжеж приглянувшись йому близше — спостережемо зараз, що крім тих компліментів — не сказав Гозий нічогісінько позитивного. Правда — він обіцяв їм потрібні засоби на дорогу, але-ж така пропозиция була просто сьмішною! Адже-ж єзуіти не були прошаками, щоб вдоволяти ся нужденними шістьдесятьма червінцями, анї теж не були наємниками, якимись вандрівними місионарями, яким було би байдуже дбати про якісь сталі та добре материяльно забезпечені осідки. Природна отже річ, що Канізий приємними словами Гозия не одушевляв ся, а в Римі — з висилкою єзуітів – не спішили ся. — „Serias literas нехай пише Гозий до Риму", — писав Канізий до Кромера ще в падолистї 1554 р. Приватними місионарями Гозия, відданими зовсїм на ласку і неласку судьби — єзуіти не хотїли бути... „А маємо ми в нашім орденї в Римі двайцять Німцїв", писав дальше патер Канізий, „отже не було-б так трудно впровадити з них кольонїю до Прусиї, — коли би лиш „D-nus Osius" схотїв так з душі („ex animo") прохати сей побожний орден, який ти йому „благочестиво" (religiose) поручив".[1])

tificem et ad Cardinalem Puteum et ad alios nonnulos, responsum hactenus nullum accepi. Quaeso te, velis me adiutum, ut aliquos de societate vestra habere queam; magno me abs te beneficio affectum interpretabor. Nam cuius hic opera recte uti possim in revocandis ad unitatem ecclesiae his, qui temere segregaverunt semetipsos, neminem habere videor. Mihi quidem voluntas prompta non deest ad ea quae sunt muneris mei praestanda, sed peccatis meis factum est, ut hactenus conatus mei mihi parum successerint. Ubicunque loci tibi visum fuerit pecuniam insumptam his, quos mitti mihi velim decem numero, si fieri possit numerandum curabo. Posteaquam vero Cracoviam Deo bene iuvante venerint, accipient ibi quoque pecuniam tantam, quanta ad reliquam itineris conficiendum visa fuerit necessaria. Cum autem praesentium illorum dabitur potestas, providebitur a me deligenter, ne quid eis desit rerum omnium et ad victum et ad amictum pertinentium". Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 538 - 539. Лист Гозия до Канїзия з Гайльсберґа, 11 мая 1555 р. (Теж: Hosii epistolae, op. cit., т. II, стр. 1041.)

[1]) „Habemus e Germanis 20 in societate nostra Romae, ut non sit difficile Coloniam ex illis in Prussiam ducere, si Reuerendissimus d. Osius ex animo urgere pergat pium hoc, quod religiose illi commendasti, institutum". B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 536. — Лист Канїзия до М. Кромера з Відня, 27 цьвітня 1555.

А тим часом — Гозий не розумів, що то значить отсї „seriae literae“, не знав, як то писати так „ex animo“...

Що тут треба було коротко і ясно порозуміти ся в справі заснования колеґій, в якім містї, та в якім числї, в справі евентуального материяльного забезпечення тих колеґій, — коротко — треба було — як писав патер Канїзий — поговорити „de loco commodo et sumptibus non amplis, sed necessariis“ до заснования колеґії, він і не сподївав ся. Він не бачив, що єзуіти хочуть станути на польській земли кріпкою ногою передовсїм як орден, а не спішать ся зовсїм іти на непевну службу до першого лїпшого біскупа в далеку провінцию, не хочуть стати приватними духовниками — без вигляду якихсь більших та ширших впливів. Гозий знав лише одно, а власне, що єзуіти здали-б ся йому дуже, здали-б ся лише тому, що був страшний брак домашнього духовенства. Тілько всего... А тут Канїзий писав до Лойолї листи повні ґрандіозних плянів, оповідав йому про Польщу як про якісь вигідні двері, що крізь них підуть члени ордена на велике жниво — гень десь аж на край сьвіта, в казочну Татарию...

Як отже бачимо, заносило ся на доволї неприємне непорозуміннє. З одного боку — Гозий слав до Риму листи за листами, з другого — патер Канїзий робив чималі надїї... Та єзуітів як не було, так і не було. Природна отже річ, що таке поступованнє могло знеохотити Гозия до єзуітів легко... Розуміли се в Римі добре, та щоби вибристи якось з прикрої ситуациї — повідомили Гозия з Риму меньше більше так: „Приїздить до Польщі нунций Лїппомано. Що-ж до тих Нїмців, які виховують ся тут в католицькій вірі, не знаю, чи зможу вволити твою волю. Бо є їх вправдї чимало, та одначе не здатні ще до виховування молодїжи. Вони самі потребують провідника і учителя, бо се ще майже усї — хлопцї. Тому треба буде заждати“...[1])

Правда — з усім тим, що обіцяв Гозиєви патер Канїзий, отсе троха не годило ся.

(Конець буде.)

---

[1]) „De Germanis, quos hic ad veram pietatem catholicamque doctrinam instutendos erudiendosque Summus Pontifex curat, non video, ut nunc quidem est, qua ratione tibi morem gerere possim. Sunt enim permulti illi quidem, sed nondum apti, ad formandam iuventutem; indigent ipsi etiamnum rectore et magistro, cum paene omnes adolescentes sint, qui ante biennium erudiri coeperunt... Quare... erit expactandum“... Jacobus Cardinalis Puteus Hosio, Augusti 7, 1555, Romae. Hosii Epistolae, op cit., т. II, стр. 579 580, нр. 1449.

МАТЕРІАЛИ
до историї Коліївщини.

Істория Коліївщини та хронольоґічно і ґенетично звязаних з нею українських рухів простудийована ще далеко не вповні, літературний і тим меньше — документальний матеріял не зібраний і наукою не використаний, а старші видання памяток рішучо вимагають перевірки. Маючи в редакцийній теці кілька серий матеріалів ріжного рода про Коліївщину, приступаємо до публікования під повище поданим титулом памяток, які чи то безпосередно говорять про Коліївщину, чи про факти й явища, що послужили поводами до неї, чи то про рухи хронольоґічно близькі до неї. Заразом просимо всїх, хто знає чи має якісь матеріали не публїковані, або публїковані неповно, — подавати про них відомости нам, аби по порозумінню з редакциєю вони могли бути публїковані в сїй збірцї.

На перший раз містимо серію василиянських записок і листів, вийнятих о. Аристархом Крижановським з василиянського архива в Кристинополї — хоч вони в части були друковані, але в такім неприступнім виданню, що лишали ся зовсїм незвістними в науцї, і приміром — не виказані навить в польській історичній бібліоґрафії Л. Фінкля, отже уважали ми потрібним опублікувати як недруковані, так і друковані части тих записок.

I. Василиянські записки й листи про Коліївщину.

Подав **Аристарх Крижановський.**

До друку приладив *Михайло Грушевський.*

З низше поданих памяток три перші, себто меморіал К. Сорочинського і два листи Льва Заславського були друковані в перерідкім*) збірнику Przegląd dziejów polskich, що вийшов в 1839 р. в Пуатє (Poitiers, w drukarni F. A. Saurin), заходом місцевих Поляків (adres do wydawców jest — á Mr. Słowicki Polonais, á Poitiers), в чотирох книжках. В книжці третїй, під титулом: Rzeź Humańska, подано тут, з характеристичною заміткою редактора — польського демократа 30-х рр.**), Wyjątek z pamiętników Adama Mosz. (Мошиньского), umieszczony w Tygodniku literackim z 1838 roku***) і по нїм (ст. 36—46) Rękopis X. Kornelego Sroczyńskiego, byłego superiora krysty-

*) Досить сказати, що нї в однїй з більших львівських бібліотек не знайшло ся III части сього видання, де видруковані матеріали про Коліївщину.

**) Okropne sceny rzezi humańskiéj sprowadziła Moskwa (obacz Część II, str. 164, — там видруковано п. т. O wpływie Moskwy na dyzynitów polskich, виїмок з публїкациї: Relacya deputacyi do examinowania sprawy o bunty oskarzonych, na Sejmie 1790 roku uczyniona, Варшава, 1790). Z szatańską zręcznością umiała ona podburzać lud Ukrainy i Podola przeciwko własnéj jégo ojczyźnie, a podburzając główną ukryć sprężynę. Ztąd pochodzi iż owczesne pamiętniki, które tu czytelnikom naszym przedstawiamy, wpływu tego nie dostrzegają, owszem zdają się mu zaprzeczać. Wpływ jednak jest widoczny i dziś żadnéj już nie ulega wątpliwości; tak jak równie jasną jest rzeczą, iż nienasycona chciwość szlachty, zupełne ujarzmienie swobodnego przedtém ludu, i ciągłe drażnienie najdelikatniejszych, bo religijnych uczuć, były prawdziwemi strasznych jego reakcyi przyczynami. Katolicka szlachta nigdy o tém zapominać nie powinna, iż lud tamtych prowincyj, jeżeli religijne jego przekonania szanowne nie będą, jeżeli mu zupełna sprawiedliwość wymierzoną nie zostanie, może raz jeszcze równie krwawe powtórzyć sceny, i żałobą okryć familij tysiące. Niech szlachta będzie sprawiedliwą, niech złoży nie podejrzane dowody iż chce nią być odtąd, a nienawiść i zemstę rozbroi. Przyp. Wyd. Przeg.

***) Мемуар Мошиньского видав наново Даровский в часописи Niwa, за р. 1890.

nopolskiego, з листами Заславського в додатку. Про сї памятки редакция не дає ніяких пояснень, але здаєть ся, що я натрапив на їх слїди — звідки вони дістали ся до редакциї.

В біблїотецї Львівського унїверситету, між рукописями, переданими з архива львівської цензури (сіґнатура рукописи I. P. 68, число інвентаря 706) знайшов я сї памятки, приладжені до друку досить звістним свого часу львівським архивистом Людвиком Зелїньским. Рукопись має титул: Rzeź Humanska r. 1768. Wyiąta z Dziejopisu monasteru Krystynopolskiego z. S. B. W. od r. 1766 do r. 1779 Ksiądza Kornelego Sroczyńskiego i Leona Zasławskiego misyonarza na Humaniu. Z ryciną haydamaki Gonty*). Pomnożona uwagami i wydana przez Ludwika Zielińskiego. We Lwowie 1837. W drukarni Piotra Pillera. В передмові видавець поясняє, що меморіал Сорочинського і листи Заславського він дістав в відписї з рукописної історії Кристинопольського монастира р. 1760—1779 (писаної Сорочинським) від о. Кампаневича, з біблїотеки василиянського монастира у Львові, і згадує, що про сей рукопись споминав Константин Слотвіньский в видавн. Czasopismo naukowe księgozbioru im. Ossolińskich 1830, кн. III, с. 127. Своє виданнє попереджує Зелїньский коротенькою вступною статейкою п. т. Ukraina, писаною з звичайною тодї „ученою“ манерою („od Ukrów może nazwana Ukraina“ і т. и.), з мінімальними відомостями про Україну (ґеоґрафічне положеннє її описуєть ся так: rozłożona na wybrzeżąch rzeki Dniestru, Teterowa, Irpienia, Taśminy, Ingułu, Bohu i Teligułu, а між джерелами своєї статї називає автор і Zamek Kaniowski Ґощиньского), але не без певної об'єктивности (натиск кладеть ся на релїґійні утиски, як на причину знеохочення Українцїв до Польщі). Публїкація ся одначе не дістала цензурної апробати; рукопись має в кінцї ноту: N o n admittitur — darf n i c h t abgedruckt werden. Lemberg, 28 Oktob. 1837.

Я думаю, що по сїй цензурній заборонї чи сам Зелїньский, чи хтось з його знайомих переслав меморіал Сорочинського й листи Заславського видавцям Przegląd-у, й вони появили ся там, з тим самим титулом, який Зелїньский хотів

*) Про сей портрет (не долучений до рукописи) читаємо: Rycina Gonty, przewodzcy hajdamaków, kopiowana z obrazu oleino malowanego, w księgozbiorze imienia Ossolińskich we Lwowie, wiernie i rzetelnie oddana.

був дати своїй публїкациї. Рукопись, з якої надруковані сї памятки в Przegląd-ї, дуже близька до рукописи Зелїньского, тим часом як копія о. Крижановського ріжнить ся від неї дуже значно і хоч має деякі назви й місця писані поправнїйше*), то знов бракує в нїй, в порівнанню з рукописею Зелїньского, цїлих більших віддїлів. Тї відміни, які завважив я в рукописи Зелїньского від видання Przegląd-а, можна витолкувати простими редакторськими змінами (вповнї тотожними копіями вони одначе не були, як показують деякі — вправдї другорядні, недостачі й відміни в рукописи Зелїньского в порівнанню з виданнєм Przeglądu). Нема в Przegląd-ї й тих ноток, які був додав Зелїньский до свого видання. Що між ними деякі (властиво одна, що містить оповіданнє самовидця про кару смерти над Гонтою — воно буде подане мною в дальшій серії) досить цїнні, тож треба міркувати, що редактор Przegląd-а їх не дістав.

Порівнявши копію о. Крижановського з рукописию Зелїньского і виданнєм Przegląd-а, я додав в ломаних скобках [ ], в текстї, всї extravagantia сих останнїх, а відміни, які мали значіннє для змісту, подав у нотках. Буквою З. означаю копію Зелїньского, друк. — виданнє Przeglądu, К. — копію о. Крижановського.

Остання памятка, подана о. Крижановським, — виїмок з місийного дневника, скільки минї звістно, не була нїде друкована.

М. Грушевський.

---

*) В копії Зелїньского Гонта нпр. зветь ся скрізь: Konta.

Okrucieństwo w Umaniu na Ukrainie

przez x. Kornelego Sroczyńskiego Z z św. B. W. missyonarza i hegumena w Krystynopolu opisana.

Kiedy zaś do opisania tey [wiekami nie wątpię ustawić (читай uslawić) się mającej złych ludzi i ziednoczeniu się Rusi z ś. kościołem rzym. przeciwnych] niesłychaney nigdy w okrucieństwie y dzikości krwawey roboty zabieram się, pióro mi dla samego myślenia o tym drżącemu z rąk leci, nie mogące nigdy należycie opisać odstąpienia prawie od rozumu tych dzikich ludzi czy raczey zaiadłych zwierzów, bo y od tych gorszych y sroższych, bo y te albo nie tak w dzikości swoiey srożyć się zwykły, albo łatwiey ugłaskane bywaią.

Zkądby zaś swóy początek wzięło dzieło to nayokrutnieysze? Cięszko iest dociec y trudno szczególnieyszą iaką przyczynę naznaczyć. W tym iednak nie wątpię, że się z dziejopisami na wieczną pamiątkę piszącemi y rzetelnymi prawdy ogłosami*) zgodzę, iż ta robota piekielna z szczególnieyszey jedności swiętey obrzydzenia wszczęła się. Bo gdy zawsze, osobliwie iednak od lat kilku panowie y possessorowie dóbr ukraińskich, a bardziey pasterze dusz jww. nayprzew. metropolitowie żywym duchem wiernych Chrystusowych y kapłanów tamecznych do obrony jedności św. z kościołem rzymskim zagrzewać poczęli, upominaiąc, aby zawsze czuli przeciwko nieprzyiacielowi dusz byli, — w ten czas, nie wiem czyli z rozkazu starszych, czyli z własnego powodu swego jx. Melchisedek Jaworski hegumen monasteru Motrynieckiego, w granicach polskich leżącego, który się pod moc y władzę jw. jmx. biskupa peryasławskiego poddał, a od władzy jww. metropolitów oddalił, zaczął po całey Ukrainie mnichów w monasterach, po wsiach ludzi y kapłanów od jedności św. odwodzić y do nieposłuszeństwa metropolicie unitowi przyprowadzać y za osobliwszym, iak niewątpić**), pozwoleniem jw. biskupa peryiasławskiego, nowych cerkwi budowania pozwalać, wybudowane poświęcać, y lud, który zawsze prawdzie uznaney y jedności św. na Ukrainie zwykł się przeciwić, do siebie nakłaniać. Jakoż następuiące dobra t. i. klucz Smilański, Czehryński, Żabotyński, Korsuński, Olszański, Czerkawski, Kaniowski, Dźwinogrodzki, Horodyski prawie całe nakłonił tak, że się buntować zaczęły, kapłanów w jedności św. chwieiących się do siebie nakłaniać a statecznych w teyże jedności bić, krwawić, wyganiać odważaią się z wypowiedzeniem posłuszeństwa samemu pasterzowi. Widząc jwjmx. metropolita

*) Друк.: odgłosami. **) З. і друк.: nie wątpię.

błąkaiącą się trzodę swoią, czuynie napomniał nie ubliżaiąc żadnych sposobów do ratowania ginących, bo nayprzód jx. Melchisedecha hegumena, iako nieprawnie w rządy swoie wdzieraiącego się, do siebie poniewolnie sprowadził y po uczynioney indagacyi u siebie go w Radomyszlu, po tym w Dermaniu trzymał, upamiętania iego czekaiąc y sprawienia się, iakąby to władzą czynił, po nim wymagaiąc. Ale on mimo wiadomości jw. metropolity (pro eo tunc Feliciani Philippi Wołodkowicz) z tego aresztu wyszedszy wrócił się do swego monasteru, a będąc w Warszawie, wyiednał u nayiaśnieyszego pana Augusta Stanisława Poniatowskiego potwierdzenie praw swoiemu monasterowi z ubliżeniem jedności św. służących.

W tym czasie zbuntowanych do kilkaset ludzi przez iednego kozaka, imieniem Charka, woysko rzeczypltey na to umyślnie zesłane rozprószyło y tego kozaka z innemi za bunty y gwałcenia świątnic pańskich z nieuszanowaniem w nich najśw. eucharystyi y za insze zbrodnie śmiercią ukarało, a jw. metropolita dla uśmierzenia y zbłąkanych owieczek na drogę prawa naprowadzenia różnych kapłanów w wspomnione klucze rozesłał, aby cerkwie rekonciliowali, na mieysce zbuntowanych y za granice uciekaiących kapłanów innych prawdziwych unitów z różnych mieysc wybranych installowali, w czym naywięcey pracowali Herakliusz Kostecki rektor y missyonarz umański y x. Korneli Sroczyński superior missyi krystynopolskiey od jw. pana Franciszka Salezego Potockiego woiewody generała ziem Kiiowskich, fundatora y dobrodzieia po to umyślnie z Krystynopola wysłany. Co wszystko działo się do roku i w roku 1766.

Nastąpiło po tym wszystkiego uspokoienie, ale nie na długo. Wkrótce bowiem po tym to iest w r. 1767 nayjaśn. dwór rossyiski z nayiaśń. rzecząpospolitą Polską o gwarancyą traktować zaczął y już seym się kończył y traktat był napisany y podpisany, kiedy niektórzy z Polaków temu przeciwni konfederacyą w Barze w woiewodztwie Podolskiem pod marszałkami jw. Krasińskim, podkomorzym różańskim y jw. Puławskim starostą wareckim uczynili, woyska z Ukrainy w Podole ściągnęli, umańskich, smilańskich y z inszych z Ukrainy kozaków naściągnowszy*), częścią że się sami kozacy opierali, częścią że ich panowie na dalsze się rzeczy oglądaiąc ordynansów takich nie dawali y nie przykazywali, aby słuchali ordynansów przew.**) konfederacyi, a ztąd naysposobnieysze do następuiącey krwawey roboty otworzyło się pole, zwłaszcza kiedy na kilkaset kozaków zagranicznych pod komendą kozaka siczowskiego imieniem Żeleznіaka z zmyślonemi nay-

*) З. і друк.: nie sciągnąwszy. **) Друк.: prześwietnéj.

iaśń. imperatorowey rossyiskiey ukazami wtargnąwszy w nasze granice ubezpieczali tak kozaków iako y pospólstwo ukraińskie y wmawiali to w nich, iakoby to była wola nayiaśń. imperatorowey rossyiskiey, że wygubiwszy Polaków, Ruś-unitów, xięży y Żydów, mieli bydź od wszelkiego poddaństwa Polakom wolnymi, owszem że przyłączywszy się do Rossyiskiego państwa, teyże samey na zawsze mieli zażywać wolności. Ten był, — bo nie chcę wchodzić w insze skryte y niewiadome wszystkim okoliczności, które mogą bydź czasu swego od dzieiopisów wyraźnie opisane, — początek złośliwey roboty, o którym namieniwszy, wracam się do tego, co się tyczy naszych zakonników rozlania krwie w Umaniu.

Od lat trzech Franciszek Salezy z Złotego Potoka Potocki woiewoda, generał ziem kiiowskich, widząc w dobrach swoich dziedzicznych Umańskich mogący się łatwo zarazić od Smilańszczyzny lud sobie poddany, osobliwszą gorliwością, od wieków w tym domu dziedziczną, o wiary św. katolickiey rozszerzenie zdięty, naradziwszy się y rozmówiwszy z zakonu naszego y prowincyi przełożonemi, uczynił w Umaniu mieście swoim dziedzicznym na missyonarzów y na szkoły świeckie wszystkie, a mianowicie na teologią moralną, aby przez osoby zakonu naszego prowincyi pod tytułem Protekcyi nayśw. Maryi Panny y missya odprawiane y szkoły dawane były dla pomnożenia chwały Pana Boga przez oświecenie w prawdzie ludzi błędnych y niemaiących nauki potrzebney do uznania teyże prawdy. Jakoż z szczególnieyszey szczodrobliwości tego pana y do chwały Pana przychylności chwalebna, Bogu miła, ludowi pożyteczna ta fundacya, chociaż przy trudności, które wszędzie zwykły się trafiać za sprawą nieprzyiaciela dusz, gdzie idzie o chwałę Boga y dusz zbawienie, w r. 1765 wzięła swóy skutek. Po wprowadzeniu naszym do Umania natychmiast y szkoły liczne zaczęły się y do missyi obszerne otworzyło się pole pod nayprzew. imć. Herakliuszem Kosteckim rektorem szkół y missyi umańskich, od przełożonych do tego dzieła za naysposobnieyszego uznanym y wyznaczonym. Właśnie bowiem takie mieysce takiego męża Bożego osobliwszą gorliwością dusz ludzkich zbawienia, to przez kilkoletnie missye w Krzemieńcu, w Zamoyściu, owszem po całym Wołyniu, Podolu, woiewództwach Bełzkim, Bracławskim etc. odprawowane, to przez życie nieskazitelne zaszczyconego, wyciągało.

Ten namieniony rektor a nieodżałowany y zawsze pobożnego wspomnienia godny missyonarz ieszcze będąc superiorem w Zamoyściu missyi y monasteru, nim ta fundacya nastąpiła w Umaniu, czteroniedzielną w Targowicy nad Sieniuchą*), dwoniedzielną w Tatyiowie

*) K. хибно: Siennicką.

y w Ładyżynie, trzeniedzielną z x. Kornelim Sroczyńskim na ten czas missyonarzem z Zamoyściu, a teraz superiorem w Krystynopolu y missyi prefektem, z wielkim wiernych chrystusowych zbudowaniem y dusz ich pożytkiem missye odprawował, przy jw. nayprzew. Maxymilianie Ryło biskupie chełmskim y bełzkim, za szczególnieyszym od stolicy św. apostolskiey zleceniem wizytę w Umańszczyźnie odprawuiącym, wraz z komissyą [o czem w xiędze misyonarskiey zamojskiej, tam jeszcze mieszkając zestawiłem pamiąć]. Jakich śp. x. Herakliusz Kostecki dopiero prac y zabiegów około tychże dusz nie łożył, kiedy po skończoney missyi w Krystynopolu [o której obacz Lib. Miss. — Christinop. Miss. I] od przełożonych zakonnych do Umania naznaczony przybył, dnie i nocy prawie na tey dusz usłudze trawił, to kapłanów upominaiąc, aby iako pasterze około powierzoney sobie trzody czuli, to lud prosty y błędny artykułów wiary nauczaiąc y zbawiennymi naukami dusze ich posilaiąc, a naybardziey spowiedzi słuchaniem, do czego iak po inszych mieyscach tak y tu gorącą maiąc ochotę, iż nie tylko nadstręczaiącey się sposobności do słuchania nigdy nie zaniedbał, ale iey y sam szukał, po południu, a nierzadko czas aż do północy na tey usłudze przepędzał, będąc z innąd różnemi interessami uciśniony, czego świadkami z nim żyiący, z których iestem ieden to piszący. Sprawiło mu to u kapłanów niedbałych y zazdrośnych, także u ludzi niechcących uznać prawdy y rozpustnych wielką nienawiść, których w miłości, pokorze y cichości, aby się nawrócili, upominał, prosił y na zbawienie duszy zaklinał. Ci zaś iad nienawiści ku niemu taiąc w sercu, powierzchownie niby takiemi pokazywali się, iakiemi on ich mieć chciał, a to czynili częścią dla nieskazitelnego jego życia, częścią dla powagi, którą miał u Boga się boiących, częścią dla boiaźni y przeświadczaiącego ich sumienia.

Maiąc tedy w początkach swoich rządów wielkie przeszkody od zazdrośnych ludzi, którzy y to wymogli po jw. metropolicie, iż tak świętego dzieła to iest missyi do czasu zabronił y zakazał, boleiąc sercem nad zgubą dusz ludzkich y pragnąc coraz większego pomnożenia chwały Pana Boga, udał się z jmx. Janem Lewickim vice-rektorem umańskim, życia świętobliwością y gorliwością zbawienia dusz ludzkich wsławionym missyonarzem, zostawiwszy drugich w Umaniu dwóch missyonarzów, aby ci prywatnemi naukami lud doskonalili, do Śmilańszczyzny, gdzie z iak wielką mocą rozhukany lud, z iak wielkim niebezpieczeństwem życia nieprzyiaciół św. jedności do uznania wiary św. przyprowadzał, może poświadczyć konsystorz jw. metropolity, na ten czas tam będący, urzędownie [jeżeli mu tego w aktach ubliżyć nie chce. Dość na tęmże, że wszyscy którzy go znali i tam przytomni byli,

jego prace, zabiegi, starania, niebezpieczeństwa zawsze na ustach mają].

Kiedy zaś iuż do skutku za osobliwszą boską sprawą interes fundacyi przyszedł y dekretem osobliwszym jw. metropolity została umocniona fundacya w r. 1767, gorliwiey ieszcze wszędzie chwałę boską rozszerzać zaczął, to przez nabożeństwa publiczne w kaplicy na to zbudowaney; to na missyach iuż to w Sokołowie, Mańkowie*) etc. odprawionych, wszystkich jego rady, pomocy potrzebuiących ratuiąc, dźwigaiąc, wspomagaiąc modlitwami y iakiemi tylko mógł sposobami naprowadzaiąc na drogę prawdy. Dlaczego y pod czas zawieruszenia w oyczyznie, ieszcze od bezkrólewia zaczętego w r. 1763 a w r. 1768 naywiększego, zwłaszcza na Podolu y Ukrainie, nie ubliżał sobie teyże pracy, kiedy w miasteczku zwanym Buki dziedzicznym w Umańszczyźnie jw. pana wspomnianego naszego fundatora zacząwszy missye z missyonarzami jx. Leonem Zasławskim y Epiphanem Lachockim, aż dopóki taż missya tumultem skupionych hultaiów przerwana nie była, gorąco y przykładnie pracował. Nim się ta missya w miasteczku Bukach zaczęła, z woli y osobliwszey łaski jw. pana fundatora dobrodzieia ziechał wjm. pan Jerzy Korzeniowski komornik bracławski do ograniczenia y kopami**) oznaczenia nam iuż przed tym z łaski fundatorskiey wydzielonych gruntów, tak do wsi Grędzanowka zwaney, nam funduszem wiecznymi czasy nadaney, iako też y do Mańkowki monasterka za folwarki***) do umańskiego klasztoru przyłączonego należących. Ziechawszy zaś naprzód na grunta wsie Grędzanowki podług oznaczenia na mappie przez jw. pana Romera geometra uczynioney wyrażone, zaczął sypać kopce, ale gdy widział krzywdę monasteru dla niezgadzaiącego się wymierzenia gruntowego z wyrażonym na mappie, uczynił manifest przeciwko iuż zeszłemu z świata jm. panu Romerowi, a monaster upraszał tym czasem jw. pana fundatora o nadanie stepu, o który nieco sprzeczki było. Na co jw. pan fundator łaskawie pozwolił y wjm. pana komornika do prędkiego ograniczenia listem zachęcił, co y uczynił wjm. panu komornik nieodwłocznie, a zakończywszy w Grędzanówce ograniczenie przy geometrze jm. panu Szafrańskim, jmx. vicerektorze umańskim, jx. Janie Lewickim y jx. prokuratorze Sebbastyanie Smereczyńskim, z jx. vice-rektorem do Mankowki udał się y tam podług zwyczaynego y od jw. pana fundatora dawniey nadanego używania graniczył, dokąd y jmx. Herakliusz Kostecki rektor, zostawiwszy xx. missyonarzy Leona Zasławskiego y Epiphaniego Lachockiego na

---

*) З.: Mańkówce, Sokołówce, друк.: Makówce. **) З. і друк.: kopcami. ***) З.: za folwark, друк.: na folwark.

missyi w Bukach, na zakończenie tey roboty ograniczenia przybył w czwartek d. 5. junii vs., a to w tym czasie, kiedy iuż z Smilanszczyzny, Lissańszczyzny, Czehryńszczyzny, Czerkawszczyzny etc. szlachta, Żydzi y różni inni ludzie ku Umaniowi przed ryzunami*) to iest haydamakami, y do nich hurmem łączącemi się Ukraińcami hultaiami uciekali. Ostatni tedy kopiec w ten dzień wieczorem sam wjm. pan komornik wysypał y dostatecznie obydwie wioski ograniczył, w kopcach każdych znaki metalów podług zwyczaiu zakopawszy.

Na zaiutrz rano wjm. pan komornik do swoiey wioski, którą od jw. fundatora naszego blisko Umania otrzymał, udał się, a jjxx. rektor y vice-rektor do miasta Umania, do monastera swego. Dokąd przybywszy a zastawszy lud strwożony na ten czas bardzo liczny, kiedy niby dla bezpieczeństwa z woiewódzctwa Kiiowskiego, Bracławskiego y całey Ukrainy z dziećmi y maiątkami swoiemi obywateli powywozili się byli, y Żydzi w tak wielkiey liczbie zgromadzili się, że y miasto Umań, chociaż dosyć obszerne y licznemi domami napełnione, pomieścić ich w sobie nie mogło, wszystkie przedmieścia y ulice taborami swoiemi y sprzętami napełnili byli, — tu katolików wszystkich jxx. rektor y vice-rektor z inszymi swoiemi xiężmi cieszyli, w wierze św. katolickiey utwierdzali, przez piątek, sobotę, niedzielę y poniedziałek, to iest przez dni 7, 8 y 9 czerwca, a naywięcey tego czasu na słuchanie spowiedzi szlachty y pospólstwa gotuiących się na śmierć [z których to ostatnia godzina**) przed poludniem ciż zakonnicy okrutną śmierć ponieśli, za jedność wiary s.]. Jak tylko nasi zakonnicy strworzeni z Mańkowki przybyli do Umania, zaraz ciż jxx. rektor y vice-rektor y zakonnicy zwyczaynymi przed śmiercią sakramentami opatrzeni czekali iey w gotowości, uspokoiaiąc lud, sposobiąc ich***) do przyięcia wszystkiego z ręki y woli boskiey, chociażby y śmierci samey za wiarę św. Co czynił jx. Eliasz Magierowicz, naszego zakonu kapłan, przed tym w Zamoyściu kaznodzieia, potym w Szarogrodzie, a pod ten czas w Biłołowie mieście na Ukrainie missyonarz, zkąd proszony od ww. ppstwa Skibickich, monasteru biłołowskiego dobrodzieiów, a miasta possessorów, z onemiż przyiechał y w zgromadzeniu monasteru umańskiego gościem znaydował się, dopomagaiąc w wszystkim nabożeństwie y pracy około dusz wiernych Chrystusowych gotuiących się na śmierć.

---

*) так в ркп. З, в К.: rykunami. **) в ркп. З.: ostatniego dnia, може: ostatnią godziną? ***) Се місце З. і друк. так: Jak bowiem tylko przybyli do Humania z Mańkowki, zaraz strwożonych zakonników pocieszywszy, sposobili ich...

Tu wiedzieć należy, że gdy do zamku umańskiego wjm. panu Młodanowiczowi gubernatorowi przed nieiakim czasem doniesiono o podeyrzaniu*) do buntów kozaków, z całey Umańszczyzny na ów czas zebraney**) pod generalną komendą jw. pana Obucha pułkownika jw. pana fundatora na granicy od Nowoserbskiey y Kozackiey, natychmiast wydanemi ordynansami, aby pod Umań ściągali się, chociaż opieraiących się ściągniono. Dopiero wezwano setnika zwanego Gonta z naczałami***) kozaków do miasta Umania do zamku y ieśliby o zdradzieckich buntach y o łączeniu się z grassuiącymi blisko hultaiami [jako wyżej] nie myśleli, pytano. Lecz oni takowey złey roboty żwawo się zaparli. Za naleganiem iednak różnych, kiedy iuż coraz bliżey żłopacze krwie ludzkiey pod Umań podstępywali, w niedzielę przed nieszczęśliwą w samym Umaniu robotą ieszcze wezwał jw. pan Mładanowicz Gontę setnika y nalegał na niego, ażeby wierność jw. panu y miastu poprzysiągł, a to dla zniesienia o sobie złego tak szlachty iako y mieszczan rozumienia, — co y uczynil w zamku y w ratuszu przed radzcami y obywatelami miasta, zaklinaiąc się na zdrowie, życie swoie, żony y dzieci swoich, iako nie ma zdradzić miasta.

Dlaczego kiedy iuż pewność mieli, że więcey nad 500 hultaiów znaydowało się w mieście Sokołowie, a ztamtąd prosto do Umania ruszyć maią, zaraz z wszystkimi kozakami, których w ten czas do 700 rachowano, na podiazd wysłano tegoż setnika Gontę z pułkownikami jmp. Obuchem y jp. Magnuszewskim, ale tych Gonta, ciągnąc ku Sokołowce, naradziwszy się z naczałami****) kozackiemi y do swoiey myśli niedobrey iuż wszystkich nakłoniwszy, w drodze odpędził, odmówiwszy im posłuszeństwo, z życiem im uciekać kazał. Chociaż y to ledwie aż za granicą schronili się przed goniącemi ich z rozkazu Gonty kozakami, a to dlatego zapewnie, żeby ci daleko zagnani, nie przestrzegli Umania o zdradzie, ale żeby te zaufane na uczynioney przysiędze łatwiey na łup zdraycom dostało się.

Złączywszy tedy Gonta swoią dewizyę z owemi hultaiami, w Sokołowce rżnącemi, niewątpić że podług dawniey z niemi uczynioney zmowy, podstąpili pod Umań miasto, które iak obaczyło tych krwawych zabóyców y własnych kozaków otaczaiących [i już w krwi broczących] chrześcian y Żydów, dla niepomieszczenia się w mieście za palisadami się tułaiących, bramy natychmiast zamknięto, mosty pozwodzono y do żwawego wszystcy ięli się bronienia: szlachta, Żydzi, kozacy leżne, kapitan z kilkadziesiąt piechotą y zebrani do konfedera-

*) так і у З., в друк.: podżeganiu. **) З. і друк.: zebranych. ***) так і у З., а в друк.: naczatami. ****) друк.: naczelnikami, у З. се слово дописано як пояснення видавця,

cyi według uchwały woiewództwa Bracławskiego, których było około 200, tym odważniey, iż mieli wszelką do bronienia się gotowość, iakoto działa wielkie y polowe do sztuk kilkanaście, strzelby ręczney bardzo wiele, amunicyi iakoto : prochu, kul, kartaczów, podostatek. Widząc zdraycy, że chociaż kilkakrotnie do dobycia się kusili, zegnawszy chłopów do podcinania palisadów, przecież mocno odrażeni byli, przeto zdradą umyślili to, czego siłą nie mogli wykonać, wymoc y zrobić, — iakoż y dokazali. Podstąpiwszy bowiem Gonta setnik upewniał, iżby niczego nie było miastu, katolikom, panom, szlachcie y Żydom nawet umańskim (od których przed tym, to iest w niedzielę bardzo znaczną wziął darowiznę), byleby im tylko ukraińskich, to iest z Smilańszczyzny, Czerkawszczyzny etc. Żydów wydali. Biegał na koniu ten setnik, na znak bezpieczeńswa białą chustkę ukazuiąc y upewniaiąc wjmcp. Mładanowicza gubernatora miasta, że jemu, jego żonie y familii y całemu miastu nic nie będzie, byleby ich do miasta wpuścili, zuowu zaklinaiąc się y grożąc zruynowaniem y morderstwem, ieśliby ich dobrowolnie puścić nie mieli.

Tu wszyscy, chociaż w wielkiey trwodze, sprzęty swoie y ruchomości gdzie kto mógł chował y przechowywał, to u mieszczan, to w naszym monasterze, to u chłopów niby wiernieyszych. Nasi zaś zakonnicy pozostali, — bo nie wszyscy tego okrucieństwa doczekiwali, widząc bowiem śp. rektor pomieszanych, zwłaszcza młodych zakonników, sam siebie ofiaruiąc na śmierć za wiarę y całość dobra, wszystkim dał na wolę, ażeby iakim kto mógł chronił życia sposobem, ale x. vicerektor Jan Lewicki, x. Eliasz Magierewicz z Biłołowki missyonarz, x. Liberiusz Oczawski zakrystyan y kassier y naymilszy brat Metodyusz Majewski szafarz, niechcący się od x. rektora oddzielać, odważyli się zostać w monasterze, choćby y śmierć dla Boga okrutną ponieść. Drudzy zaś iakoto: jmxx. Orest Nachymowski prefekt szkół y theologii moralney professor, Konstanty Ułasiewicz*) filozofii professor, n. brat Hyppolit Lenkiewicz, x. Kulczycki, n. brat Zawadzki mnieyszych szkół professorowie, tudzież jx. Leon Zasławski missyonarz umański [z Buków z aktualnéj misyi napadnieniem tychże hultajów rozproszonéj wszedł do Humania, socyusza i` x. Epifaniego Łachockiego w Mańkówce zostawiwszy] w niedzielę piechotą bez wzięcia żadnych rzeczy, bo Żydzi zabraniali wyiazdu, dla zabronionego im przedtem przez jm. pana gubernatora, w różne strony uszli: iedni za granicę na czas, drudzy przez same niebezpieczeństwa za łaską boską na Wołyń to uyszli, to zdarzaiącemi się w drodze podwodami wyiechali, a tak zo-

*) Так і З., в друк.: Własiewicz.

stali przy życiu Pozostali zaś xięża nasi w monasterze, pokrywszy gdzieniektóre monasterskie rzeczy y prawie wszystkich na śmierć przygotowawszy, po rynkach y ulicach, na koniec generalną absolucyę jmx. rektor przy żalu serdecznym za grzechy całemu ludowi klęczącemu w mieście dawał y do cierpliwego śmierci poniesienia apostolskimi usty napominał, upewniaiąc ich, że on pierwszy będzie im torował drogę męczeńską za wiarę św. Nakoniec widząc nieszczęśliwość miasta, kiedy im. pan gubernator uwiedzioną*) zdradą Gonty nie kazał y owszem zbraniał bronić miasta, udali się nasi wszystcy zakonnicy na modlitwę. Sp. x. rektor do farnego kościoła, przy bramie, do którey szturmowano, będącego, proszony od ludu dla odebrania błogosławieństwa od niego, na mszę św. poszedł y po tey odprawioney dał błogosławieństwo wszystkim.

Tu dopiero po długiey sprzeczce osobliwie między wjmp. Markowskim nie dopuszczaiącym hultaiów do miasta a imp. gubernatorem zezwalaiącym na wpuszczenie, otworzono bramę, czyli też pozwolono wybić, y palisady w kilku mieyscach wyrąbać, a tym czasem mieszczanie z świeckimi kapłanami z trzech świeckich cerkwi wziąwszy chorągwie wychodzili przeciw maiącym wpaść w miasto hultaiom. Ale im to nie ułagodzeniem, lecz większym roziątrzeniem było, bo opisać nie podobno, iak zbyteczne okrucieństwa nie tylko ci hultaie wyrządzali, ale nawet y chłopstwo z wsiów srogą dzikością samych czartów przechodzące. [O całej Ukrainie sprawdziło się, co s. Jan Złotousty o Jerozolimie pisze: że wszyscy w tej znajduiące się ludzie, oprócz apostołów i wiernych Chrystusowych, pod czas okrutnéj męki Zbawiciela od czartów byli opętani. Całe bowiem, mówi tenże s., piekło wyszło było do Jerozolimy i tak ludzi opanowało, że i najswiętsze Zbawiciela sprawy bluznili i że śmierci godzien jest krzyczeli. Toż się samo działo u Humaniu miescie, kiedy lud bez żadnej winy nielitościwie bez względu na proźby, jak lwy zażarte i drapieżne wilcy, ciż hultaie wpadłszy w miasto na owieczki rzucili się, bez braku wszystkich różnego stanu i kondycyi ludzi, jedni kłóli spisami, drudzy płatali mieczem, trzeci rąbali siekierami, inni z ręcznej strzelali strzelby, ci drągami zabijali, owi nożami rznęli, wszyscy jakie tylko czart podawał sposoby najokrutnieysze, temi niewinnych znosili z swiata. Dzieci małe nawet i niemowlątka bez żadnej litości dusili, kłuli, na spisach podnosili, zabijali, dobijali].

Żeby zaś porządek, iaki może bydź w opisaniu tego, byl zachowany, gdyż porządnie dosyć nikt rzezi tey opisać nie potrafi, częścią

*) Так і З., друк.: Uwiedziony.

dla zamieszania niezwyczaynego, owszem piekelnego, częścią dla okrucieństwa niesłychanego, — wracam się do weyścia w miasto tych hultaiów zaiadłych. Gdzie skoro tylko weszli, zaraz iedni z Gontą setnikiem y z Żeliźniakiem, rodem z Zaporoża, zawodzcą y hersztem tych buntów, wpadli do kościoła y niby miłosierdni nad gubernatorem, kazali się mu z familią na stronę oddzielić, drudzy do szkoły żydowskiey, gdzie kilka tysięcy Żydów modlących się zastali, insi po ulicach, rynkach, domach, sklepach, dachach y strychach etc. zabiiać zaczęli, a inni do naszey kaplicy udali się. Pierwsi co niby użalili się byli nad p. gubernatorem, wkrótce przy tymże kościele okrutnie zabili go y jego żonę y należących, także ppwo Rogoszewskich, Skibickich y innych dystyngwowanych pomordowali y dzieci ich, niektóre tylko zostawiwszy. Drudzy Żydów w bożnicy tyrańsko mordowali, toż czynili po domach y ulicach, niektórych tylko zostawiwszy, a to którzy się opłacili y wychrzcić obiecali; szlachcianki także niektóre y dzieci katolickie, które się zaraz dali chrzcić kapłanem schyzmatyckim, życiem darowali, ale tych bardzo mało. Tu uważyć trzeba tych morderców nienawiść ku wierze św. katolickiey, kiedy wszystkich (chociaż bardzo mało), których zostawiali katolików, nię inaczey zostawiali przy życiu, poki przy nich nie byli powtórnie ochrzczeni, nieważność chrztu św. rzymskim obrządkiem przyiętego ządaiąc y Polaków prawdziwych katolików z Żydami równaiąc. Panienkę iedną około lat 20 maiącą imieniem Wiktorią Jankiewiczównę [wybornemi cnotami kwitnącą, mnie to piszącemu znajomą od misyi w roku 176} w wielkim poście w Humaniu przez s. p. x. Kosteckiego ze mną przez niedziel 4 odprawionej], kiedy z zamku z inszemi pannami przyprowadzono przez Żeliźniaka, a ta zmuszona do chrztu powtórzenia gdy nie zezwoliła, mężnie mówiąc: „Ochrzczonam! prawdziwą iestem katoliczką, nie wątpię o wierze moiey, o którey wątpiłabym, gdybym się ochrzcić dała, nie chcę!“ — grożono iey śmiercią, ta powiedziała: „za wiarę moią św. gotowam na nią“, a w tym okrutnem cięciem miecza y pchnięciem kilka razy spisami męczeńską śmierć poniosła. Czym przestraszone będące z nią panienki drugie, gdy na chrzest zezwoliły, zostały przy życiu y oddane pod straż w ratuszu, wyznaczoną dla tych, których przy życiu zachować chcieli.

Ci zaś tyranie, którzy się byli do naszey kaplicy udali, zastawszy po mszy św. spiewaney przez jx. Jana Lewickiego drugich xięży naszych odprawuiących akafyst do nayśw. Maryi Panny [w której opiekę macierzyńską swoje i całego ludu życie i smierć polecali], naglili, żeby prędko to nabożeństwo zakończone było, głosząc, że swoie nabożeństwo zacząć maią, iakoteż y zaraz zaczęli piekielni oprawcy w domu bożym

okrucieństwo. Porwawszy xx. Jana Lewickiego, Eliasza Magierowicza, Liberiusza Oczawskiego (bo br. professa Methodyusza szafarza pierwey zamordowali na korytarzu go zastawszy) wyprowadzili z wielkim hałasem y furyą na korytarz od celliy y tam gdy się prosili, ażeby ich przynaymniey w habitach zabiiali, oni podarszy na nich suknie, do koszuli obnażyli y przez miasto do ratusza prowadźili, iedni po głowie, oczach, plecach nahaiami, drudzy kiymi, ratyszczami od spis bili, inni spisami po trosze kłuli, tak że od nóg do głów ich okrwawili. Przyprowadziwszy zaś ku ratuszowi, trzy razy około niegoż, znacznie szerokiego pędzili, niby uciekać im każąc, a w rzeczy samey, żeby ich w biegu z lepszym zamachem bili y tak ledwie co żywych a niepodobnych do żyiących za uproszeniem mieszczan do domu mieszczanina nazwiskiem Rohatego wprowadzili, y zostawiwszy pod strażą, sami udali się do herszta swego o dozwolenie, coby daley z tymi zakonnikami czynić mieli. A kiedy kapłan niezbożny, dotąd na pozor unit, a w rzeczy samey schyzmatyk, y iuż iawny, od cerkwi św. Michała, mocno nalegał, ażeby zgubieni byli, łatwo hersztowie zezwolili [na to]. Y tak szaleni, krwi niewinnych pomazańców bożych chćiwi, przybiegłszy z impetem do tychże Zakonników wyprowadzili ich na ulicę, blisko cerkwi św. Mikołaia*), y tu ich po iednemu tyrańsko pokłuli spisami [na smierć, którą z wielką odwagą w gorących aktach poniesli dla Boga i jedności wiary św.]. Ciała ich na ulicy zostawiwszy, [mordercy sami do mordowania innych się udali].

X. zaś Herakliusz Kostecki po zabranych wspomnionych zakonnikach, niewiedzieć iakim sposobem z kościoła przeniósł się do naszey kaplicy, w którey mnóstwo szlachty, różnych ludzi, nawet Żydów [kilku, jak powiadają] schroniło się, gdzie x. rektor za wielkim ołtarzem spowiedzi słuchał. Do téy kaplicy iak powtórnie wbiegli złoczyńcy y z wielką furyą strzelać zaczęli, powiadaią, że musieli wtenczas postrzelić x. rektora, bo zaraz widzieli go trzymaiącego się ręką za bok. W tym tumulcie, kiedy drugich z kaplicy wywlekano i zabiiano, on w ambonie, będąc małego zrostu a szczupłego z komplexyi [i ustawicznego martwienia ciała]**) utaił się czyniąc sam tymczasem przygotowanie do śmierci, ale gdy go y tam ieden z kozaków postrzegł y drugim ukazał, był z hałasem z ambony wywleczony y do lochu monasterskiego prowadzony, ażeby sprzęty klasztorne, gdzieby były schowane, ukazał. Gdy stanąwszy, widząc mieysce schowania pokopane

*) З. і друк.: Michała. **) В рукоп. З. потім іще: NB. Krotkie jego życia opisanie obaczysz w księdzie metryki naszej in folio zmarłych oyców i braci naszych, przezemnie spisaną w tutejszej bibliotece znajduiącej się.

y rzeczy nawet cudze [mimo wiadomości tegoż x. rektora na wierzchu naszych zakopane, już] były zabrane, nie mogąc na nim więcey wymoc, wyprowadzili go przed drzwi lochu. Tu nadbiegł kozak na koniu od komendy [alias od hersztów], każąc go do nich prowadzić, obiecując mu ocalenie na życiu. Ale ten prawdziwy zakonnik gdy powiedział, że mu się wychodzić z klasztoru nie należy, wołał: „możecie mnie y tu przy życiu zachować, inaczey wolę w monasterze położyć życie". Y tu w niego strzelono, a gdy padł na ziemię, spisami gęsto iest pokłuty *), a w własney krwi zanurzony, duszę Bogu i niebu oddał.

[Przy tem iego zabiciu, najdował się służący mu chłopiec i stróż manasterski, którzy przed jx. Inoteuszem Korczyńskim tegoż zakonu s. B. V., z woli przełożonych na rektorstwo humańskie następuiącym, jako oczywiści świadkowie powiedzieli, przy pokazaniu miejsca zgadzając się we wszystkiem w powieści swojej. Kędyby się zaś ciało męczeńskie podziało, tego nie powiedzieli ciż powiadacze; bo pierwszy do lochu dla toczenia trunków był wzięty, a drugi do kopania w lochu i innych miejscach, dla znalezienia dóbr był użyty. To tylko twierdzą niektórzy Humańscy, że już z południa widzieli go pod ścianami manasterskiemi w rynsztoku, dla zbierania wody wyrobionym, bardzo bliskim miejsca na którem był zabity. Inni zaś a prawie wszyscy twierdzą tameczni mieszczanie i szlachta pozostali, że go w studnią suchą na jednę stainę od manasteru, nie dalszą rzucono, przy której powiadaią i p. gubernalora być zabitego; najprzód w tę studnią ciała ich rzucono, dopiero innych różnych, nawet i żydów ciałami napełniono i zrównano; nadto powiadaią że wszystkich zakonników naszych zabitych ciała mają być w tejże studni].

W tymże czasie y ciż monaster nasz ze wszystkiem splondrowali, okna powybiiali, piece porozwalali, posadzkę wskróś skopali, bibliotekę bardzo znaczną y osób xięgi y pisma rozprószyli, kaplicę zburzyli, ołtarze poobalali, obrazy podarli y podeptali etc.

Podobneż zbytki w całem mieście y w okolicy robili przez dni więcey. Zabitych w tym razie w mieście y po przedmieściach rachowano około 12000. Iednych w studni wrzucano, drugich w rzekę Umankę popod miastem idącą, innych w kilka jam na to wykopanych, a wiele innych ciał długo walało się po ulicach, po przedmieściach, po polach, z pastwą ptactwa, psów y zwierząt dzikich.

W kilka dni po tem okrucieństwie, kiedy hultaie obozem około Umania stali po niezbożney robocie spoczywaiąc y na podobną robotkę ku Wołyniowi sią gotuiąc (iakoż iuż podiazdy ich y Tulczyna

*) З.: kłuty, друк.: dokłuty.

siągnęli y tam pastwić się zaczynali) nadeszła piechota moskiewska y Duńców 500, niby na pomoc tym hultaiom, chwaląc ich dzieło, a tym czasem zdradą ich zażyli y niespodzianie otoczywszy wzięli ich w areszt 585 a między nimi y herszta Gontę; Żelizniak zaś z wielu innemi umknął. Między wziętemi znaydowali się Zaporożcy, Ukraińcy, Wołyńcy, szlachta, diacy, popowicze,*) y różnego gatunku ludzi.

Po tey umańskiey klęsce strach wielki padł na cały Wołyń z przyczyny podobieństwa w pospólstwie wieśniackim do podobnych buntów y zabóystwa własnych panów, szlachty y duchowieństwa, do czego iuż y blisko było w Brahyłowie, ale zapobiegł jp. gubernator początkom, powiesiwszy przewódców. Y po różnych wsiach, nawet w Bełzkim, różne były tego znaki, iakoto znachodzenie po chałupach spis, strzelb etc., zgoła wieśniacy tylko czekali przewódzcy do tego okrucieństwa. Ucichło iednak to wszystko, gdy partya woyska polskiego ku Szarogrodowi ruszyła y moskiewskie woyską wszędzie ścigali hultaiów y uśmierzali bunty, a tym bardziey, gdy się wszędzie rozległa wieść o tym, co się z umańskimi oprawcami stało: to iest że Gontę blisko Szarogrodu we wsi Serbach**) rozćwiertowano z drugimi 28, w Cyklinówce***) także 20, w Mohylewie 40, w Szarogrodzie 20, do Kamieńca poprowadzono 120, do Lwowa 150****). Innych po różnych miastach, traktach, wsiach wiszano, ścinano, na pale bito, a wielom ręce ucinano, innym nogi, z których wielu się uleczyło, bo y w Krystynopolu był ieden uleczony, któremu w Lwowie prawą nogę y lewą rękę ucięto. I tak źli źle poginęli.

Napisałem to częścią z powieści uciekłych z Umania, osobliwie x. Smereczańskiego, naszego prokuratora w Umaniu, który tu w kilka niedziel po rzeźi umańskiey był przez dni kilka, częścią z powieści jmx. Korczyńskiego, umańskiego rektora po jx. Kosteckim, który mi to po części y na piśmie podał ku pamiątce zabitych, ku żalowi żyiących, ku uwiadomieniu potomnym, zwłaszcza o naszey w Umaniu missyi y szkół fundacyi, na którey za fundament tyle naszych zakonników położyło głowę a ku wzrastaniu iedności wiary św. oschłą ziemię męczeńską krwią zlali.

[W szczególności o x. Herakliuszu Kosteckim, rekt. humań.

---

*) В друк. іще: pospolstwo. **) В примітці до сього місця наводить З. оповіданне наочного сьвідка про смерть Ґонти, яке подам далї. ***) З. і друк.: Cykinówce. ****) В примітцї до сього місця вказує З. на пієсу: „Wanda Potocka czyli Schronienie w lasku s. Zofii, wielkie melodrama wojenne ze śpiewami i tańcami, przez Michała Sochorowskiego, we Lwowie, 1832“, і виписує її передмову, де автор каже, що пієса оперта на правдивій пригодї у Львові, з гайдамацьких часів.

o prawdziwie apostolskim misyonarzu to wiedzieć, że śmierć jego okrutna u wszystkich znających go (a prawie wszyscy go znali, bo przejeżdzał wszędzie, nigdzie kościoła, cerkwi, dworu, domów uczciwych nieominął, gdzieby czynieniem ołtarzowych ofiar, żarliwemi naukami, duchownemi rozmowami, zbawiennemi przestrogami, różnych cnót przykładami ludzi nie napasł, nie nasycił, czego świadkiem jestem przez lat 5 w Zamościu, pod jego przełożeństwem i z nim misye odprawując, a potém i po innych miejscach, jako to: w Kutach, w Pokuciu, w Ukrainie, w miejscach kilku, i t. d. życiu się jego przypatrując) nie tylko żal sprawiła nieznośny, ale i łzy z oczu wyciskała przez czas długi, i samém się przypatrył i nasłuchał w Bełzkiém, w różnych dystyngowanych domach, że go nikt bez płaczu nie spominał. Sama nawet jw. pani wojewodzina, fundatorka i dobrodziejka nasza w Humaniu i w Krystynopolu, ledwie go kiedy bez łez spominała, i list jego do mnie z Buków, z misyi na dni pięć przed śmiercią do Krystynopola pisany, odemnie odebrała, mówiąc że się tém przynajmniéj cieszyć będzie, iż ten list przy sobie będzie mieć na zawsze.

P. S. Prócz tych zabitych zakonników naszych w Humaniu, wielu i w innych klasztorach naszych okrutną śmiercią poległo, o czém po części wiadomość i z następujących listów]*).

II.

[Die 17 junii v. s. List pierwszy w materyi tegoż okrucieństwa pisany do xiędza Kornelego Sroczyńskiego, superyora misyi Krystynopolskiéj, to piszącego, od jx. Leona Zasławskiego, misyi humańskiej z. s. B. W., który tu słowo w słowo kładę, częścią dla objaśnienia wyższego opisania, częścią dla dołożenia czego tam nie staje, częścią dla utwierdzenia prawdy].

Religiosissime Pater! Szczyciła się prowincya nasza fundacyą z łaski jw. pana woiewody kiiowskiego fundatora y dobrodzieia w Umaniu uczynioną, teraz niech się gorzkiemi łzami zalewa słysząc nieszczęśliwą ruinę oney y o zginieniu zakonników. O czym ia tylko podobno ieden**) pozostały za łaską Bożą do czasu, iako Jobowi o zabiciu synów y cór kochanych, zabraniu stad różnego rodzaiu, zbiegły sługa jego doniósł, donoszę y łzami okropiwszy pióro wyrażam upadek klasztoru, zabicie zakonników y rossypkę niektórych nas w różne strony, a wyrażam w ten sposób. Nayprzód d. 25 maia vs. anni praesentis zaczęliśmy missyę w Bukach miasteczku włości Umeskiey***), dóbr jw. pana

*) Сей post-scriptum є тільки в друкованім. **) У З.: N. B. Nie wiedział ieszcze, którzy z naszych uszli (приписка, очевидно, Сорочинського). ***) З. і друк: Humańskiéj

woiewody, którey nieskończywszy musieliśmy umykać dla zbliżaiącego się w Umańszczyznę woyska kozackiego, które nielitościwie zabiiaiąc przez całą Ukrainę Żydów, Polaków, Unitów, aż do naymnieyszego dziecięcia, przechodziło. Woyska tego po części Zaporoscy kozacy początkiem, a do tych Ukraina przyłączyła się, którego na tysięcy plus minus dziesięć rachować się może, armatami y inną woienną zbroią uzbroionego. A że do Umania iako do miasta obronnego ze wszystkich stron lud się ściągał z depozytem fortun y życia, z różnych miast, wsiów śmilańskich, lissiańskich etc., do tego też wszystkie swoie siły nieprzyiaciel obrócił, y dnia 9 junii vs. podstąpiwszy pod Umań o godzinie pierwszey z południa, dobywał aż do dnia 10 tegoż miesiąca przez całą noc. Na zaiutrz o godzinie 11 przed południem sami się Umańscy z miastem dobrowolnie poddali, bramę odemknąwszy, gdyż kozacy umańscy, którzy na obronę miasta stali, na stepie bez żadney utarczki z sobą poddali się y wraz z nieprzyiacielem szturmowali do fortecy. Między tymi woyska umańskiego było 500 doświadczonego w męstwie, w mieście zaś tylko było żołnierzy 20, kozaków pieszych 80, konfederackich żołnierzy 160, szlachty z orężem wraz z studentami umańskimi pozostałymi (bo inni wcześniey uszli) około 200. Po odemknieniu bramy mieyskiey wpadszy rozbóynicy, mordercy, bezbożni, Żydów do naymnieyszego, panów, possessorów, szlachtę y gdzie tylko mogli wypytać kogo z Polaków, nawet prostey kondycyi, pozabiiali. Y naszym zakonnikom nieprzepuszczono: jx. Kosteckiego rektora w kaplicy nayprzód postrzelono, potym dopytuiąc się o pieniądzach, zaprowadziwszy do klasztoru skłuto. Jx. Jana Lewickiego vice-rektora po skończeniu mszy św. spiewaney, na którey mordercy byli, wziąwszy także x. Liberego Oczawskiego zakrystyana, jx. Eliasza Magierowicza missyonarza z klasztoru biłołowskiego, który z pp. Bondzyńskiemi przyiechał dla wyratowania się, odarszy tych wszystkich trzech zakonników aż do koszuli, tamże w kaplicy bez miłosierdzia bili, potym wraz związawszy po mieście wodzili około ratusza biiąc y przyspiewuiąc, nareszcie na rynku tyrańsko ich pokłuli. Z nas zakonników mieszkańców umańskich dniem przed przybyciem nieprzyiacielskiem reszta rozprószyła się gdzie kto mógł. Jx. Orest Nachimowski, jx. Ułasiewicz philosophiae professor, jx. rhetorices magister Lenkiewicz, x. magister syntaxeos, pater infimae Kulczyński. Słyszałem, że ku Szarogrodowi rzucili się. Móy kollega x. Epifani Lachocki w monasterku mańkowieckim z missyi buckiey powracaiąc został się, nie wiem, co się z nim y innymi zakonnikami tam stało. [NB. Jak napadło kilkunastu hultajów na manasterek mańkowicki, xiądz Epifani Łachocki skrył się na strych nad celami, a patrzał szparą jak zakonników, to iest: jx. Hipolita Za-

wadzkiego w lata i cnotę starego, i drugiego przy nim kłuli tyrańsko. Po nie prędkiém odejściu hultajów i zburzeniu cerkwi i klasztoru z strychu zlazł, po błotach, potém po polach tułał się przez dni kilka bez jedzy, i choć go znów w polu napadnięto, obdarto, potłuczono, przecież przy życiu został, jak sam mi będąc w kilka niedziel w Krystynopolu opowiadał*). X. Smeryczański prokurator w lasy umańskie skrył się, ale y po lasach chłopi zabiiali. Ja do Targowicy do ww. państwa Kwiatkiewiczowstwa zemknąłem a potem z niemi na moskiewską stronę przemknąłem się. Ztąd nie wiem, ieśli pozwoli Bóg życia, którędybym mógł do prowincyi naszey przeprawić się; wszędzie niepokóy, wszędzie zabóystwa, nawet za granicę wpadaią hultaie uciekaiących ścigaiąc. Takie nasze mieszkanie w Umaniu! Klasztor spustoszyli y folwarki z wszystkiego ogołocili. W tym nieszczęśiiwym wypadku zginęło ludzi w Umaniu wszystkich ogółem około 12000**). Z znacznieyszych zginionych niektóre osoby wyliczam: pp. gubernator umański Rafal Mładanowicz z żoną, podskarbi Roguszewski z żoną, a dwóch synów do woyska swego wzięli hultaie [potem uciekli od nich], possessor Markowski, Leżyński młody z żoną, Bondzyńscy, Skolimirowski, Tomaszewski pisarz komory królewskiey, Korzeniowski, Sokołowski, Szafrański geometra nadworny jwp. woiewody kiiowskiego, [fundatora i dobrodzieia], p. Skupi y innych wielu godnych z żonami y dziećmi poginęło. Xiędza świeckiego r. l. kommendarza kościoła umańskiego obwiesili y naszego obrządku kapłanów świeckich wielu w Umanszczyznie zabili. Strach wspomnieć, iaki gniew boski spadł na całą Ukrainę, a ieszcze się z tym daią słyszeć, że y kraiom Wołyńskim y innym dostanie się. W Lissance z naszemi co się stało, nie wiem, wiem to tylko, że x. starszy Gabryel Bajewski z br. dyakonem zemknął; xx. franciszkanów tam pozabiiano. Taką scenę choć po części doniósłszy, w reszcie siebie samego modłom św. dobrodzieia moiego polecam się, aby mię Bóg zachował na dalsze usługi zakonne, iakoteż y łasce rmae paternitatis, abyś był łaskaw na mnie y chciał, si fieri possit, superiores meos o moim powodzeniu y życiu uwiadomić, a ia sam szukać będę sposobów, żebym do matki moiey prowincyi powrócił. Datt. w Archangrodzie 17 junii vs. 1768. X. Leo Zasławski O. S. B. M. niegodny missyonarz.

P. S. Słyszałem tu w Archangrodzie, że ciała chrześcian zakonników naszych pozabiianych wraz z żydowskiemi za miasto w iar wywiezione. Strach wspomnieć, iakowe Bogu krzywdy czyniono. Sancti-

*) Очевидно, пізнїйші приписки Сорочинського (є у З. і в друк.).
**) В З. і друк.: około 8.000 (potem się pokazało, że więcej).

ssimum z kościoła wziąwszy kommunikanty rozrzucano, w rękach zmoczywszy tarto, łamano, bluźniono, nareszcie tak znieważone x. Kosteckiemu z pośmiewiskiem do konsumowania dano. Ukrzyżowanego Chrystusa statuę z kościoła wzięto y na wrotach zawieszono, matki bolesney obraz kłuto, deptano etc. SS-tych Apostołów Piotra y Pawła statuy z tegoż kościoła wziąwszy po mieście włóczyli y za miasto w fossę wrzucili, św. Jana Niepomucena kiimi bili y głowę statui odcięli, y innym obrazom obelgi wyrządzali niewypowiedziane.

III.

[List drugi o tejże materyi, od tegoż do tegoż, die 7 iulii v. s.].

Religiosissime Pater! Pod datą z Archangrodu list napisawszy odesłałem, który z drogi znowu powrócił do mnie. Teraz z Elizabetu tenże y przy tym drugi przez Prusaków ordynuię przy listach do jw. pana woiewody fundatora y dobrodzieia y spodziewam się, że doydą rąk religiosissimae paternitatis. W mieście noworossyiskiem Elizabecie zostaię z j. panem Kwiatkiewiczem, który aresztować przyiechał setnika kommendy swoiey Ułaseńka zwanego, herszta zabóystwa, zbiegłego z zdobyczą za granicę. Dunców 500 y Moskalów pieszych do Umania przyszło y wszystkich hultaiów w areszt pozabierali. Nie wiemy, co się daley stanie. Rossyiskie woyska do*) Archangrodu pod Targowicę ściągnęły się, a 40000 pod Połtawą stoi, ordynansu czekaiąc. Ja chcę iakowym sposobem do Umania dostać się y kommendy rossyiskiey dopraszać się, abym przy ich ostrożności mógł tułać się przy zruynowanym klasztorze y rzeczy, papiery funduszowe walaiące się, gdyby można, pozbierać. Chciey vnblis pattas sua o iakowy sposób postarać się y napisać do mnie przy listach jw. pana do j. pana Kwiatkiewicza, co mam daley robić, bo nie mam sposobu, iakbym się do starszych moich miał udać o radę, do tego spodziewam się, że tu kogo z zakonników naszych świeżego na rzeź nie przyszlą, tobym ia przy jp. Kwiatkiewicza protekcyi przynaymniey z bydła folwarcznego y pasieki co mógł odzyskać. Obwołano w mieście, aby nigdzie nikogo niezabiiano Hultaie wtargnęli y na granicę tatarską y tam Żydów y Turków pozabiiali. Spodziewamy się y do nas Tatarów. Jx. Zawadzki prezydent y z prokuratorem Benedyktem w Mankowce, a x. Łoziński w Lissance zabici są. Słychać, że nasi xięża, znać za obydiencyą, iechali do Umania w ten czas, kiedy Umań haydamacy attakowali, y tych pod Umaniem zabito na grobli; było ich trzech. Po lasach niektórych kryiących się tak świeckich iako y naszych chłopi pozabiiali. Mszy św. nie

*) Так і у З., в друк.: od,

mam tu gdzie odprawić. Kapłani wszyscy z Umańszczyzny y z innąd powyieżdżali do pereiasławskiego władyki przysięgać na błahoczestye. Przy tem oddaię się św. modlitwom rlgae pttis vae. P. Leo Zasławski O. S. B. M. Datt. w Elizabecie 4. julii vs. 1768.

IV.

Missio 6, anno 1766, diebus septembris, octobris, novembris et decembris in Ukraina ad ipsos limites Moschovitarum, ad celebrem fluvium Deneprum, Ukrainam à Moschis dividentem in dioecesi metropolitana, cujus origo et occasio breviter describitur.

Populus rit. graec. in Ukraina numerosissimus in plagis cum Moschovia, Serbia, Sicz, Zaporoże etc. limitantibus, semper et praecipue ab illa revolutione Chmielnicensi, posteris memoranda, tum ab illa aliquot villarum ob seditiones in illis exortas devastatione et rebellisantium detruncatione, fącta per illmum exercituum ducem et palatinum Potoccium, dictum Revera, semper genti Polonae atque unitis cum s. romana ecclesia infensus, schismaticis vero ob continuą cum illis commertia et in multis communicationem acclivis ac addictus, adusque exspectavit commodam occasionem rejiciendae unionis, illis vero per totum adhaerendi.

Non defuerunt multi in pelle ovina lupi rapaces, vagantes nimirum per illas oras monachi de Valachia, Moschovia et de monasteriis disunitis hac ex parte Denepri in Ukraina sitis, qualia sunt: Motrenense, Bykoviense, Onuphriense etc., qui seducebant hunce populum, unionem sacram exosam illis facientes, disunionem vero acceptandam persuadentes.

Interea episcopus mohyloviensis disunitus, electo feliciter et coronato rege Poloniae Stanislao Augusto Poniatowski, commendata suis jurium et privilegiorum suae parti inservientium indagatione, contulit se Varsaviam ibique coram serenissimo quasi de illatis per unitos suae genti injuriis conquestus longo tempore curavit jurium et privilegiorum in suam partem confirmationem, adscito sibi in adjutorium perversi capitis et industriae summae viro monacho nomine Melchisedec Jaworski hegumeno monasterii Motrenensis. Qui Melchisedec postquam Varsavia ad propria redierit, mox tum per se tum per suos promulgare coepit varios antiquiores in materia unionis et disunionis tractatus, facta prius in illis subdola fabricatione, item simulata jura ac subreptitia privilegia promulgare, inquam, in oris supra expressis, videlicet in capitaneatu Czerkascensi, Canioviensi etc. et in villis ad hos

capitaneatus spectantibus, tum in tractu Smilanscensi celsissimorum principum Lubomirsciorum hereditacio, in tractu Żabotynensi, Dźwinogrodensi, Czehryscensi, Olszanensi, Horodyszczensi et ex parte Corsunensi etc. praedicando liberum jam esse omnibus transitum de unione ad non unionem et mox id effecit, ut omnes nominati bonorum tractus cum numerosissimis suis villis paratos se ostenderint ad disunionem acceptandam.

Melchisedec praedictus, ut omnes abjurent unionem et jurent vero disunioni et subdant se jurisdictioni episcoporum disunitorum, quod et facile subsequutum, nam praeprimis in manibus istiusmet monachi omnes praedictorum tractuum et villarum in illis sitarum presbyteri parochi corporale juramentum praestiterunt ac tandem quilibet illorum in sua ecclesia parochianorum suorum juxta rotam a Melchisedec praescriptum juramentum excepit. Parochi ejusmodi numerabantur ultra 150, infer hinc magnum numerum parochianorum in oppidis et villis tantae populi copiae, ut in singulis plus ultra 300 et vix in quibus infra 200, 125 colonelli reperiantur. Haec omnia anno 1765 et 1766 incipiente facta.

Haec omnia non latebant dd. gubernatores, commissarios etc., sed quidam eorum fingebant se longius ire, quidam connivebant, alii dissimulabant, caeteri pecunia corrupti non solum permittebant, verum etiam facultatem transeundi ad disunionem impertiebant et inimicus homo sic omnibus dormientibus seminabat zizania.

Haec dum aguntur et ad notitiam, sed jam sero, illmi metropolitani Feliciani Wołodkowicz, utpote hic dioecesani, perveniunt, mittit suum officialem reconciliandarum ecclesiarum et sedandarum seditionum causa, cum aliquot presbyteris saecularibus rit. gr., verum populus resistit et mortem, si ultra attentarent, minatur. Immo et violentas manus, citra tamen gravem percussionem, injecit, ut contingit in Telepin, Olszany etc.

Recurritur ad serenissimum regem. Mittitur exercitus partis ucrainensis, locantur castra ad oppidum Olszany (NB.: antequam advenit exercitus regni et postquam officialis voluit reconciliare ecclesias, eo tum omnium tractuum et villarum praedictarum neoschismatici jurati cogitarunt de modo defendendi se in casu invasionis et compulsionis ad unionem, quo fine elegerunt sibi in duces aliquot cosacos et praecipue unum nomine Zachariam vulgo Charko, qui protestatus est potiorem facere revolutionem, quam olim erat Chmielnicii, et jam omnes colonelli armati erant). Charko capitur et subito morte plectitur ad Biała Cerkiew, dolo huc missus. Plebejus, qui pyxidem cum sanctissimo de ecclesia accepit et domi suae asservavit, ne manibus scilicet

unitorum tangeretur, punitur combustione manuum, truncatione capitis et dilaniatione. Horror omnem illam plagam occupat, exercitus tributum requirit et undequaque premit, presbyteri omnes, qui abjurarunt unionem, extra limites fugiunt, ubi ad usque morantur et vagantur. Bona illorum mobilia ot immobilia ex decreto illmi metropolitani confiscantur et re ipsa omnes in fiscum cesserunt. Populus etiam plebejus in milleno numero transtulit se in partes Moschorum et Valachorum.

Ecce occasio hujus sextae missionis cristinopolitanae. Nam cum haec omnia v. a r. p. Heraclius Kostecki rector scholarum umanensium et prefectus missionis umanensis detulerit illmo ibi et hic fundatori nostro, illmus fundator timens, ne etiam in illius bona hereditaria ibi vicina haec pestis prorumpat, mox p. superiorem hujus cristinopolitanae missionis illuc disposuit et misit, qui postquam in Ukrainam pervenerit, junctus praelaudato umanensi missionum prefecto, habita licentia illmi metropolitani nostri, haec quae sequuntur perfecerunt:

α) Oppida et villas desertas et orbatas suis pastoribus in Czerkasy, Kaniów, Lebedyn, Dźwinogród, Żabotyn, Czehryn, Smiła, Olszany, Horodyszcze etc. etc. visitarunt.

β) Populum neoschismaticum industriose convocarunt.

γ) Ecclesias plus quam semestri uno desertas et vacantes reconciliaverunt solito ritu, devotiones et missae sacrificia inceperunt, sanctissimum renovarunt.

δ) Unionem sacram praedicaverunt et doctrinis ubique locorum aliquot diebus habitis populum ad abjurandam disunionem eliciendamque fidei sacrae proffessionem induxerunt, hanc tamen multi elicuerunt non tam libenter quam reverenter, immo multi in aliquibus oppidis et villis contradicebant et periculum vitae nostrae minabantur nobis, ut in pago Jabłonówka.

ε) In singulis ecclessis et villis singulos parochos novos vere unitos ab illmo metropolitano missos tantisper installavimus et parochianis commendavimus et alia quae facienda erant, quantum vires, barbaries populi et tempus indulserunt, executi sunt.

η) Tandem cum jam tempestatis aëris et frigora, utpote ad finem mensis decembris nil plus efficere permiserint, ad propria redierunt, aliis in post repositis, nimirum missionibus in forma peragendis.

„Король Балаґулів“

Антін Шашкевич і його українські вірші.

Написав **Др. Іван Франко.**

I.

Те, що історики польської літератури привикли називати „українською школою“, поезія Мальчевского, Б. Залеского та Ґощиньского, повісти й вірші М. Чайковского, Т. Олїзаровского та Ґрози, деякі повісти Крашевского, деякі праці М. Ґрабовского і т. и., являєть ся при близшім догляді немов верхом значної гори, що осяяний сонцем виднієть ся з далека, але на правду здвигаєть ся над значним числом поменших горбиків і творить немов ефектовне закінчене довгого гірського пасма, якого початки гублять ся десь у сутїнках XVI віку. Від „Panoszy“ Папроцкого та „Roxolanii“ Кльоновича тягне ся неперерваним рядом у польській літературі описуванє та оспівуванє України, української природи, українських панів, навіть козаків (Конашевича в „Wojnie Chocimskiej“ Вацлава Потоцкого) та важнійших подій української історії (пор. мою збірку польських віршів про Хмельнищину). І вже в тих давніх віках можна бачити дві течії в тім польсько-українськім письменстві. Маємо письменників, що пишуть про Україну по польськи та по латинї, та маємо й таких, що пробують писати по українськи. Найголоснїйшим із них зробив ся Яков Ґават або Ґаваттович, автор двох найстарших українських інтермедій, завдяки присьвяченій

їм праці М. Драгоманова[1]) та розвідці М. Павлика[2]). Звістки про Поляків, що писали українські вірші, маємо з XVII в. Деякі з тих віршів, позаписувані з уст руських співаків, були тодї-ж друковані (пор. опублїковану і розібрану мною пісню про козака і Кулину[3]), инші лишали ся в рукописах. Найінтереснїйшу з тих польсько-українських збірок, писану при кінцї XVII в. єзуїтом Домінїком Рудницким, віднайшов і опублїкував В. Перетц[4]). З XVIII в. маємо значнїйше число таких українських

---

[1]) М. Т—овъ, Двѣ малорусскія интермедіи начала XVII стол. (Кіевская Старина 1883, декабрь), пор. український переклад у книзї Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство, том I (Збірник фільольоґічної секциї Наукового товариства імени Шевченка, т. II. У Львові 1899), ст. 174—184.

[2]) М. Павлик, Якуб Ґаватович (Ґават), автор перших руських інтермедий з 1619 р. (Записки Наукового тов. ім. Шевченка, т. XXXV—XXXVI, 1900 р. ст. 1—44).

[3]) Др. Ів. Франко, Козак Плахта. Українська народня пісня друкована в польській брошурі з р. 1625 (Записки Наук. тов. ім. Шевченка 1902, т. XLVII, ст. 1—28).

[4]) В. Н. Перетцъ, Замѣтки и матеріалы для исторіи пѣсни въ Россіи, I—VIII. Сактпетербургъ 1901, ст. 10—45. Подаю тут початкові рядки українських пісень тої збірки:

1) Duma kozackaja: Oj kolib my znali i kolib wiedali (6 строф по 6 коротких рядків).

2) Ach Ukrainenko, bedna chodynenko teper twoja (13 куплєтів, тутже й другий, повнїйший варіант сеї піснї з 15 куплєтами).

3) Chodi czerczyk uleczkoju (9 куплєтів з рефреном — і ся пісня подана далї в поправнїйшім варіантї).

4) Sam ia ne znaiu, jak na swiety żyty (духовна вірша, 7 куплєтів).

5) Oy da poszła Meila do szkoły (13 куплєтів з рефреном).

6) Bywało licha mnoho na swiety (9 куплєтів).

7) Czom sia ty mołoycze żurysz (13 куплєтів з двовіршовим рефреном).

8) Ukrainenko, matuchno moia (10 куплєтів).

9) Hoy na hory żęci żnut (7 куплєтів).

10) Oy caszach(?) nowoho mostu (7 куплєтів з двовіршовим рефреном, вірша з польською, антікозацькою тенденцією).

11) Hey reka Styru, szczo Chmel o wiru (13 строф по 4 рядки і 2 рядки надчислові).

12) Czornobryw Laszok drowa rubaiet (7 куплєтів).

13) Na moste roste trawa murawa (22 строфи по 4 до 6 коротких рядків).

14) Kary mene, Hospody moy (духовна вірша, 18 куплєтів).

15) Letiw czorny żuk, żuk (10 строф по 4 рядки і одна з двох рядків, а до кождої дворядковий рефрен). Хоча нема сумнїву, що деякі

віршів складаних Поляками; може найінтереснійші з них опубліковані мною в „Житю і Слові“ дві вірші про Коліївщину, зложені з виразною шляхетською тенденцією. Маємо звістки, що при дворах польських панів у XVIII і в початках XIX в. бували свої теорбаністи, з козаків або шляхтичів, що для потїхи панів повинні були співати або й укладати українські пісні, розуміє ть ся, відповідні до панського смаку. Дещо таких пісень заховало ся нам у рукописних збірках з XVIII в.[1]), значно

українські вірші й пісні сеї збірки були зложені Поляками, то все таки тут не бачимо ще — може тому, що збірку писав Поляк-Єзуїт — пісень властиво дворацьких, еротичних. В усякім разї ся збірка заслугує на пильну увагу дослїдників польсько-українських відносин та польсько-українського письменства XVII – XVIII віку.

[1]) В рукописній польській збірцї в моїм посїданю, зложеній коло 1780 р., маємо обік маси польських віршів ось які зложені нашою мовою:

1) Naszczo mini żenyty sia (до коломийкового чотировірша народного додано 12 віршів дворацького концепту).

2) Żal maiu wełyki, tuhu bez prestanku (брак у ркп.).

3) Kohoż winnym osudyty (8 строф по 4 рядки).

4) Wik neszczasny łychu doli treba korotaty (5 коломийкових куплетів).

5) I ktoź na swity uhadaiet żyty (4 строф по 4 рядки).

6) Z pod kamenia woda tecze, treba toiey wody (7 коломийкових куплетів).

7) Rozwiiay się suchy dube na czotory [sic] łysty (14 коломийкових куплетів).

8) Zazbyrau sia Koczubay na wiynu z Lachamy (6 строф по 6 рядків).

9) Muszu z żalu mlity ach pozbywszy druha (5 строф по 6 рядків).

10) Oy szczoż tam puknuło w lisi (6 строф по 4 рядки).

11) Łetiw czorny żuk, żuk (19 куплетів по 2 рядки).

12) Prydy, prydy, rada budu (3 строфи по 4 рядки).

13) Ey zełenoiu krynyczenku wydno dno (8 куплетів по 2 рядки).

14) Wczoray buła nediłonka a dnes ponedilok (3 коломийкові куплети).

15) Ey płynął kozak doły wodoiu (20 куплетів не числячи рефрена).

16) Ta pryichał żołnir do bystroho Sanu (5 строф по 4 рядки).

17) Bida myni nad bidamy (7 строф по 4 рядки).

18) Tecze ryczka newełyczka, pidu pereskoczu (5 коломийкових куплетів).

19) Iszow czerczyk do chaty (9 куплетів крім рефрена).

20) Ruskie pokolędzie (Na nebesnoy hory, 11 строф по 6–8 віршів).

більше війшло в друковані Поляками збірки нар. пісень, особливо Вацлава з Олеська[1]) та Коціпінського. Вся ота література, розкидана, в значній части ще загребана в рукописах, жде ще спеціяльного збирача та дослідника. Але праця такого дослідника буде вдячна і важна з культурно-історичного боку, бо позволить нам прослідити до найтайнійших ниток те, що вязало Поляків з Україною протягом довгого часу, чим була Україна для Польщі не лише з економічного та політичного, але й з ду-

---

21) Pukisz diuczyno budesz pryczyną (6 строф по 4 рядки).
22) Smutny chodżu, szczo tia lublu (5 строф по 4 рядки).
23) Czerez ryczku sama idu (3 короткі куплети і 2 коломийкові),
24) Szumyt szumyt dobrowoyka (8 строф по 4 рядки).
25) Krywdiat neba moie serce, szczo żadaju (5 строф по 4 рядки).
26) Ey otczyny, ey otczyny diwczynonko dwery (11 куплетів).
27) Ey pryichał kozaczeyko do diuczyny z rana (5 коломийкових куплетів).
28) Kociurbycha (Dobry weczer Kociurbycho — 7 куплетів).
29) Tuman tuman po dorozi aż się rozłechaie (8 куплетів коломийкових).
30) Czyia hrebla, toho staw (3 строфи по 4 рядки).
31) Oy matusiu matusonku (4 строфи по 4 рядки).
32) Na popa młodego (Oy wychnała diuczynonka jahniatoyka w połe — 8 строф по 5 рядків).
33) Ey szast dubyna, sinożat kumyna (6 строф по 4 рядки).
34) Szumit witer po dubyni (3 строфи по 4 рядки).
35) Czy lehaiu czy wstaiu (7 строф по 4 рядки).
36) Krasny mołodce, czom ty dumaiesz (3 строфи по 5 рядків).

[1]) До таких дворацьких пісень у збірці Вацлава з Олеська зачисляю ось які:
1) Ty kozacze psia paro (ст. 178).
2) Wtikai diwcza bez połe (ст. 179).
3) Hey ja kozak z Ukrajiny (ст. 202).
4) Sława nasza kozaćkaja (ст. 202).
5) Flaszkoż moja poticho, kiełyszok radosty (ст. 208).
6) Na Ukrajini wsioho mnoho, i paszy i brahy (ст. 225).
7) Newdiaczna diwczyno nad żytia kochana (ст. 229).
8) Jichaw hozak za Dunaj (ст. 234).
9) Nyma w świti do okoła (ст. 241).
10) A ja tebe proszu myła (ст. 250).
11) Oj wże deń mynaje, wże sonce zachodyt (ст. 233).
12) Bidaż meni nad bidamy (ст. 261).
13) Trudno na świti, porad'te neba (ст. 285).
14) Z Ukrajiny tut prychodżu (ст. 292).
15) Nudnaż meni czużyna (ст 296).
16) A kto chocze Handziu znaty (ст. 303).
17) Pojichaw myłyj, zostały sia łuhy (ст. 305).

хового погляду і що зі свого боку дав Україні та її корінній людности польський елемент.

Що високий розвій того польського елементу і розцьвіт української школи в польській літературі прийшов аж у XIX віці, по упадку польської держави, се не повинно дивувати нас, коли зважимо, що се була література виключно шляхетська, а шляхта на розборі Польщі не то що не потерпіла ані соціяльно ані матеріяльно, але навпаки, під российським правлі-

---

18) Pokień neszczyru dumku dumaty (ст. 306).
19) Żal wełyki maju, tużu bez prestanku (ст. 307 пор. мою зб. ч. 2).
20) Boże z noba wysokoho (ст. 310).
21) Czy to z neba taka wola (ст. 311).
22) Ach jak serciu ne nudyty (ст. 315).
23) Bud' zdorowa moja myła (ст 316).
24) Bidaż meni nad bidamy (ст. 317).
25) Czyja pryczyna rozstania mojoho (ст. 318).
26) Na mnia złosływe czom pohladajesz (ст. 318).
27) Proszu zabud' o mni, znajdesz na świti (ст. 319).
28) Lubyłam myłoho, muszu perestaty (ст. 320).
29) Oj jak serciu ne nudyty (ст. 321).
30) Oj jak tużyt serce moje za toboju myła (ст. 321).
31) Buwaj my zdorowa ty diwczyno moja (ст. 324).
32) Ach ja neszczasny, szczo maju dijaty (ст. 325).
33) Sonce hrije, witer wije (ст. 329).
34) Ty diwczyno czorniawaja (ст. 330).
35) Ty diwczyno iz Podola (ст. 334).
36) Szumyt, szumyt liszczynońka (ст. 335).
37) Proszu ja tia, moja myła (ст. 335).
38) Ach diwczyno moja luba (ст. 336).
39) Oj wyjdu ja nad riczeńku, taj stanu dumaty (ст. 337).
40) Powij witre powilneńkyj (ст. 338).
41) Wymowyty meni trudno (ст. 340).
42) Za riczkoju, za bystroju (ст. 340).
43) Po szczoż ja chodyw na tu murawu (ст. 342).
44) Koły lubysz, luby duże (ст. 343).
45) Nemaż myłoho. żal serce styskaje (ст. 344).
46) Moja czornobrywa, buwaj zdorowa (ст. 345).
47) Krywda z neba wysokoho, jak zhadaju (ст 346).
48) Koły sia każesz Boże kochaty (ст. 346).
49) Hey czy znajesz, pytaju (ст. 347).
50) Diwczyno chorosza, zdorowa buła (ст. 348).
51) Dołeż moja dołe, dołe neszczasływa (ст. 348).
52) Ach fortuno neszczasnaja (ст. 349).
53) Szczoż ja budu bidny dijaw (ст. 350).
54) A szczoż to ja, a szczoż to ja komu uczynyła (ст. 354).
55) Ach ja bidny, ach ja neszczasływy (ст. 357).

нем навіть виграла, бо могла в своїх відносинах до закріпощеної народньої маси оперти ся на сильну російську адміністрацію, якої не було в старій Польщі. Загальний романтичний дух, що віяв тодї в Европі і виявляв себе в величаню минувшини, у польсько-українських поетів набрав конкретного змісту тим, що вони величаючи ту минувшину України могли заразом давати упуст своїм патріотичним почутям, бож до сеї минувшини належала самостійна Польща, володарка та по їх думцї цівілізаторка України. А ті поети та віршописцї, що вживали в своїх складанях українську мову, мали перед очима инколи й ще одну

---

56) Ach ja neszczasływy iz mojeho rodu (ст. 358).
57) Tiażko znesty toji rozłuki (ст. 360).
58) Bortnyk bortnyczki prosyw (ст. 360).
59) Oj kum iz kumoju w korczmi zabawyw sia (ст. 371).
60) Ach ja neszczasływy na sej świt rodyw sia (ст. 373).
61) Sim deń mołotyła (ст. 374).
62) Dołeż moja neszczasnaja (ст. 378, пор. ч. 47).
63) Na pohybel pryjde tomu (ст. 388).
64) Jichaw did'ko z Kołomyji taj zahubyw luszniu (ст. 401; до двох куплетів народної піснї прироблено зовсїм ненароднїй конець).
65) Jak ja buła mołoda (ст. 404).
66) Oj ty chłopcze hoży, żywy (ст. 406).
67) Nyma prawdy na świti, a jak teper żyty (ст. 413).
68) Nim zyjdesz diwcza z mojej mohyły (ст. 415).
69) Kukała zazula od kałynoczki (ст. 431).
70) Czy ja komu wynowat, za szczo pohybaju (ст. 451).
71) Za rikamy, za wodamy (ст. 461).
72) Bodaj sia kohut znudyw (ст. 466).
73) Neszczasływa ta hodyna (ст. 468).
74) Kazała meni maty (ст. 471).
75) Wyberaw sia Kozubaj (ст. 482 пор мою зб. ч. 8).

Можливо, що не всї вичислені тут піснї в тїснїйшім значіню **дворацькі**, та я не сумніваю ся, що всї вони **ненародні**, а імпортовані по части під сїльські стріхи коли не з дворів, то з попівсько-дяківської сфери. До сих остатнїх треба зачислити ще досить значне число виразно попівсько-дяківських складань (пор. Hej wnadyw sia kit na czużoje sało, ст. 474; Żuryła sia popadia, ст. 462; Hej uczynyw worobel na prypyczku żnywa, ст. 406; Oj jak mene moja maty dała do szkoły, ст. 429). Всї ті піснї відзначають ся не лише своїм загальним характером та основними ідеями від щиро-народнїх, але мають також свої спеціяльні віршові форми, та разять слух привиклий до гарного поетичного складу народнїх пісень, богацтвом трівіялїзмів, полонїзмів та загалом ненароднїх зворотів. Варто було би присьвятити їм окрему працю, тим більше, що мішанє їх з дїйсними народнїми піснями може ставити нашу народню творчість у зовсїм фальшивім сьвітлї.

ціль — ухопити сими складанями за душу й українського селянина-кріпака та привернути його до почутя солїдарности зі шляхтичем на ґрунтї спільної туги за минувшиною. До таких поетів належав передовсїм Тимко Падура[1]), та таких принагідних складачів польсько-патріотичних віршів та пісень українською мовою було не мало, тілько що їх твори, складані для якоїсь певної нагоди, звичайно швидко забували ся і дуже рідко попадали в друк. До таких вчасно, бо ще в 30-их роках складених, а пізно друкованих або по части й доси недрукованих віршів належать твори Ценґлевича; з тих самих часів походить опублїкована мною в „Житю і Слові“ поема Михайла Попеля Rusyn na praznyku та незвісні доси вірші Юлїяна Горошкевича. Значне число таких віршів було друковане у Львові в 1848 роцї, де головним таким складачем був Бальтазар Щуцкий та крім нього складали подібні вірші також инші польські патріоти, як Жендзяновский, Ф. Бляткевич (його вірша опублїкована з припадково захованої копії в Записках ч. 46, misc.) і инші безименні. В 50-их роках писав у тім самім дусї споляченений Русин Плятон Костецкий і зрущений Поляк Лев Венґлїньский (оба живуть доси), з 60-их років маємо один віршик Петра Горбковского.

Та обік сеї патріотичної течії, що була витвором великого полїтичного перевороту, доконаного розбором Польщі, а головно польськими повстанями, тягне ся на Вкраїнї і в Галичинї ще досить довго й стара традиція дворацької поезії, переважно фальшиво-саитиментальної або гумористичної, та цинїчно-еротичної. Пошукуванє за авторами поодиноких пісень та за часом їх зложеня тут ще менше має надії на успіх, нїж при патріотичних піснях, але можна сказати сьміло, що й доси ті польські пани, які иноді в пресї висловлюють своє замилуванє до „tych ślicznych piosneczek ruskich“, мають на думці переважно ті дворацькі піснї. Доказом сього служать численні рукописні співанники складані Поляками, де попадають ся записи власне лише таких творів, служать і ті власні складаня польських панів, що пробували й самі віршувати по українськи про теми непатріотичні, прим. сам великий Богдан Залєский.

Дуже інтересним образцем такого пана-віршара і видним, хоч доси мало звісним членом польсько-української школи являєть ся Антін Шашкевич, якому я бажав би присьвятити декілька

[1]) Пор. Н. П. Дашкевичъ, Разборъ соч. г. Петрова, ст.157, 158.

сторінок. І сам собою, без огляду на його українські вірші, Антін Шашкевич — фіґура в високій мірі інтересна і відіграв досить визначну ролю в житю подільської шляхти. Оттим то заким перейду до його віршів, позволю собі подати тут у коротких нарисах його біоґрафію та характеристику того руху серед українсько-польської шляхти, в якому він відіграв ролю трохи чи не ініціятора.

II.

Антін Шашкевич належав до старої хоч не богатої подільської шляхти[1]). Його батько Ґраціян Шашкевич брав участь у повстаню Костюшка і жив у своїм дідичнім селї Бічовій, лїтинського повіту, подільської ґубернії. За молоду авантурник і паливода, він пізнїйше був дуже популярний серед шляхти за свою веселість, був шляхетським маршалком та мировим судією, а на старости лїт віддав ся зовсїм богомільству[2]). Вмер у пізній старости.

---

[1]) Сїм'я Шашкевичів — пише про неї Бобровский (Tadeusz Bobrowski, Pamiętniki z przedmową Wł. Spasowicza. Lwów 1900, t. I, ст. 46) — старинна і заможна на Руси, хоч не визначна заслугами та почестями; мають свій окремий руський герб, на який тепер кладуть ґрафську корону (се таке „mirabile konkon", якого не самі вони з руської шляхти допускають ся). Претензія, немов би через Збаразьких та Вишневецьких вони були потомками Ґедимина, не має зовсїм ніякої основи, бо й самі згадані князї, як сьогоднї вже доказано, не походять від Ґедимина. Шашкевичі мали значні добра в воєводствах волинськім і брацлавськім, та до сенату не дістали ся нїколи.

[2]) Злий на язик, але наділений незвичайно доброю памятю Тадей Бобровский ось якими словами згадує про Ґраціяна Шашкевича: „Przypominam sobie Graciana Szaszkiewicza, podobno stolnika, już wtedy starca 80-letniego, ożenionego z młodą osobą 2-do voto, z gruba faceta, o którym dotąd kursują różne anegdoty: jak jakiegoś zakonnika u siebie nocującego w nocy porwał, wioząc go niby do fortecy, całą noc po dziedzińcu woził, a następnie w spichrzu własnym zamknął i tam kilka dni trzymał, dostarczywszy mu rydla, by się mógł z owej mniemanej fortecy podkopać. Biedny braciszek o chlebie i wodzie kopał dni kilka, aż się znalazł na toku u dobrze znanego sóbie klasztornego chlebodawcy" (T. Bobrowski, Pamiętniki I, 46). Друга анекдота, яку подає Бобровский, пішла в уста люду і причіпляєть ся звичайно до пана Каньовского, пор. В. Гнатюк, Галицько-руські анекдоти ч. 638 (Етноґр. Збірник VI, ст. 312—313). Про Шашкевичеве богомольство Бобровский не знає нічого. Мабуть і Бущиньский знав про нього

В Бічовій вродив ся Антін Шашкевич 1813 р. Чи й які кінчив школи, не знаємо. Та в усякім разї його осьвіта не була висока, бо вже маючи 18 літ він розпочав воєнну карієру, беручи участь у повстаню 1831 р. В маю того року він пристав до Кароля Ружицкого, що орґанїзував кінний віддїл біля місточка Краснополя. Біоґраф Шашкевича Ст. Бущиньский[1]) подає, що до війська виправила молодого парубка сама мати, з дому Хлопіцка; може завдяки її просьбі Ружицкий взяв Антона під свою особливу опіку і зробив його своїм адютантом. Шашкевич своєю відвагою і знанєм терену богато причинив ся до успіху невеличкого полку повстанців, який протягом чотирьох неділь із краю обсадженого российськими військами здужав продерти ся до польського Королївства, до Замостя, зробивши крутими дорогами звиш 130 миль, кілька разів побивши більші або менші российські віддїли та набравши не мало воєнної добичі та бранців, а втративши зі свого боку двох забитих, одного бранця та 28 ранених — коли вірити споминам проводиря сього походу, Кароля Ружицкого[2]). Варто завважити, що Ружицкий, пишучи свої спомини зараз по упадку повстаня (перше виданє вийшло в Буржі 1832), називає там імена тілько тих своїх товаришів, що були тоді на еміґрації, а инших промовчує з очевидним наміром, щоб не зашкодити їм у краю. Відси пішло, що й назву Шашкевича стрічаємо там лиш раз принагідно (ст. 26), а в реєстрі офіцерів полку, поміщенім на чолї споминів, занотовано лише в числї поручників: „S... A... оздоблений золотим хрестом". І адютантом названий не він, а Адольф Пільховский (op. cit. 7). Та Бущиньский, як заявляє сам, на основі особистої знайомости з Шашкевичем і оповідань иньших учасників повстаня оповідає детально ріжні його геройські дїла (op. cit. 9, 11, 16—18). В Замості, здаючи свій полк тамошньому комендантови ґенералови Хшановскому і наблизивши ся до Шашкевича, що був ранений в голїнь, Ружицкий сказав:

якісь анекдоти в родї поданих Бобровским, бо каже про нього, що був „jednym z najoryginalniejszych typów szlachty polskiej, za młodu hulaszczy na wzór starosty Kaniowskiego, pełen życia i energii (op. cit. 8). Характеристика о стілько пересолена, що Каньовский зовсїм не був гулящий, а тільки дивак з поривами дикої жорстокости.

[1]) Pieśni Antoniego Szaszkiewicza wraz z jego życiorysem wydał Stefan Buszczyński. Краків 1890, ст. 9.

[2]) Karol Różycki, Pamiętnik półku jazdy wołyńskiej 1831 r. Paryż, księgarnia Luxemburgska, ст. 40.

— Представляю ґенералови одного з найхоробрійших. Се мій адютант.

Ґенерал велів раненого завезти до кріпости в своїй кариті. По кількох тижнях його рана загоїла ся на стілько, що він міг знов вирушити в похід (op. cit. 20).

Остатня битва, в якій Шашкевич брав уділ, була битва під Ілжавою д. 9 серпня 1831 р. Тут він збивши з коня підполковника російського Гевеса причинив ся до одержаня побіди, бо Гевес по упадку полковника Говена був комендантом полку. Та кинувши ся потім у погоні сам один на цілий швадрон драґонів Шашкевич був відрізаний від своїх, обскочений ворогами і одержав тяжку рану в карк від вуха до вуха, від якої звалив ся з коня. Його товариші думали, що він загиб, одначе потім знайшли його живого. Кінця повстаня вже він не бачив, лежачи в шпиталї (Buszczyński, op. cit. 21—22).

По упадку повстаня він еміґрував до Галичини, де ще лїчив ся з ран; потім поїхав на Угорщину, де його приймали з великою почестю і дали йому почесний дар — коня в угорській збруї. А тимчасом його рідня в Росиї робила заходи, щоб уможливити йому поворот до дому. При помочи „великих коштів“, як каже Бущиньский, тай немаловажного арґументу, що Шашкевич беручи участь у повстаню був неповнолїтний, вироблено йому амнестію, і 1833 р. він вернув у своє рідне село. Розуміє ть ся, що сама амнестія, так як тодї розуміли її, не виключала відбутя кари, подиктованої очевидно не судом, а адміністраційним порядком. От тим то й А. Шашкевич мусїв свій повстанський героізм відпокутувати вязницею в фортеці — як довгою? — сього не знаємо[1]).

Про дальше житє А. Шашкевича і про ролю, яку він відіграв серед польської суспільности на Вкраїні, маємо досить загальникові та в своїй основі незгідні відомости. Фактичний їх підклад такий, що Шашкевич відіграв визначну ролю в тзв. балаґульщині; про значінє тої балаґульщини та про ролю в ній Шашкевича йде прінціпіяльна суперечка в польській пресї.

---

[1]) Біоґраф Шашкевича Бущиньский не знає про се нїчого, але про се згадує в своїх споминах Т. Бобровский (Pamiętniki I, 46), а що ся згадка правдива, можна догадувати ся по анальоґії з иньшими учасниками повстаня, згаданими в тих же споминах, які одержавши амнестію про те також мусїли відсиджувати в фортецях нераз і по пару літ (пор. Pamiętniki I, 33, 80).

Перший видав про неї острий осуд Генрик Ржевуский, автор „Pamiętników pana Soplicy“, в книжці „Mieszaniny obyczajowe Jarosza Bejły“, виданій 1841 р. Ржевуский називав сю нову появу „бараґольством“, виводячи її від якогось невідомого, мб. татарського слова „бараґола“, тимчасом як назва пішла від жидівського Bałygułe = балаґула = фірман, що постійно займаєть ся фірманкою. Ржевуский дуже остро осуджує бараґольство, бачучи в ньому „mulizm, spłodzony z kilku niezgrabnych pochwytów dawnego trzepietarstwa polskiego, kozaczyzny dworskiej, tatarskiego junactwa i szachrajstwa żydowskiego“[1]). Осуд Ржевуского поділяла мабуть більшість польської шляхти на Вкраїні, особливо її висша, великопанська і консервативнійша верства. Карвіцкий в своїй книзї „Wspomnienia Wołyniaka“ (Lwów, 1897, ст. 71—79) бачить у балаґульстві „objaw tężyzny“ серед українсько польської молодїжи, появу натуральну при системі реакциї та пригнобленя, що запанувала була по упадку повстаня 1831 р., та проте появу сумну, яка „мала дуже некорисний вплив на обивательську (знач. шляхетську) молодїж нашої провінциї“. А кс. Валєріян Калїнка в видаваних у Парижі „Wiadomościach Polskich“ 1859 р. мабуть найглубше і найповнїйше висловив погляди того відламу українсько-польської інтеліґенциї в своїх „Listach o Rusi“. Він показує, як балаґульство виросло з головного кореня — неуцтва і дармоїдства шляхетської молодїжи на Вкраїні. Ще перед повстанєм, коли 1827 р. почали ся зміни в польськім шкільництві на Вкраїні, почала ся їх русіфікація, а з нею занедбуванє науки, погоня вчителів за наживою та просте хабарництво. „Хто з учеників жив у вчителя і платив йому 100 червінців, міг бути певний, що не потребує анї мучити ся над книжкою, анї турбувати ся промоцією. Менше щасливі вчителї заступали дохід із конвікторів гарачем, який накладали на родичів, що жили в Винниці. Не рідко трапляло ся чути, як підчас лєкції допоминали ся у богатого хлопця фіри жита або вівса. Значить, лише найбіднїйші, що не могли ратувати себе ніяким дарунком, мусїли вчити ся, і справдї навчили ся дечого“[2]).

„Та ось надійшло повстанє. Все заворушило ся. Школи позамикано, нїби задля холєри, і вся дорослїйша молодїж виру-

[1]) Mieszaniny obyczajowe Jarosza Bejły. Wilno 1841; статя пз. Baragolstwo на ст. 23—32. Цитат із ст. 25.

[2]) Ks. Waleryan Kalinka, Pisma pomniejsze, częsć I. Kraków 1892, ст. 276.

шила в поле. Часть її погибла, дехто пішов на Сибір або на вигнанє. Та були й такі, що не вистрілившп ані разу, скоро повстанє розбило ся, цілими ватагами виходили до Галичини. Ті майже всї незабаром вернули, а були ще в віцї дуже відповіднім до науки; та їм годї вже було говорити про школу, бо якже тут учити ся тому, хто вже воював за вітчину, а в домі батьків було на що оглядати ся! Ось і перший ряд неуків!“

Школи були позамикані два роки; потім відчинено нові, але щоб увійти до них, „треба було здавати испит по російськи. Молодїж, що ті два літа пробувала дома, відвикла від книжки; перелякана труднаціями екзамену, особливо до висших кляс, коли не хотїла вертати до низших, вирікала ся дальшої шкільної едукації, осїдала дома, щоб помагати родичам і підготовляти ся при них на ґосподарів і обивателїв. Ось і другий ряд неуків!“ (Op. cit. ст. 277—278).

Далї застановляє ся Калїнка над тим, що мала робити ся молодїж, позбавлена висших духових інтересів, не силувана ні до якої поважної працї, не можучи при тім виїздити за границю, куди не пускав урядовий заказ, не можучи уживати приємностий у містах, де стояла тиша і панував смуток? Одиноким найвідповіднїйшим і найкращим способом проведеня часу видались їй ярмарки, ті клюби українські. „Але-ж бо то численні та веселі були ярмарки на тій нашій буйній і широкій Україні! В старих бердичівських календарях скількож то знайдете малих місточок, як Піків, Уланів, Калинівка, майже невідомих ґеоґрафам, та в яких проте буває по 4 й по 5 ярмарків на рік! А як випаде ярмарок у Межибожі на Водохрище, в Балтї на Зелені сьвята, або в Бердичові на Онофрія, отто тоді великий празник, пожадані днї, величня арена для наших українських героїв! У цїлій Польщі шляхетська молодїж має непогальмоване замилуванє до ярмарків. Бавити ся гуляще та верескливо, наповняти, дивувати, оглушувати своєю особою цїлий сьвіт малого місточка, бути окруженим роями Жидків, що з пошаною, скваппливо і на перегони сповняють або відгадують усї твої розкази і бажаня, всї потреби і забаганки; за ті услуги лаяти й поневіряти, коли тобі захочеть ся, або нагородити кількома рублями і грубим жартом, коли залетить панська фантазія; день і ніч, дома й на улиції, у себе й у приятеля могти говорити і робити, що тобі подобає ся, не зносити ніякого примусу, не знати ніякого впину; довкола себе в місточку і в домівцї чути якесь кочове безладє, що будь як будь усе ще має для нас так

богато принади; кождої хвилї могти впити ся, настискати й нацїлувати ся або насварити й набити ся, а все без консеквенцій, бо їм запобіжать приятелї, о скілько у них твердші голови; програти ся до гроша, або до гроша обіграти товариша; роскошувати ся цїлими тижнями на переміну то чаркою або батогом, то картами або дївчатами — стілько забав і стілько сердечної втїхи чиж не мусїли піднести наші ярмарки до ряду публичних празників, до ряду шляхецко-провінціяльних інституцій! Проявом отсеї нашої ярмаркової хороби, а при тім виразом нашого суспільного стану було в руських провінціях оте славне балаґульство" (op. cit, 279—280).

Дальше виясняє кс. Калїнка назву балаґульства: „Балаґула значить жидівського фірмана, що займає ся переводженєм товарів або пасажерів. У Бердичові, Житомірі й Умані ще й тепер коли хто потребує наняти підводу, мовить до фактора: приведи менї балаґулу. Жиди-балаґули, се рід чумаків, з тою ріжницею, що перші постійно займають ся переводженєм осіб і річий, а другі лише два рази до року возять збіжеві продукти до Одеси. Щоб занятп ся чим будь у тих днях, що відділяють один ярмарок від другого, наша тодїшня молодїж почала нїби то займати ся годівлею коний. Коли Москалї забрали і розпродали останки межибоського та савранського стада, не стало в нашій провінції добрих коний; ті, які скуповувала шляхта по ярмарках, могли рівняти ся з жидівськими фірманськими, або з тою голотою, яку спроваджували Татари з Криму. І ось почали наші паничі входити в зносини з Татарами і через тих набувати троха ліпших коників. Ся торговля потребувала великого знавства, щоб не дати себе ошукати татарському купцеви. А що бердичівський ярмарок буває найбогатший на конї, а при тім се місто лежить у серединї Руси, в околиці найлюднїйшій і окруженій маючою та нїчим не занятою молодїжю, то тут засновано столицю балаґульства й огнище кінських торгів" (ст. 280—281).

Під сьвіжим вражінєм тих балаґульських компаній ось як описує їх Ржевуский: „Тілько на бердичівськім ярмарку той новий продукт української землї показує ся в цїлій своїй пишности... Нинїшнї молоді ярмарковичі кричать, верещать, сіють на ліво й на право огидливі вислови, говорять до себе якимось жарґоном зрозумілим тілько їм самим, гасають на шкапах мізерних і худих, якими величають ся мов якими арабськими бахматами" (Mieszaniny ст. 25). Значить, годівля ліпших пород коний не мусїла бути так дуже їх метою. Се потверджує й Карвіцкий:

„В балаґульських запрягах не було ані дрібки елеґанції. У правдивого балаґули мусіла бути не инша як проста бричка, звана перекладною, обшита лубом і вистелена в сидженю околотовою соломою; чотири коні нечувано вибігані, запряжені поруч у простих ремінних шлиях, чим поганьші й оріґінальнійші, тим більше пожадані. Жаден кінь із такої чвірки не повинен був ніколи поскочити в ґальоп, бо нехибно його зараз би вибракували; мусіли йти всї рівно, швидким, витягнутим тропом, і то не милю або дві, а кільканацять миль без попасу, роблячи що найменше 15 верстов на годину. Повозив ними звичайно сам властивець, з люлькою в зубах на короткім деревлянім цибусї, одягнений у гуньку або свитку з грубого сукна, підперезану черкеським поясом, суто набиваним сріблом, і в широкі шкіряні райтузи. Зимою бараняча шапка, а лїтом шкіряний кашкет з дашком накривали голову. На инший рід елеґанції дивили ся криво. Служба прибрана по козацьки, без жадних блискучок або борони Боже гербових ґудзиків. Я знав молодих паничів з того часу, що потратили маєтки добираючи четвертого орчикового коня, або спроваджуючи з Криму доброго простого хорта, себто такого, що пущений сам із свори хапав без обороту кождого заяця. Хортів вовкодавів цінили балаґули дуже дорого. Бо треба знати, що лови з хортами на вовків були у них у великій пошанї, далеко більше, ніж польоване зі стрільбами, в якому не смакували. Для того тратили величезні гроші на конї верхові, але зовсїм не гарні расові, але на ловецькі, доїжджацькі, краєвої раси або донські та татарські з Криму. Славний у тих часах Татарин із Бассар-Базару за Перекопом, званий Беляй, доробив ся маєтку, спроваджуючи балаґулам такі конї та хорти і беручи за них величезні гроші“ (Wspomnienia Wołyniaka, ст. 75—76).

Як бачимо, реляції не зовсїм згідні, і признавати балаґулам чисто ґосподарські заміри — змагане до годівлї поправленої раси коний — нема ніякої підстави. Се стверджує й сам Калїнка, який взагалї відмовляє балаґулам усякої поважної думки. „Ніхто з них у ту пору не мав ніякої иншої думки, як тілько з дня на день жити весело, марнувати час, здоровлє і гроші, де дало ся ошукати на конї, кого можна було втягти до газардової гри, обігравши висьміяти, своїм підступом безлично хвалити ся, нарештї чи то тверезо чи по пяному своїм простацтвом і варварством дивувати цїлий край — то були занятя, то розривки балаґулів!“ (Kalinka, op. cit. 281).

Аж 1890 р. біоґраф Антона Шашкевича, Стефан Бущиньский, невідомо на якій підставі відкрив у балаґульщині глубше ядро, рід конспірації, що мала метою не більше й не меньше, як еманціпацію селян та піднесене серед них осьвіти. „Шляхта в забраних провінціях по перебутих невдачах попала в стан апатії. Еґоізм закрадав ся чим раз більше в суспільність схоровану, без надії, без проводу, без цїли... Конспірація Конарского пробудила їх з летарґії, отворила їм очи. Не було майже анї одного обивателя, який би не належав до неї. Для пропаґанди того товариства на такім широкім просторі, в краю, де не було тодї майже нїяких комунїкацийних доріг, де поява емісарія проймала смертельною трівогою, треба було обдумати незвичайні способи. В тій цїли люди енерґічні та дбайливі про загальне добро предложили свої услуги.

„Ухвалено, що для зближеня з людом треба поперед усього взяти на себе форми, які били би в очи, а потім зобовязати ся до лагіднїйшого поступуваня з селянами. А щоб ширити прінціпи товариства, порозумівати ся з собою або перевозити емісаріїв та папери, уладжено почтові стації і роздано обовязки втаємненим до справи членам товариства, яких жартом прозвано „балаґулами“. Пильновано, щоб розбудити супірництво в доборі найлїпших коний до бричок. Постановлено прогнати зі шляхетських домів усякий збиток, виректи ся дорогих уборів, карит, цінних повозів, ліберії, добірних страв, навіть вина. Та не пересолювано нї в чім, не силувано нікого до такого скромного житя, заховувано у всїм міру. Властителї земські одягали ся в хлопські сукмани, самі повозили; часто й мусїли те робити, щоб не потребувати сьвідків у небезпечних виправах. Головною і найважнїйшою цїхою того товариства було вироблюване прилюдної опінії, зближене до люду, вплив на суспільність і острий моральний осуд на тих, що поводили ся погано з селянами“ (St. Buszczyński, Pieśni, стор. 24—25).

Не треба мабуть надто глубоко копати, щоб дійти до того, що вся ота патріотична леґенда Бущиньского не більше як леґенда, в яку може a posteriori вірили й деякі бувші балаґули, та за якою нема зерна історичної правди. Бо коли справдї балаґульство було частиною Конарщини, патріотичною конспірацією з метою еманципації сїльського люду, то в такім разї не треба забувати, що Конарский прибув до Росиї під конець 1836 р., а був повішений у Вільнї 1838 р., що працював головно на Литві несповна рік, і хоча його конспірація була значно розширена

також на Україні, то про те 1838 р. вона була розбита до тла[1]). Серед таких обставин треба би припустити, що балаґульщина істнувала також не довше одного року, а се була-б чиста нісенітниця. Правда, про її початок не маємо докладних даних. Карвіцкий говорить загально, що вона проявляла ся між р. 1831 і 1863 (op. cit. 75), натомісь Бобровский датує її початок, а може лише найбільший розцьвіт аж по упадку Конарщини, отже по 1838 р. (Pamiętniki I, 42), а на иншім місці тривок її означує цілим десятилітєм 1834—1844 (ibid. 43). Ржевуский в р. 1841 пише про неї як про „нинішню“ появу, а Калїнка характеризуючи її розширенє по Україні говорить про довший час її тривку (nim lat kilka upłynęło) і признає їй наслідки, яких не можна би пояснити хвилевим вибухом, хиба лише довголїтнїм дїланєм (jakieś powszechne zgrubienie moralne, див. Pisma pomniejsze I, 282).

Тай само в собі оповіданє Бущиньского недоладне й суперечне. Щоб укрити свої наміри, балаґули-конспіратори беруть на себе форми, „які били би в очи“ — по що? Щоб збливити ся з людом? Алеж вони раз у раз жили серед того люду, і для правдивого зближеня з ним не потребували ні кримських хортів, ні донських коний, лише доброго серця. Правда, вони зближали ся до люду, але троха не так по конспіраторськи, як се твердить Бущиньский. „Бачили ми нераз — говорить наочний сьвідок Калїнка — сю „українську“ — як її називано — „tężyznę“ на скажених конях калмицької, татарської і Бог зна якої раси, а чим дивогляднїйшої, тим більше пошукуваної — як їхали в білий день, в однїй лише сорочцї на тїлї, пяні, похриплі від вереску, серед найгамірнїйшого ярмарку, а довкола них рої Жидів, що реготали ся й приплескували тій маскарадї. Бачили иншими разами, як серед ясного дня і зібраних куп народа через Махнівку або Липовець їхали кінно балаґули вже навіть без сорочок, у самих лише шкіряних штанцях, кождий з батогом, „знаком своєї власти“, а за тою безсоромною кавалькадою на возї —

---

[1]) Про конспірацію Конарского див. M. Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes vom J. 1846. Wien 1867, ст. 81 а також L. Nabielak, Pamiętnik więźnia stanu. Lwów 1875, ст. 122—132. Значінє і розширенє конспірації зредукували в значній мірі до простого гумбуґа, скомпонованого російською бюрократією на покривку нечуваному здирству та вимушеням на шляхтї, спомини російського жандарма Ломачевского, друковані 1874 р. в „Вѣстникѣ Европы“ пз. Воспоминанія жандарма.

бо вже на конї не міг удержати ся — їхав цїлком голий „Бахус“, себто балаґульський кухар зі всїми знаками своєї гідности: рондлями, рожном, пательнею та конвами. Часто роблено огидні заклади, які годї оповісти, а тим більш описати. Такі купи і кавалькади збирали ся звичайно в селї у якогось богатого панича, Подоляка або Українця, де забава починала ся від перегонів і польованя, а потім ішла явна безсоромність і голосна розпуста. Бо коли паничі бавили ся і шляхетські доми день і ніч гриміли пяницькими окриками, двірські козаки та услужні фактори бігали по заулках сусїдного місточка, щоб господар міг коханим гостям зробити милу несподїванку. От і котили ся селом брики наладовані тим „товаром“, а селяни дивлячи ся на такий соблазн хрестили ся думаючи, що се вже конець сьвіта, і замикали по хатах своїх жінок, дочок і недорослих дїтий. „Пек з ними!“ — говорили. „Добре дуріти, коли приступає. Перейшло наше панство на якесь циганство“. Бо й се треба додати, що в тім балаґульськім житю кождий молодий шляхтич мав повірника, товариша і друга — якогось „молойця“ українського, двірського козака. Се вважали за якийсь рід пропаґанди, за спосіб зближеня до люду! О бідний наш люде! Ось як вели тебе твої найблизші вчителї, твої старші брати!“ (Op. cit. 281—282).

Супроти сього катеґоричного сьвідоцтва, потвердженого споминами Карвіцкого та Бобровского, дальші похвали Бущиньского виглядають радше на глузуванє: „Шляхта польська збираючи ся на польованя, вироблювала в собі духа єдности, привикала дивити ся на хлопа як на рівного собі чоловіка. На огнистих бахматах(!) вправляла ся до трудів і простого житя, в тих перегонах творила готові ряди хоробрих їздців в разї потреби. А не кождому легкий був доступ до балаґульщини. Панич без осьвіти, що не розумів висшої мети в житю і думав собі, що все залежить на конях, хортах та ловах, був нараженний на насьміхи. Щоб бути принятим до балаґулів, треба було визначити ся чим будь, хоч би тілько дотепом“ (Pieśni, 26). Що до сього остатнього пункту, то найлїпше ілюструє правдомовність Бущиньского Т. Бобровский, кажучи, що балаґульщину викликало „nieuctwo i próżnowanie“ (Pamiętniki I, 43, пор. цитовану висше характеристику Калїнки) і додаючи характеристики деяких балаґулів. І так Петро Виржиковский, „srodze naiwny i wyzyskiwany przez kamratów“ (I, 66), Вінкентий Букар „prosty sługa boży i bałaguła“ (I, 67). А Калїнка констатує наслїдком балаґульщини „якесь загальне моральне отупінє; несовісність у фі-

нансових та горожанських відносинах війшла майже в звичай, на неї дивили ся крізь пальці, а дехто навіть хвалив ся нею. Цівілїзація очевидно понизила ся на кілька щеблїв. Там, де шукали своєї слави в зручнім підступі, в здібности до чарки, карт і розпусти, мусїло затерти ся правдиве почутє чести; вже й поєдинків иньших не знали, як на батоги! А чи треба додавати нарештї, що коли на тих верескливих юнаків прийшов пізнїйше твердий час проби, то де треба було показати твердість і енерґію, вони показали лише бездушність та нікчемну мягкість!". (Op. cit. 283).

Можна сказати, що тут Калїнка пересолив, накладаючи на балаґулів занадто темні фарби і звалюючи на них витворенє таких хиб українсько-польської суспільности, які були й без них і перед ними, як ось несловність у фінансових та горожанських відносинах, звичай хвалити ся зручно доконаним підступом, картярство і т. и. Та з другого боку повним незнанєм відносин грішить Бущиньский, коли признавши балаґулам високі полїтичні прикмети, силкуєть ся ось яким софізмом пояснити той факт, що по упадку Конарщини балаґулам не стало ся нїчого. „Уряд — каже він — знав про головні цїли балаґульства, але не відкрив нїчого, бо не було ніяких паперів анї форм, що могли би скомпромітувати їх" (Pieśni, ст. 27). Так як коли би для сконстатованя конспірації треба доконче аж писаних статутів та документів і як коли-б у Росиї не було засуджуваня „адмінїстративним порядком". Далеко близшим правди видаєть ся менї Карвіцкий кажучи, що „уряд зовсім не вважав їх небезпечними, а коли кого з них за якусь голоснїйшу галабурду ярмаркову доводилось арештувати, то його майже зараз випускали" (Wspomnienia Wołyniaka, 77).

Чим же була властиво балаґульщина і яке було її значінє в житю українсько-польської шляхти? Менї здаєть ся, що найблизше підходить до правди Бобровский, бачучи в балаґульстві „деякий протест, деяку реакцію" проти того шкаралупництва („ślimaków społecznych"), що загнїздило ся було серед шляхетської суспільности по змарнованих зусилях 1831 і 1838 року (Pamiętniki I, 64). „Переслїдуванє таких суспільних слимаків, тих, що повзали перед властю, яка топтала загал, переслїдуванє збабілих і хорих на велике „панство" ровесників" — ось у чім бачить Бобровский заслугу балаґулів, а Бущиньский пересолюючи своїм звичаєм говорить, що „головною і найважнїйшою прикметою сего товариства було вироблюванє прилюдної

опінії, зближене до люду, вплив на суспільність і острий моральний осуд на тих, що зле поводили ся з селянами“ (op. cit. 25). О скілько ті фрази мають троха конкретного значіня, о стілько їм перечать відомі нам про балаґулів факти. Менї здає ся, що замісь силоміць підсувати їм якісь висші інтенції, яких у них не було, лїпше буде вважати балаґульщину за елементарну, мало сьвідому а часто цинїчну реакцію против усеї тої фальші шляхецко-панського житя, що виробила ся віками, та особливо при кінцї XVIII і в початку XIX в. дійшла до найвисшого ступня під впливом французщини. І мовою й манерами, одїжю і способом думаня польська шляхта на Українї так була відбила ся не лише від українського народа, але загалом від простоти й натуральности житя, що скоро послабла дісціплїна, якою піддержували сю ненатуральність школи й сальони, мусїла наступити реакція в противний бік: против обовязкової та модної французщини виступає в устах шляхтичів „хлопська“ українська мова; против фраків та жаботів — прості гуньки та шкіряні райтузи; против блискучих карит та фаетонів — прості лубяні брички, і так скрізь, аж до поєдинків на батоги. Що при тім, бодай у більшости балаґулів, не було в сьвідомости ніякої соціяльної мети, ніякої реформи, ніякого переслїдуваня тих, що погано поводили ся з селянами, на се маємо докази в тій характеристичній обставинї, що балаґули найчастїйше любили робити свої цинїчні демонстрації — дамам, львицям сальонів та репрезентанткам чужоземної моди й ненатуральности. Сю антіпатію балаґулів до дам підносить з обуренєм уже Ржевуский, а Калїнка оповідаючи, як власне дами силкували бороти ся „z tą hajdamaczyzną“ і через се стягли на себе ненависть балаґулів, додає: „Чатовано на них по дорогах, і коли повіз заїхав на греблю або в тїсну доріжку, окружала його несподївано ватага „skórkowych“. Тодї купа балаґулів повбираних у холошнї і шкіряні куртки, а без сорочок і краваток, тріумфально проводила горючі з сорому женщини. Иноді балаґули наскакували на коршми, де дами мусїли зупинити ся попасом або ночувати, і під вікнами виробляли їм серенади з українських пісеньок, від яких аж вуха вянули“ (K a l i n k a, op. cit. I, 283). Одну анекдоту того рода оповідає й Бобровский. „Одного разу девять балаґулів переїздячи через греблю признали відповідним викупати ся. От і купають ся, аж ось із гори до греблї над'їздить ляндара повна женщин. Була се панї Падлєвска з доньками, якої син також числив ся до балаґулів. Ті пани не пізнали повоза матери свого товариша,

велять своїм слугам зупинити повіз силоміць і посилають сказати, „що король і королева Конґо“ хотять зложити їм візиту, — а повідчинявши дверцї повоза на проліт усї 9 голї переходять через повіз. Аж по доконаній бурдї отямили ся, кому її зробили, і втекли“ (Pamiętniki I, 47).

Оттака то була поява та польсько-панська балаґульщина на Поділю, Волинї та в части на Українї. І в тій появі центральною особою — не відомо від коли — робить ся Антін Шашкевич. „Він був найдотепнїйший і наймилїйший у товаристві, заслужений у битвах, славний з відваги, загально люблений і шанований“ — каже Бущиньский (op. cit. 25), і за се, мовляв, на впів жартом прозвали його „королем балаґулів“. Правда, того самого „улюбленого та шанованого“ чоловіка Карвіцкий назве „szaleńcem i paliwodą“ (op. cit. 78) а Бобровский скаже, що він вів перед в „objawach niesforności najczęściej gwałtownej i nieprzyzwoitej“ (Pamiętniki I, 43), хоч анї один анї другий не відмовляють йому здібности і деяких гарних прикмет.

Ось як характеризує Бобровский зверхню поставу А. Шашкевича. „Зовсїм негарний з лиця, дуже сильний і зручний, надїлений великими вродженими здібностями міг би був певно робити щось лїпше, нїж королювати над балаґулами“ (op. cit. 45). Калїнка не називає його імени, а тілько раз натякає на нього, характеризуючи загальну безмисність балаґулів: „Ale z ludzi najbardziej znaczących w świecie bałagulskim nikt, nawet sam król Imć nie miał wówczas innej myśli, jak tylko z dnia na dzień żyć wesoło“ (op. cit. 281). Між своїми товаришами мав Шашкевич прозвище „Шашка“; обік нього виднїйшими балаґулами були „віце-король“ Владислав Падлеский і адютант Адам Вилежиньский (B u s z c z y ń s k i, op. cit. 27; K a r w i c k i, op. cit. 77).

Закінчило ся Шашкевичеве королївство досить несподїваною пригодою. З наказу київського ґенерал-ґубернатора Бібікова його арештовано і відставлено до Київа. Бущиньский, розуміеть ся, твердить, що се стало ся 1838 року рівночасно з арештами членів Конарщини; на той сам рік кладе його арештоване й Бобровский (Pamiętniki I, 46), та менї здаеть ся се мало ймовірним; причину виясню дальше. Карвіцкий оповідає, що

---

[1]) Карвіцкий обмежує її розширене на рейон довкола Бердичова „по Любар на захід, по Скверу і Васильків на схід, бо своїм промінем ніколи не доходила Днїпра“ (op. cit. 77); Калїнка підкреслює її розширене серед заможнїйшої молодїжи на Вкраїнї (op. cit. 282).

Шашкевича й Вилежиньского велїв Бібіков арештувати „z powodu jakiegoś głośnego szaleństwa popełnionego na jarmarku berdyczowskim“ (Wspomnienia Wołyniaka 77, 78). „Вхоплено обох як стояли — оповідає він далї, — і повезено почтою під конвоєм полїції перед лице всевладного сатрапа. Бібіков з грізним виразом лиця звернув ся до Шашкевича:

— То ви король балаґулів?

А сей зовсїм не змішавши ся відповів просто, подаючи йому свою невідступну нагайку:

— Складаю своє берло до стіп вашого превосходительства і поручаю вашій ласцї мойого адютанта Вилежиньского (op. cit. 78).

Бущиньский подає промову Шашкевича троха в иньшій версії. На питанє Бібікова, чи він король балаґулів, мав Шашкевич відповісти: „Ваша ексцеленція заволодїли моєю державою. Від тепер своє берло й корону складаю в ваші руки“. Сяк чи так, досить, що ся дотепна відповідь розвеселила Бібікова і він велїв увільнити Шашкевича. Се тим більше стверджує оповіданє Карвіцкого, що Шашкевич не був арештований за нїяку конспірацію, але за якусь ґалабурду і не сидїв у кріпости. Бобровский, який дату його арештованя кладе на 1838 рік, додає, що се несподїване увільненє „вбило його морально в очах його приятелїв“, що від тепер він запер ся в домі і, як казав дехто, почав пити. Ну, провадивши кілька лїт описане висше балаґульське житє Шашкевич не потребував „починати пити“ аж по повороті з Київа, бо-ж значна часть балаґульських дивацтв, а особливо їх манїя ходити та їздити голо в білий день поясняєть ся високо розвиненим алькоголїзмом. А з другого боку Ржевуский ще 1841 р. пише про балаґульщину як про „нинїшню“ появу і згадує також про твори „jednego z ich rymowników baragolskich“; він чув „jego wiersze na pamięć powtarzane przez jego przyjaciół“. Нема сумнїву, що мова тут про вірші Шашкевича; значить, у ту пору його популярність не була ще впала і про його пригоду з Бібіковим Ржевуский не знає нїчого.

Та сяк чи так, чи задля надшарпаного балаґульським житєм здоровля (Бущиньский згадує про його голос „podobny do dźwięku garnka rozbitego“ — op. cit. 29), чи задля того, що балаґульщина помалу вийшла з моди, Шашкевич устаткував ся, оженив ся і почав господарювати. Аж 1863 р., коли в Варшаві вибухло повстанє і на Вкраїнї шляхта почала орґанїзувати ру-

хавку, Шашкевич віддав своїх трьох синів ґенералови Едмундови Ружицкому, синови того Кароля Ружицкого, під яким сам він брав участь у повстаню 1831 р. Про геройські діла молодих Шашкевичів не чути нічого. По упадку повстаня вони втекли до Галичини; за ними подав ся також їх старий батько, якого маєток сконфісковано. Жив ще кільканацять літ у Галичині; вмер у марті 1880 р. в с. Кунисівцях коло Городенки (Buszczyński, ст. 3—4).

III.

Вся ота балаґульщина з її королем цікава для нас не лише як епізод із історії Польщі на Вкраїні, але головно тим, що в ній грає деяку ролю й український елемент. Балаґули ніби то зближають ся до народа, залюбки говорять по українськи не лише до своїх слуг і підданих, але також поміж собою, в своїх сальонах, а їх „король“ А. Шашкевич славить ся не лише своїми коршемно-ярмарковими геройствами, але також укладанєм українських пісень. Варто придивити ся близше тому напливови українського елементу в польсько-шляхотське житє та тому збогаченю української поезії, яке по думці декого з Поляків дала балаґульщина.

Отже поперед усього треба зазначити, що і в тім зближеню до українщини так як у всім иншім, балаґули не дали прінціпіяльно нічого нового. Українське панство з давна з конечности розуміло українську мову, нераз і перед тим уживало її й по сальонах. Я вже згадав у початку сеї розвідки про українські пісні в польських друках та рукописах XVII—XVIII в. І в XIX віці, коли національна сьвідомість серед Поляків значно розвинула ся, ми маємо сьвідоцтва про многих українських панів, що в товариській розмові з рівними собі любили говорити по українськи. Одного такого пана описав Крашевский у повісти „Dziadunio“ і вложив у його уста цілу купу українських приповідок. Про иншого такого пана, що „mawiał po rusińsku, skoro był podrażniony“, Яна Ґіжицкого, оповідає Т. Бобровский (Pamiętniki I, 74—78). Також і в складаню українських віршів балаґули не були оріґінальні, а йшли за слідами давнійших безіменних польсько-українських віршарів, а головно свого старшого сучасника Тимка Падурри, якого вірші зложені в роках 1824—29 були на Вкраїні по панських дворах дуже популярні,

ширені по части самим автором, що при дворі Ржевуского в Саврані завів був щось в роді співацької школи з дворових козаків і якому допомагав мандрівний бандурист-шляхтич Відорт. Зрештою й сам Падурра в р. 1828 пустив ся був у фантастичну подорож по Вкраїні понад і за Дніпром, перебраний за лїрника, з метою — вести при помочи своїх пісень та розмов польсько-патріотичну пропаґанду серед потомків давнього козацтва[1]). Анї Шашкевич, анї його балаґули, виплоди пори депресії та реакції, не цїляли так високо. Шашкевичеві українські вірші, бодай ті, що дійшли до нас, не мають зовсїм історично-пропаґандового характеру. Коли вірити його біоґрафови Бущиньскому, то Шашкевич укладав таких пісень дуже богато і всї вони були „nacechowane śliczną, rzewną i prawdziwą poezją“ (op. cit. 29). Можливо, що вони робили деяке вражінє, коли сам автор співав їх — а мав співати дуже гарно. „Хоча звук його голосу був подібний, як сам говорив жартуючи, до звука розбитого горшка, про те коли співав зворушений і пронятий особливим вітхненєм, то слухачів пробігала дрож. Чи то співав думки власного складаня, чи тужливі думи українського люду, чи нарештї боєві піснї або різкі та веселі мазури і краковяки, захвачував, поривав, підносив і володїв душами слухачів; стілько чутя було в передачі, таке майстерне відтїнюванє мельодій“ (ibid. 29). Без сумнїву, богато в тім дітірамбі пересолено, але-ж і Карвіцкий, загалом несклонний хвалити Шашкевича, признає йому гарний співацький талант. „Годї відмовити Шашкевичеви великих здібностий, які марнував так безхосенно. Мав вроджений дар до поезії і музики, прегарно співав людові і власного складаня пісеньки в українській мові при акомпаніяменті фортепяну, до яких сам дороблював музику. Славного мав козака бандуриста, що співав і ґрав на теорбанї. Спів Шашкевича був дивно принадний, а слова піснї містили нераз глубоку, тужливу поетичну думку. Тимто слухано його цїлї ночи, а він далї чудово імпровізував без кінця“ (Wspomnienia Wołyniaka 78). Коли осуд сих панів про Шашкевичів спів так само вірний, як їх осуд про поетичну вартість його пісень, то мусимо сказати, що їх смак був дуже невибагливий і розумінє краси поезії та музики дуже невисоке. Ржевуский натомісь осудив балаґульські вірші дуже остро. „Między mnóstwem wierszy płaskich, trywialnych, jało-

---

[1]) Pyśma Tymka Padurry. Wydanie posmertne z awtohrafiw. Lwów 1874, ст. XXVII—XXXVIII.

wych a czasem nawet bez zupełnego sensu natrafia się czasem na taki, w którym jakiś dowcip się przebija“ (Mieszaniny ст. 31). Се, здаєть ся, буде найвірнійший осуд, коли можна з того невеличкого числа Шашкевичевих пісень, які опублїкував Бущиньский, судити про всю масу затрачених. Що тут не весь репертуар Шашкевичевої музи, доказує той невеличкий причинок, який можу докинути до нього з рукопису, що припадком дістав ся в мої руки[1]).

Збірочка, яку опублїкував Бущиньский, дістала ся до його рук також припадком: її прислав йому свояк А. Шашкевича, Медард Шашкевич, із Ґрацу з листом (op. cit. 30), де каже: „Pozostałe u mnie jednego dwanaście jego pieśni wraz z nutami nie bardzo dokładnemi miałem zamiar dopełnić i wydać. Na nieszczęście czasu mi na to nie staje“. Разом з листом Медард Ш. прислав Бущиньскому не 12, а 18 пісень і ще з додатком початкового уступу з „Катерини“ Шевченка, підложеного під ноти може самим таки Шашкевичем. Бущиньский додав до сего ще українську віршу Петра Горбковского пз. Razom, уложену з приводу варшавських демонстрацій 1861 р., так що всіх віршованих творів у збірцї вчинило ся 20. Ось їх титули й початкові рядки:

1) Nad Jatraniom (Tam hde Jatrań kruto wjetsia, ст. 35—36).

2) Slozy (Każut lude szczom szczasływyj, ст. 37—38).

3) Pohulanka (Sim deń mołotyła, ст. 38—39).

4) Czumak (Oj ja czumak neszczasływyj, ст. 40—41).

5) Lubow (Skażit wy, szczo bez lubowy, ст. 42—43).

6) Jak czyje szczastje (Deń po dnewi, rik prochodyt, ст. 43—44).

7) Toska (Oj ty każesz mij myłeńki, ст. 45).

8) Czariwnycia (Doczko, nebes krasotoju, ст. 46—47).

9) Hore w serci (Komu misiać śwityt' myło, ст. 48).

---

[1]) Припадок се справдї незвичайний і варто тут оповістити його. Перед двома роками одержав я від звісного нашого новелїста М. Яцкова пачечку старих паперів, що знайшли ся в селї Адамівцї недалеко Бережан у тамошнїй церкві за образом. Між тими паперами знайшли ся уривки зошитів, де руськими буквами переписано деякі укр. думи та деякі поезії Шевченка, а надто аркушик і піваркушик листового паперу з копією трьох віршів Шашкевича, а власне двох польських і одного українського. Сей рукопис датований 16/28 мая 1860 р. Подаю дальше сї вірші в докладнїй копії з того рукопису.

10) Sor w chati (Może ty, może ja prowynyły w słowi, ст. 49).

11) Wspomynka (Po śmierci córki Matyldy z Szaszkiewiczów Chlebowskiej: Wyskazaty, szczo buwało, pamiati nestane, ст. 50—51).

12) Dumy (Dumy moji, stary druhy, ст. 51—53).

13) Mynułoś (Szczo mynuło, ne wernet sia, ст. 53—54).

14) Burłaka (Po utracie ojczystego majątku: Wydno skazano sud'boju, ст. 55—56).

15) Mynuwsze (Prohulałoś, prożyłoś, ст. 56—57).

16) Orel. Pieśń śpiewana przez Ukraińców podczas wojny Krymskiej (Pidnoś kryła orłe biłyj, ст. 58—59).

17) Wernyhora. Z 1863-go roku (Nute chłopci wychod' z chaty, ст. 59—60).

18) Do druhiw (Spamiatajteś druhy myły, ст. 61. Видавець додає, що під сею піснею поміщено дату 1874 р.).

19) Z Kataryny (Szewczenki: Kochajte sia czornobrowy, ст. 62—63).

20) Razom (Pieśń Piotra Horbkowskiego, Podolaka, który zginął pod Miropolem na Wołyniu w kwietniu 1863 roku w walce z Moskalami. Muzyka S. B., ст. 63—65).

Котрі з тих пісень можна вважати творами Антона Шашкевича? Очевидно дві остатнї відпадають від діскусії, бо тут виразно видно імена авторів. Можна дуже сумнївати ся, чи Шашкевичевого пера також чч. 16 і 17 — патріотичні піснї з рухів 1854 і 1863 р., хоча, розуміє ть ся, рішучого доказу проти його авторства з самого тексту пісень не можна видобути. З инших пісень ч. 3 — давня дворацька пісня уміщена в повнійшім варіянтї також у Вацлава з Олеська; супроти сього варіянта Шашкевичеви могла-б належати хиба остатня строфа, коли й вона не взята з якого иньшого варіянта. Бущиньский зазначує, що Шашкевич і сам признавав ся, що деякі свої піснї „виняв з уст люду, і надав їм лиш артистичнїйшу форму“ (op. cit. 30). Хто знає правдиві народнї піснї і порівняє їх з Шашкевичевими, тому від разу стане ясна вся недорічність сього реченя. Шашкевич очевидно приймав за народнї — оті популярні по дворах псевдо-козацькі, а радше дворацькі піснї, тай у них, як зараз побачимо, не вмів внести нїчогісїнько артистичного. Візьмім хоча би згадану пісню „Sim deń mołotyła“ і порівняймо текст Шашкевича з текстом Вацлава з Олеська. Строфа 1 в обох зовсїм однакова, а далї йде ось як:

А. Шашкевич.	Вацлав з Ол. (375).
Oj ne żal myni hroszy, Bo Laszok buŭ choroszy. Laszok luby, Laszok myły, Z Laszkom pidu do mohyły.	Ne żal meni hroszyj, bo laszok choroszyj, chot' szist' hroszyj utratyła, ałem laszka prynadyła.
Laszok pidhołyt sia, W żupan pidstroit sia; Guzy błyszczat wid kontusza Mij Laszoczok, moja dusza.	Laszok hoży, laszok myly, pidu z laszkom do mohyły, tam trawycia zełeneńka, tam presplu sia mołodeńka. (Далї пропускаю дві строфи). Czysto ohoływ sia, w żupan wystroiw sia, guzy jemu u kontusza, A mij laszok, moja dusza.
Ne choczu mużyka, Cur, pek czołowika! Z perciom juszki nahotuju I z Laszoczkom pożartuju.	
Za czech arendaru Daj horiłki czaru. Ne bary sia, mij serdeńku, Szczyrym sercem a pouneńku.	Hét precz wsia rodyna i mużyk i drużyna . . . . kuplu jemu horiłońky, pałynyciu z pszenyczońki.

Як бачимо, оба варіянти однаково стійні, та щоб Шашкевич десь підправив старий текст, годї сказати. А коли порівняти його остатню строфу з тим, як кінчить ся пісня у Вацлава з Олеська:

Try dni mene lubyw,
na weś wik zahubyw —

то можна сказати, що Шашкевич не доріс навіть до зрозуміня сеї справдї траґічної рефлексиї і закінчив свій варіянт чисто пяницьким зворотом.

Так само не оріґінальна пісня ч. 4, Czumak, пор. Żegota Pauli, Pieśni ludu ruskiego II, 88—89, і численні варіянти зведені до купи у Рудченка, Чумацкія пѣсни, ст. 121—114 та Головацкого, Пѣсни Гал. и Уг. Руси I, 178; III, 76—77.

Пісня ч. 2, се сильно скорочена перерібка народної піснї, записаної в двох варіянтах і надрукованої в збірцї Чубінського (Труды т. V, ст. 360—361). Подаю тут паралельні строфи, зазначуючи, що в народнїй піснї строф 12, а у Шашкевича 5 (друга строфа повторена на кінцї ще раз):

А. Шашкевич.	Чуб V, 360—361).
Każut lude szczom syczasływyj, Ja z toho śmiju sia, Bo ne znajut jak ja czasto Slozamy zaljusia.	1(а) Кажуть люди, що-м щаслива, Я з того тїшу ся: Най не знають, як не раз я Сльозами заллю ся.

Lita moji mołodyji,
Lita mołodeńki!
Koły wy tak neszczasływy,
Bud'też koroteńki.

Lita moi promynuły
Jak doszczowa chmara,
A teperki nadomnoju
Jakaś Boża kara.

Płynut' moi dni za dniamy,
Lita za litamy,
A ja szczastia ne zaznawem,
Żal myni za wamy.

Łuczsze buło mene maty
Na świt ne rodyty,
Bo takomu neszczastnomu
Trudno wik dożyty.

3(а) Літа мої молодії,
Літа молоденькі,
Маю ж бути нещасная,
Будьте коротенькі.

2(в) Перше літа пролетіли
Як дощова хмара,
А тепера надо мною
Якась божа кара.

2(а) Плинуть мої дні за днями,
Літа за літами,
А я щастя не зазнала,
Жаль мені за вами.

3(б) Лучше було мене, мати,
В купелї залляти,
Ніж такую нещасную
На сьвіт видавати.

Як бачимо, Шашкевичева пісня не що, як механїчне склеєнє кількох куплєтів народньої пісні та перерібка жіночої пісні на мужеську. Що пісня записана у Чубінського (вар. а в Ушицкім пов. а вар. б записаний Новіцким невідомо де) не перейшла в народнї уста з Шашкевичевого концепту, се було-б легко доказати, зводячи до купи поодинокі її куплєти з давнїйших записів, прим. із Вацлава з Олеська. Те саме можна сказати також про коротку пісеньку „Toska“ (ч. 7), якої три строфки в кращій формі можна би віднайти в збірках народнїх пісень Таким робом лишилось би 12 пісень, яких авторство більше-менше напевно можна признати А. Шашкевичеви, а власне: „Nad Jatraniom“, „Lubow“, „Jak czyje szczastie“, „Czariwnycia“, „Hore w serci“, „Sor w chati“, „Wspomynka“, „Dumy“, „Mynułoś“, „Burłaka“, „Mynuwsze“, „Do druhiw“. Мабуть до такого висновку доходив і Бущиньский пишучи: „Nie ulega wątpliwości, że jeśli nie 18, to najmniej 12 pieśni ułożył w słowach i w melodji Antoni Szaszkiewicz“ (op. cit. 30). До сього числа треба додати ще незатитулований польський віршик до якоїсь Целїни (6 строф по 4 рядки), українську віршу також без титулу, зложену зі вступу (Do Redakcyi) і з діяльоґа пз. „Kazka I-sza. Iwan z Kornijem“ і з польської пісні „Mazur hołubiec na pobicie lansiera“ (6 строф по 4 рядки).

Детально розбирати ті твори вірш за віршом не варто. Порівнюючи Шашкевичеві пісні з піснями Тимка Падурри, треба

признати, що властивого поетичного таланту не мав анї один анї другий. Оба вони однаково, себто однаково слабо володїли українською мовою, знали її, так сказати, для буденного вжитку, але не звикли були думати нею; тимто беручи ся складати пісні тою мовою вони або торочили трівіялїзми, парафразували народні пісні, або попадали в силуваний, неприродний тон. Та що Шашкевич не силкував ся на високі теми, не складав баляд анї патріотичних покликів, а висловлював звичайні собі почутя та події, тим то й пісні його простійші, гладші і часом навіть промовляють до душі, і через те й здобули собі далеко більшу популярність серед польської й української інтелїґенції, ніж пісні Падурри. Ми маємо цікаве сьвідоцтво М. Старицького, що Шашкевичева пісня „Там де Ятрань круто веть ся" при кінці 50-их років співала ся по шляхетських дворах у Полтавщині[1]). До Галичини вона дійшла ще в 60-их роках у перерібці, що починає ся строфою:

Там на горі крута вежа,
Там бистра тече вода,
Там дївчина чорнобрива,
Хорошая, молода.

Ся перерібка тілько на половину відповідає оріґіналови (зрештою Бог його знає, де тут оріґінал, а де перерібка): перші чотири строфи відмінні, а останні чотири строфи такі самі, лише з маленькими відмінами:

Гал. вар.	А. Шашк. ст. 36.
Бо ти роду богатого, Отець, мати ще жиє, Єсть богацтво, красна хата, А в тій хаті всего є.	Oj diwczyna strach bohata, W neji bat'ko, maty je, Je u nejj swoja chata, W toji chati wsioho je.
А я бідний сиротина, Пуща менї рідний брат, Шабля, бурка — вся родина, А кінь сивий, то мій сват.	A ja bidnyj serotyna! Step łysz myni ridnyj brat, Szabla, burka wsiaj rodyna, Sywyj konyk, to mij swat.
О, минули тії лїта! Коню сивий, де той час, Щосмо знали славу сьвіта, А в тім сьвіті знали нас!	Hde podiłyś tiji lita? Koniu, koniu, hde toj czas, Jak my mały sławu świta, W ciłom świti znały nas.

[1]) М. Старицкій, Къ біографіи Н. В. Лисенка. Воспоминанія (Кіевская Старина 1903, декабрь, ст. 455).

На що людям повідати,
Де милої ворота?
На що людям тоє знати,
Де кохав ся сирота?[1])

Na szczoż ludiam teje znaty,
Hde mylеńkoj worota?
Na szczo im teje kazaty,
Hde kochaje syrota.

Аж десь у 80-их роках перейшла до Галичини й перша половина сеї пісні з переміною Ятраня на якийсь фантастичний „Татран“, і то прийшла з Буковини, де до неї доробив музику пок. Воробкевич, музику далеко красшу від Шашкевичевої, опублікованої Бущиньским. Бодай що до сеї одної пісні можна признати правду Бущиньскому, що вона „розширила ся між Дніпром, Дністром і Бугом, а навіть перейшла за Дніпро і над Двину“ (тамже 31), хоча дальше його твердженє, що її співали „niemal wszyscy wieśniacy“, належить до тих самих польських ілюзій, які держать ся доси прим. про Падурру. До селян ся пісня може дійшла де-де з дворів, а в Галичині через хори орґанізовані інтеліґентами, і то хиба задля мельодії, а не задля слів.

Цікаве питанє: о скілько балаґульщина й її такі чи инші ідеї та ідеали знайшли відгук у піснях Шашкевича? Иншими словами: чи є в них щось таке, що виправдувало би твердженя Бущиньского про патріотичні та конспіраторські заходи балаґулів та про їх змаганя зблизити ся з народом та підносити його? На се питанє на підставі того скупого матеріялу опублікованого доси нам приходить ся відповісти зовсім неґативно. Пісні Шашкевича політично й соціяльно зовсім безбарвні. Найбільша їх часть обертаєть ся в крузї чисто індівідуальних, особистих почувань (Lubow, Czariwnycia, Hore w serci, Mynułoś, Jak czyje szczastie). Автор загальними словами жалуєть ся на своє горе, на капризи долї; тут навіть удаєть ся йому неодин гарний поетичний образ, прим. остатня строфка в „Над Ятраньом“; або отся:

Sud'ba oczy jak zawiaże,
Probuj jak chocz — ne pocełysz.
Szczastia weze, ślipeć ide,
A fortuna pidhaniaje. (Ст. 44).

Найвисше добро в житю чоловіка по думцї нашого автора — жінача любов.

[1]) З рукописної збірки з 60-их років, у моїм посіданю. В тій формі пісня без назви автора була нераз друкована в „Збірниках“ та „Співанниках“ 70-их і 80-их років.

Rizny lude, rizny dumki:
Toj zołota chocze,
Toj honory ociniaje,
Ja — serce diwocze. (Ст. 42).

В свойому житю він не має згадати нї про що красшого, як про „наших чорнобровиx, що колись любили“ (ст. 53) та про тих дївчат,

Szczo jak słowo dały,
To do smerti ne zminyłyś,
Z słowom umerały. (Ст. 54).

Навіть сповідаючи ся своїх гріхів і думаючи про смерть він каже:

W cerkwi stanem tam hde lude,
Pokłoniw wid nas ne bude:
Ne zabyły, ne ukrały,
Tilki diwczat pidmowlały.

Zbahatywszyś spomynkamy
Pomrem, ałe kozakamy;
Na pochoron na dzwinnyci
Ne zmistiat sia — mołodyci. (Ст. 56 – 57).

Мабуть найкрасший з його віршів, в усякім разї такий, де під впливом дійсного особистого горя виявляєть ся дійсна духова фізіономія автора, се вірш „Burłaka“, написаний, як нотує мб. видавець, по утратї батьківського маєтку. Подаю його тут у цїлости.

Wydno skazano sud'boju
Buty Szaszci burłakoju,
Worożeńkiw potiszaty,
Szczo ostaw sia sam bez chaty.

Wstanu w ranci, pomolu sia,
Wypju czarku, ne taju sia,
Ałe tuhy ne zallaty,
Jak zhadaju, szczo bez chaty.

Maju druhiw, sława Bohu,
Szczo ne stoju u porohu,
Toż ich lubwy ne zabudu,
Może kołyś w chati budu.

Ne raz na sebe dufaju,
Obizwatyś, jak sam znaju,
Ałeż muszu zamouczaty,
Jak zhadaju, szczo bez chaty.

W czużoj chati rik hodyna,
Chotia po serci drużyna.
Jak burłaci za stoł lizty,
Czużu praciu darmo jisty!

Що правда, з сеї вірші не видно (вона на жаль недатована), з якої причини Шашкевич утратив маєток; патріотична нута не озиваєть ся. Вона не бренить і в тих польських віршиках, що містять ся в моїм рукописї, хоча й тут автор уміє торкнути досить симпатичні ноти. Ось ті вірші:

Dedykowano przez Szaszkiewicza Celinie z muzyką[1].

Od wdzięków nikt się nie chroni,
W nich potęga jest odwieczna,
Lecz gdy młodzież rubla goni,
To przy wdziękach jest bezpieczna.

My starzy sercem przeżyli,
Było tęschno, było miło,
Przed płcią piękną czołem bili,
Co ból dało, to goiło.

Szedłeś ojców ziemię bronić,
To spojżenie [sic!] zapał dało,
Było komu łzę uronić,
Gdy się kulą w łeb dostało.

Dziś młódź zimna, więc stateczna,
Dosyś grzeczna, nie wszeteczna,
O tak jakoś, co to słowa
Nie wynajdzie polska mowa.

Dziś pryncypja jakieś nowe,
Swego chowu dżentelmani,
Wszystkiem gardzą, co krajowe,
Nie żyjąc - życiem znękani.

Po angielsku kochać z taktem,
Po francusku za kontraktem,
A po polsku sercem całem, —
Oj, ja zawsze tak kochałem.

Гарні слова, хоч контраст між молодим і старим поколїнєм підхоплено мабуть не зовсїм вірно, бож дїла хоч би й самого Шашкевича окрім його на пів хлопячого воєнного епізоду нїчим не виправдували того, щоб він любив щось так, як тут каже. Другий віршик, се імпровізація, написана, як сказано в уваві

[1]) Сї слова написані поздовж першої сторінки обік вірша тою самою рукою, що й весь рукопис. Титулу нема.

під текстом, „w czasie tańcowanego lansiera, a ukończona przed zakończeniem drugiej figury“. Її титул:

Mazur hołubiec na pobicie lansiera.

Do hołubca, chłopcy żwawi!
 Hej Mazur ochoczy
Z zapałem uczuć zabawi
 I dziewczątek oczy.

Sercem władnie ich spojrzenie,
 W Mazurze zachęca.
Ja choć stary tak to cenię,
 A cóż dla młodzieńca!

Krew nie woda, a więc koło
 Przy spojrzeń wymianie!
Kto tak czyni, ten wesoło
 Do Mazura stanie.

Serce Polkom, miecz dla kraju,
 Ochota w wiwacie.
Święć sią praojców zwyczaju!
 Prawda, panie bracie?

Toż więc Polki dzień godowy
 Po polsku obchodźcie:
Mazur — taniec narodowy,
 Lansiera porzućcie!

Tak przeminie każda moda,
 Jak przemija chmura.
Żeby ze mną była zgoda,
 Tańcujcie Mazura.

Та найважнійший для нас і з культурно-історичного погляду найцікавійший з усього Шашкевичевого віршованя третій, український вірш, поміщений у тім рукописі. Щоб зрозуміти його значінє, треба пригадати, що він був написаний 1860 року, коли гутірка про близьку волю кріпаків бентежила серця й розуми всїх інтелїґентів Росиї, коли по містах уже радили шляхетські комітети над справою викупів селян. Яке-ж становище займає Шашкевич супроти сеї справи? А ось слухаймо:

Do Redakcyi.

Proszu Waszej, Pane, łaski,
Pryjmit' w peczat' moi kazki.
Wy nedaste może wiry,
Szczo w nych zawtra i bez miry
Nauka czasom strylaje,
A udaczna popadaje.

Jak[1]) budut rady czytaty,
Czasteńko można pysaty.
Szczo to szkodyt i Wielmożnym
Buty na wse ostorożnym?
Mużyków znaty, to sztuka,
J — ne prohniwajteś — nauka.
Idnoj zemli wsi my dity,
Trab sia jakoś zrozumity;
Ne zawadyt, ba, pomoże, –
Dopomoży tylko Boże.
Nech uczyt Iwan Kornija —
Dla wsich nas maty nadija.

Kazka I-sza. Iwan z Kornijem.

Kornij.

Zdorowy buły, Iwane!
Po czasi skażut wam: pane.
Toż wy za wilniść świdomy?
O, ja na niu strach łakomy.
Szapka bude na try roki,
A sam wziawszyś po pid boki —
Skazano, wilny, Mospanie! —
Hde okazia, hde swatanie,
Natiahnuwszy kożuch nowyj,
Wezde hulaty hotowyj.
Z perszoho dnia Asauli
Naraz wytysnu try duli.
Teper z horij wypjem czarku,
A wtodi za łob szynkarku,
Krana[2]) bez putia potysnu,
Na iden raz oko[3]) swysnu.
Koły wilniść, to prostorna!
Zaraz z chaty na dwir żorna!
Młyniw na świti czymało, —
Szczob nam mołoty ne stało?
Paszni nakradu dowoli,
Żyda w mordu: dawaj soli!
Poriżu wiwci Popowy,
Taj bude obid hotowy.
Hospodu dobrom naradżu,
Czerewom[4]) do soncia łażu.
A prawda, żytia ochocze!
I szczoż wy na to, panotcze?

---

[1]) В рукоп. через помилку: Tak.
[2]) Kurek od beczki.
[3]) miara około kwarty.
[4]) Brzuchem — нотки в рукописї.

Iwan.

Ja wże czołowik prożyłyj.
Słuchaj mene, synku miłyj:
Stara prawda, szczo z Iwana
Po wik wika nyma pana.
Durnym rozumom, Korniju,
Kepśko wilniść rozberajesz;
Pokumaw ślipu nadiju, —
Duże, kume, pohaniajesz.
Jak ta wilniść wyhladaje,
Toho i sam Pip ne znaje.
Za prawdu prosyty Boha —
O ce dla smertnych doroha.
Wpered wseho treba znaty,
Zakon Bożу poczytaty.
Dobro, prawda idut z neba;
Szanowatyś, bratku, treba;
Jak tilki horiłka w dumci, —
O, ne wir nadii kumci.

Отже мужицька воля по думці Шашкевича мала бути свободою гулянок, піятик, крадїжий, розбою та неробства, мало що не прівілеґією селянам — займати ся таким самим балаґульством, як колись займав ся Шашкевич! І як видно з римованої передмови, він бажав сю свою премудру казку бачити надруковану „для остороги вельможним“ і на те, аби подати їм свою „науку“ про мужиків, а в разї вподоби обіцював таких казок більше. І справдї, роблено мабуть заходи — з чийого боку, невідомо — щоб опублїкувати сю віршу, бо на марґінесї читаємо нотку написану тою самою рукою, що й весь рукопис: „Ma bydź dedykowane Pani Annie i do druku podane za dorobieniem muzyki; czego nie rozumiecie, niech Wam Marcin wytłumaczy i niech Wam zaspiewa: U naszoho susida doczka sia skazyła — правдоподібно також якась пісня Шашкевичевого укладу.

Здаєть ся, що ся вірша, припадком уратована від затрати, се найлїпше dementi хлопомансько-конспірацїйної леґенди Бущиньского про балаґульщину та її короля. Сам Шашкевич із за могили подає голос проти свойого біоґрафа та панеґіриста.

Miscellanea.

Руська сатира на польську елекцію 1696 р.

Польський гумор здавна випереджував польський розум. Поляки вміли иноді дотепно, частїйше цинїчно сьміяти ся з того, що самі робили. Цїле столїтє від половини XVII до половини XVIII віку Польща конала серед шуму бундючних макаронїчних ораций та серед реготу сатириків і памфлетистів. Тай потому, серед горячкових проб реґенерациї струпішілої держави, серед траґедиї роздїлів не втихає той реґіт, але в міру затемнюваня полїтичної сьвідомости в широких масах „шляхетської нациї“ сатира робить ся цинїчнїйшою, переходить чим раз більше в пасквіль та порноґрафію. Ся течія не минає й найбільших коріфеїв польської лїтератури кінця XVIII в. Красїцкого, Трембецкого та Венґерского, і проявляєть ся ще й у XIX в. цїлим рядом невимовно брудних, хоч нераз і талановитих писань, в тім числї й звісною траґедією Фредра, якої навіть титулу не важу ся навести на сьому місцї.

Королївські елєкциї в XVI—XVII в. були немов сотворені на те, щоб давати богатий матеріял сатирикам та памфлєтистам. Аґітация ріжних кандидатів, заходи партий, інтриґи, підкупства, з одного боку незмірні претенсиї, а з другого боку глубока деморалїзация шляхти, шумні фрази про золоту вільність, про salutem Reipublicae, і низькі цїни, за які без ваганя продавано ті високі добра, — все те виявляло образ гідний пера Ювеналя. Правда, Ювеналя Польща не мала, але троха його жилки було майже у кождого шляхтича. В кождім повітї був свій сатирик, більше

або менше дотепний та острий на язик. Не диво, що ті часи полишили нам величезну масу писань того рода, невичерпаний матеріял для студій суспільности, її обичаїв та змагань, матеріял тілько в маленькій мірі визисканий доси польськими істориками. В тім матеріялї знайдеть ся певно не одно зерно й для історії нашого письменства. Одно таке зерно, хоч і маленьке, подаю отсе на увагу читачів „Записок“.

Між усїми польськими елекціями була елекція з 1696 року може найкомічнійша. Ще Ян Собеский не зажмурив очий на вічний сон, а вже серед „шляхетської нації“ кипіло як у кітлї. Дехто не можучи діждати ся смерти короля думав, що він піде слїдом Яна Казиміра й зрече ся престола. Наперед укладано умови, які повинен мати будущий кандидат; по руках ходив ось який конспект тих умов — не знати, чи уложений серіозно, чи трохи підправлений яким дотепним іронїзатором:

Źwierciadło na elekcyą króla polskiego wystawione pro casu abdicationis, w którym Polszcze upatrywać trzeba has necessitates candidatos comitantes:

1. Żeby był princeps catholicus, nec haeresi suspectus.
2. Żeby ex regno vel ducatu catholico et legibus similibus był oriundus.
3. Żeby nie był caput coronatum, ne per vicereges regnaret.
4. Żeby nie był formidabilis propria vel vicina potentia libertatibus.
5. Żeby nie był ten, który nas chce, ale którego my chcemy, bo by libertati derogaretur.
6. Żeby był ad artes belli przyuczony, albo przynajmniej sposobny.
7. Żeby nie był stary, ani nazbyt młody, nec multa prole gravatus.
8. Żeby był liberalis, prudens et justitiae amans.
9. Żeby [był] ingenio pacato, gdyż respublica nostra subtilitates odit et suspectas habet.
10. Żeby cum longinquis principibus nie miał inimicitatis, ne vires regni distraheret.
11. Żeby własnemi lub obcemi interesami nie był implicatus vel alicujus imperii emulus.
12. Żeby był capax morum et legum regni, nec crudelis, nec taediosus.
13. Żeby był potens aere ad restaurandas res w Polszcze[1]).

Справдї виглядае на сатиру та лїста прикмет будущого кандидата до польської корони, особливо-ж точки 4 (щоб не мав

[1]) Див. бібл. Оссолїнських у Львові рукоп. 1837, к. 77.

сили анї своєї анї сусїдської, аби не ушкодив шляхетську свободу), 7 (щоб не був анї старий, анї молодий і не мав богато дїтий), 9 (щоб не був занадто мудрий анї енерґічний, бо Річпосполита того не любить), 10 (щоб не мав анї ворогів анї приятелїв) і 13 (щоб мав богато гроший для заповненя всїх рук у Польщі ласих на золото). Справдї, після того натуральне було би остатнє питанє: Деж у сьвітї знайдеть ся такий дурень, що міг би піти на такі умови?

А про те по смерти Собєского знайшло ся аж 14 кандидатів і закипіла елєкцийна боротьба, якої, як то кажуть, не бачив іще сьвіт і польська корона. Ось віршик із того часу, написаний якимось противником Саксонця Августа, отже очевидно перед доконанєм його вибору. Титул віршика, в якому подано короткі характеристики всїх кандидатів, ось який:

Pro candidatis assumptis 1696:

Per vivum Deum — nolo Condeum
Neque Bavarum post regem avarum;
Nequaquam Sobum principem Jacobum,
Nec regem Sveciae — nie jak katolik żyje.
Xiążę Florenckie było by mi ciężkie,
Dux Sabaudiae — na nim nie użyję.
Lotarynczyk xiąże ten ci ludzi wiąże;
Nec ducem de Baden nie spodziewaj się żaden.
Lecz Palatinum Rheni,
Jeśli się z Eleonorą ożeni.
Dux Odeschac dobry bije hak.
Saski Elektor żołnierz y Hector,
Alić niema wiary, dobry bez miary.
Brandeburczyk xiąże kalwińśtwem się wiąże,
A ja katoliczka, była bym niewolniczka.
Exclusi Piasty, z niemi niewiasty;
Princeps Curlandus non anhelandus.
O wolności radźcie, tylko się nie wadźcie!
Pan Bóg doda rady, gdy nie będzie zwady.
Bierzcie się do zgody, uleczcie me wrzody,
Bym nie miała szkody i z synów wyrody.
Obieraycież króla, żeby w związku móla
Prędko uspokoił, mnie z wami ukoił[1]).

---

[1]) Рукоп. Оссол. 1387, к. 77.

Сї слова вложені ніби то в уста Польщі, але її кінцеве упімнене по попередніх „ексклюзіях“ було не легке до викона́ня. Вправдї автор вірші сам тягнув руку за палятином надреньским, але иньші не хотїли й його. І ось у голові якогось гумориста мб. із руських земель блиснула думка: Тут хиба кримський хан може відповісти всїм вимогам, ставленим до кандидата. Концепт був не новий, а відгріваний по правилу т. зв. столїтнього календаря. Перший раз здибаємо ся з ним ще в XVI в. Один із наймолодших польських істориків, Вацлав Собєский, описуючи елєкцію 1587 р. по смерти Стефана Баторія, оповідає серіозно, що між кандидатами до польської корони виступив тодї й кримський хан; сьвідоцтво про се він знайшов у однім рукописї віденської надв. біблїотеки[1]). Менї здає ся, що сього сьвідоцтва не можна брати поважно і що й сим разом маємо перед собою анекдоту, сатиричний концепт якогось шляхтича. Запевняє мене в тім ся обставина, що вже 1595 р. знаходимо сю анекдоту в нїмецькій хронїцї Левенклява (Lewenklaw, Newe Chronika Türkischer Nation, Franckfurt), і то власне в тій формі, що хан буцїм то обіцяв Полякам боронити Польщу своїми Татарами, задовольняти ся кінським мясом, а в справах віри держати ся повної неутральности: „Dein Papst, mein Papst; dein Luther, mein Luther“. Хронїст додає при тім, що се посольство було „mit grossem Galächter angehöret“[2]), як і слїд для такого гумористичного концепту.

Та за сто лїт обставини девчому змінили ся. Що правда, з діссідентами Польща як не могла, так не могла дійти до ладу і для того конфесийне питанє таки не сходило з денного порядку, хоча реформаційний рух давно упав і пропав. Та за те виринали иньші питаня й потреби, і ось нові ханські умови складають ся вже не з трьох, а з вісьмох пунктів. Якою мовою уложені були первісні умови з 1587 р., не знаємо; тепер хан, як і слїд безпосередному сусїдови України, промовляє ломаною українською мовою. Подаю їх у вірній копії з польського рукопису:

---

[1]) Wacław Sobieski, Żałobny hetman (Tygodnik ilustrowany, Warszawa 1903, N. 48), стор. 942.

[2]) З Левенклява виписав сю анекдоту нїмецький фацеціонїст Вільгельм Кірхгоф до своєї великої збірки „Wendunmuth“, де було її властиве місце, див. Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof, herausg. von Hermann Oesterley. Tübingen 1869, т. III, стор. 495.

Kondycye Hana Krymskiego na Królestwo:

1-mo. O wira moia ne mowisz. Twoia Papież, moia Papież, twoia Luter, moia Luter.

2-do. Korolowa hroszy mnoho maiesz, moia ne dbaiesz.

3-tio. Moia żona (мб. konia) beresz, skora deresz, na woynu trykoń iedesz. Kulbaka sama robisz, nyczeho skarbu ne szkodysz.

4-to. Co moia Tatar twoia mużyk wział, moia oddaiesz.

5-to. Twoia żonka krześcian, moia Tatar beresz y budet iak kardasz tak kardasz[1]).

6-to. Moia pola mnoho maiesz, Mazurom daiesz, bo twoiá zemla mało maiesz.

7-mo. Wolność moia wam daiesz, wiele żonka choczesz, tylo maiesz.

8-vo. Moia kobyła iesz, łosza iesz, baran iesz, o mołode kury ne dbaiesz, skarbu waszoho ne szkodysz, nyczoho ne kupisz: szczo iest iesty, iesz; koli ne maiesz, hołod mresz, nyczoho ne dbaiesz[2]).

Справдї кандидат ідеальний, як би не остатнїй пункт: кримський хан не був potens aere! Сьому фундаментальному лиху не могла запобігти його невибагливість; навпаки, вона могла тільки пошкодити йому в очах польської шляхти, у якої до невідлучних прикмет великого пана, а тим більше короля належала широка „сарматська" гостинність, а головним економічним прінціпом здавна було: zastaw się, a postaw się. Що „кондициї" 1696 р. були відновленем старого концепту з 1587, се доказує перша точка, ідентична в обох. Та замісь тої точки з 1587 р., де говорило ся про оборону границь Польщі Татарами, тут маємо иньший варіянт: хан обіцюєть ся повіддавати Полякам їх мужиків забраних у ясир Татарами. Границь Польщі зі сходу боронити після страшної руїни другої половини XVII в., після довголїтнього панованя Турків у Каменцї Подільськім та при загальнім упадку поваги Польщі на сході не було великої рації: хан і так уважав сї границї для себе

[1]) Кардаш — по татарськи брат, побратим, див. L i n d e, Słownik języka polskiego, 2 е wyd. II, 319.

[2]) Бібл. Оссол. рукоп. 691, к. 371.

отвореними дверми, а згадка про їх оборону з погляду сатирика могла тілько пошкодити його кандидатурі, збуджуючи прикрі спомини у панів шляхти. За те обіцянка магометанського многоженства трафляла в одну з слабих сторін польської шляхти, ласої на жіночі поваби. А як вірно підглянув автор тих кондиций прим. той мазурський Drang nach Osten, що й доси так сильно проявляє себе нахилом Мазурів до кольонїзованя східної Галичини! *Іван Франко.*

Парохіяни відмовляють підписів на петицию против відобраня церковних і парохіяльних дібр в 1848 р.

В 1848 р. подали лїберальні посли внесок у конституційнім соймі, щоб забрати в хосен держави церковне і парохіяльне майно. Церковні власти постановили противдїлати сьому внескови і наказали між вірними збирати підписи на петицию за полишенем досьогочасного порядку. Консисторії поручили сьвященникам візвати парохіян до підписів петиции. Між старими деканальними паперами знайшов я справозданя трьох сьвященників, у яких доносять жукотинському урядови деканальному в перемиській епархії, що парохіяни не хотїли підписати ся. Ті справозданя прийшли з Гвіздця, Лімної і Хащова, тепер турецького повіта. Парохіяни в Гвіздци виправдували відмову підписів тим, що боять ся зради, нпр. повернення панщини, або дальшої плати дарованої цїсарем десятини. Зрештою додали, що вони даючи підписи нераз зазнали зради. Люди з Хащова заявили, що не підпишуть петиции не через те, щоб держали з ворогами церкви, але задля незнаня і боязни якого зла. Парох Лімної доносить, що візвав вірних до підписів, але нїхто його не услухав і його стараня не змогли змінити постанови парохіян. Він і так усе жив з ними в незгоді і ворогованю. Два сьвященники писали справоздане по нїмецьки, а третий в латинській мові, хоча в осени 1848 р. сьвященники, бодай декотрі, намагали ся писати по руськи. О. Атанас Полянський ще жиє в Яблінці коло Турки. Подаю дословний відпис всїх трьох справоздань:

I. № 53. Löbliches gr. kath. Dekanatamt!

Was die Petition des Katholikenvereins an die hohe Reichsversammlung gegen die Anträge zur Einziehung des kirchlichen Vormögens anbetrifft, gibt Gefertigter dem Löbl. Dekanatamte Folgendes zur Wissenschaft:

Gefertigter hat nach dem Ablesen der Petition den Gwozdzicer Pfarrkindern die Aufklärung von dem Inhalte derselben beigebracht und vorgestellt, als es sich nur thun liess; die Pfarrkinder haben aber darauf erwiedert, dass wir in dieser Beziehung keine Änderung zu erleben wünschen, jedoch unterfertigen werden wir uns nicht, weil wir den Verrath befürchten, der z. B. in der Robothsleistung oder in der Entrichtung des uns von S-er Majestät geschenkten Zehents seyn mag.

Sie sprachen sich weiter aus, dass sie durch Unterschriften schon mehrmahls betrogen worden sind, wesshalb sie sich auch jetzt zu unterschreiben nicht entschliessen können.

Gwozdziec 22. Oktober 1848.

Gregor Güdzio, gk. Lokalkapellan.

II. № 25. Perillustre Officium Decanatus Zukotynensis!

Ex parte officii Parochialis Chaszczoviensis Perillustri Officio Decanali hisce notum redditur, quatenus Parochiani Chaszczovienses non dantur sese inclinari ad subscriptionem hanc in rem, ut bona ecclesiastica et sacerdotalia tuti a nemine laedantur — etsi sufficienter de tota hacce re edocti fuerant, — id tamen faciunt non propter ea, quasi conspirarent cum inimicis bonorum ecclesiasticorum, sed propter suam ignorantiam et timorem alicujus mali ex hac subscriptione orituri. — Interim tamen Perillustris ac admodum Rendus Dnus Parochus cum infrascripto coadjutore libenter sese subscriberent, verum non intelligunt sufficienter, utrum omnes curatores animarum in una charta tymbrata accedant ad subscriptionem, an vero singillatim..

Sign. Łopuszanka die 23 8bris 1848.

Ath. Polanski coadjutor in Chaszczow.

III. № 43. Wohlerwürdiges Dekanatamt!

In Folge der dedato 7 8ber l. J. Z. 2918 des Hochwürdigen Consistorium's Kurende hat Gefertigter der versammelten Łomnaer Gemeinde die Sache klar vorgestellt und zur Unterschrift der Petition

an die hohe constituirende Reichsversammlung angeeifert, da aber kein Individuum zur Unterschrift beistimmte, und die Vorstellungen aus der Versäumung der Unterschrift zur besagten Petition fruchtlos blieben, so wird dieses dem Wohlerwürdigen Dekanatamte zur Wissenschaft mitgetheilt.

Sign. Łomna 22ten 8ber 1848.

Andreas Hołubowski Pfarrer in Łomna.

Подав *М. Зубрицький.*

Наукова хроніка.

З юбілейної літератури про Мик. Гоголя.

Н. Котляревскій — Николай Васильевичъ Гоголь, 1829—1842 гг. 1902.

Памяти Гоголя. Научно-литературный сборникъ изданный Истор. Общ. Нестора лѣтописца (Чтенія И. О. Н. Л. — кн. 16, вып. I—III), 1902.

1902 року сповнило ся 50 літ від дня смерти славного російського письменника-Українця Миколи Гоголя. З нагоди сих роковин російські вчені й письменники по більших і меньших наукових центрах взяли ся до нового перегляду творчости Гоголя, перегляду старих його оцінок і представлення його перед очима суспільства в можливо вірнійшому сьвітлї. Наслїдком такого юбілейного зацікавлення Гоголем явив ся цїлий ряд дослїдів почасти загального, почасти спеціяльного характеру, які разом з ріжними принагідними промовами, статями і т. и. дали цїлу лїтературу.[1]) Лїтература ся має для нас особливе значінне. З неї ми можемо не тільки зложити більш-меньш справедливе представленне про творчість Гоголя, але також про його особу. Кожний історик лїтератури не може при студіованню творів Гоголя не мати перед очима тієї обставини, що Гоголь був Українець. Історик не може не памятати, що підчас діяльности Гоголя на Українї почало розвиватись самостійне письменство, але Гоголь став діячем не на полї сього останнього,

---

[1]) Перегляд сеї лїтератури в російських часописях 1902 р. дано в Науковій Хронїцї Записок т. LVI. *Ред.*

а в сфері иньшої літератури. Мусить виникнути питання, через що-ж Гоголь не писав мовою ріднього краю, — а розвязаннє такого питання в той чи иньший бік завсїди буде досить інтересне. Для української науки Гоголь мусить стати особливо цікавим предметом студий і через те вимагає від Українців пильної уваги.

З другого боку важно нам розглянути твори Гоголя і через те, що серед них є суто українські по своєму змісту, і наш осуд про наше-ж повинен би мати вагу і для науки чужої. Ми власне кажемо про „Вечери на хуторі біля Диканьки", за які ламали вже списи в свій час два визначні Українцї Куліш і Максимович. Питаннє про сї „Вечери" зняло ся тепер знову і кому-ж, як не Українцям, належить рішуче розвязаннє питання про їх ріжносторонну вартість. З огляду на всї наведені мотиви ми й приступили до перегляду важнійших юбілейних праць про Гоголя.

Найосновнійшим і найцікавійшимим трудом серед всеї юбілейної літератури що до літературної сторони творчости Гоголя, уважаю книгу проф. Котляревського, що вийшла спершу в российському місячнику „Міръ Божій" за 1902 р. В своїй книзї Котляревський мав на метї показати розвій творчости Гоголя на тлї российського письменства; він характеризує напрями і взагалї істоту писання попередників та сучасників Гоголя і таким порівняним методом доводить, щó дав Гоголь нового российському слову і в чому його заслуга. Така постанова питання правильна і його студіованнє дає справжню вкладку в науку.

В своїй працї проф. Котляревський перш за все виясняє псіхіку Гоголя і сторонні впливи на неї, одмічає релїґійний вплив матери, малу пильність Гоголя підчас учення в лїцеї, деяке почуттє своєї духової переваги і пориваннє до чогось надзвичайного. Проявом того служить твір Гоголя „Ганцъ Кюхельгартенъ", написаний на взір Луїзи Фосса; в сему творі яскраво відбились ідеальні пориви Гоголя і незадовольненнє дїйсностю, — ся риса характеристична для юнацького періоду його зросту і сьвідчить про Гоголеву романтичність. Сю рису справдї треба підкреслити, бо вона відбилась і на другому творі Гоголя, „Вечерах на хуторі", в якому одначе видно ще й нову течію — народню. Щоб вирозуміти собі еволюцию творчости Гоголя в даному напрямі, Котляревський малює образ поглядів на народність российських письменників 20—30-х років XIX віку. Він вказує, що ще перед Гоголем втратили вже своє значіннє клясичний, сентіментальний і романтичний напрями літератури і почали являтись думки про народність. Такі думки як раз упередили появу „Вечерів на хуторі". Так, за „народність" багато говорив Кюхельбекер; в тому-ж дусї висловлював ся письменник Марлїнский (декабрист Олександр Бестужев), О. Сомов, кн. Вяземский (з об-

межуваннями), Веневітінов, Кірєєвский. Навпаки, проти романтизму висловлював ся Надеждін, проти сентименталїзму Полевой і т. д. Одно слово — на обрії лїтературної критики вирізувалось нове гасло: „народність“.

Але що означав сей термін? Може сутий реалїзм, може мальованнє ріжних боків народнього життя, його псіхіки, його соціяльних підстав і т. и.? Нічого подібного. Під народністю письменники розуміли поетичний скарб нациї — її леґенди, повірья і т. и., отже брали від народности її археольоґічно етноґрафічну сторону. Певно, що при такій постанові діла, коли „народність“ була так обмежена в розумінню, народний зміст якогось твору міг бути цілком нереальним, або не цілком реальним, з мішаниною того-ж таки сентіменталїзму та романтизму. Але все таки на черзї часу стояло питаннє про народність і, очевидно, кожний письменник, щоб назватись новим та оріґінальним, мусїв відгукнутись на такий поклик часу. Він повинен був стати письменником народовським. І российська лїтература стала виступати на се поле навіть ранїйше від Гоголя: Катенїн, Поґодін і Пушкін — всї вони віддавали данину народности в згаданому значінню, а у Поґодіна навіть пробивалось змаганнє змалювати соціяльні відносини. Проте в сих народних творах не було такого реалїзму, — в них ще буяли романтизм та ідеалїзация народних типів. І Гоголь в своїх „Вечерах на хуторі“ не відійшов далеко від своїх попередників; в „Вечерах“, як вірно завважає Котляревський, Гоголь стояв на роздоріжжі між двома шляхами — романтизму та реалїзму.

Котляревський трохи більше спиняєть ся на сьому творі Гоголя і виясняє його значіннє. Він признає, що в „Вечерах“ нема чого шукати реально вірного представлення життя народа, що там є ріжні збочіння з сього погляду, але заразом вказує і на вартість сього твору Гоголя: при всьому романтизмі, там є дуже багато живого почуття, сьміху і надзвичайної яскравости малюнку. При тім Котляревський знов таки підкреслює, що в сьому творі Гоголя боров ся реалїст з романтиком і що весь нерівний тон „Вечерів“ був властиво наслїдком боротьби сих двох стилїв. Сим і закінчує Котляревський начерк характеристики даного твору Гоголя. Маючи піднести свої закиди проти деяких тез автора що до „Вечерів“, я відложу се поки що до розгляду „Вечерів“ на иньшому місцї, тепер же вести-му дальший виклад думок Котляревського.

З 1829 по 36 рік пробув Гоголь у Петербурзї і за сей час особливо міцно зложились ті риси його душі, що вплинули на сформованнє нових його творів з новими лїтературними фарбами. Стежучи по листах, можна бачити, що в Гоголї виростає з новою силою якась журба і розвага

над життєм, зміцняєть ся хоровита релїґійність і віра в свої надзвичайні, пророчі сили. Тим поясняєть ся наприклад деякі педаґоґічно-учені заходи Гоголя, як нпр. професоруваннє по катедрі всесьвітньої історії, писаннє історії України і т. п. Що-ж до його літературного напряму, то він, як і перше, відзначав ся дозою романтизма. Доказом сього служать його думки про штуку в „Арабесках“ і особливо повість „Портрет“. В останній виявились погляди Гоголя на ґеніяльність та на відносини до реалїзма в штуцї. Міркування його про ґеній і про значіннє штуки для штуки перейняті таким лїризмом і такою побожністю перед творцем артистичних творів та одягнені в такий нереально підвисшений настрій, що Гоголь зістаєть ся перед нами в значній мірі романтиком. Але, як справедливо каже Котляревський, такий настрій Гоголя знов таки не був чимсь відірваним від сучасних впливів: Котляревський вказує цїлий ряд творів, що мали змістом теж саме становище артиста, як і в „Портретї“ Гоголя, і також розвязували, а принаймнї підкреслювали ріжні турботи артистичної душі. Такою лїтературною атмосферою Гоголя були твори Одоєвского, Кукольника, Тімофєєва, Полевого, Павлова й ин.: в усїх них бачимо неповний реалїзм образів, дійсні риси романтизму. Таким вийшов і „Портрет“ Гоголя. Для хариктеристики сього твору, що з'явив ся 1835 р., варто згадати думку Гоголя про близькість штуки до життя. Як видно з „Портрета“, Гоголь в той період вагання межи реалїзмом та романтизмом висловлював сумніви, чи може штука бути близькою до життя і чи при останній умові не стане вона спонукою до життєвого зла, себто гріхом? Міркування в усякому разї типові для такого пів-романтика, яким був у той час Гоголь. Не менш цікавий „Портрет“ і як показчик иньшої риси сьвітогляду Гоголя, його релїґійности, яку видно з його міркувань про релїґійне значіннє штуки.

Ту-ж борню межи ідеалами і прозою життя висловляють, хоч і більш уже реально, два иньші оповідання Гоголя: „Невскій проспектъ“ (1834 р.) і „Записки сумасшедшаго“. Але і при більшій реальности сї твори, як і „Портрет“, стверджують один вивод, що в петербурський період життя Гоголь, яко письменник, ще не був реалїстом і хоч останній почав брати гору в нїм, то і зміст Гоголевих творів і самий метод писання були переважно романтичні.

Ілюстрациєю того-ж романтизму Гоголя може служити його заінтересованнє историєю, переважно середнїх віків, таке типове для романтиків всесьвітньої лїтератури. З осібна сьвідчить про той-же його напрям одушевленнє историєю України, наслїдком якого явив ся „Тарас Бульба“, надрукований 1835 р. Вірно каже Котляревський, що перед нами нема в тій повісти „рѣзкой идеализаціи типовъ“, але про те є „епиче-

ская поэма, съ повышеннымъ тономъ и съ фигурами не совсѣмъ правдоподобныхъ размѣровъ“ (М. Божій, VIII стр. 17). Взагалї-ж ся поема Гоголя досить вірно малює побут і дух українського народу і ставить ся Котляревським дуже високо.

Сею поемою закінчуєть ся романтичний період творчости Гоголя і він цілком переходить до реалїзму. Треба одначе сказати, що такий перехід був не тільки переломом або, краще, еволюциєю поглядів Гоголя — але й впливом на нього відповідної лїтературної атмосфери. Поруч з різкими псевдоклясичними, а також сентіментально-романтичними творами розвивали ся в российській лїтературі поволи і реальні твори. Сей реалїзм виливав ся або в реальному представленю ріжних типів, або в мальованню картин суспільности. В такім значінню реальні твори сотворені були Криловим, Жуковским (20—30 рр. 19 в.) Ґрібоєдовим і особливо Пушкіном. Той-же реалїзм панував в значній мірі в морально-сатиричних романах Ізмайлова, Карамзіна, Наріжнаго, Булгаріна, Гурьянова, А. Орлова, С. Беґічева, Сімоновского, Лажечнікова, Марлінского й ин. Одно слово, як каже Котляревський, „къ началу 30-хъ годовъ настоящая народность т. е. истинный реализмъ началъ проявляться въ литературѣ достаточно ясно“ (ib., III стр. 260). Не дивно, звичайно, що і Гоголь, по ваганню межи двома напрямами, мусїв при своїм талантї остаточно перейти до реалїзму. Проявом сього став ся збірник Гоголя „Миргород“, що вийшов 1835 р. Правда, ніби ілюструючи закони еволюциї, в сему збірнику Гоголь не порвав круто з романтизмом, і сей тон проривають ся в його нових творах — „Вії“, „Старосьвітських поміщиках“, „Повісти про сварку Івана Івановича“ і т. и., але взагалї реальне представленнє житя в сих творах переважає і навіть схиляєть ся до суспільної сатири. Її видко в „Колясцї“, „Носї“ і особливо в „Петербурських записках 1836 р.“, і се надто свідчить, що автор їх „постепенно выходилъ изъ круга тѣхъ романтическихъ вкусовъ въ выборѣ сюжетовъ и тѣхъ романтическихъ пріемовъ въ ихъ обработкѣ какіе господствовали въ современной ему литературѣ“ (стр. 37 ib.).

На вповнї реальний грунт Гоголь стає вперше в драматичній своїй творчости, яка мала велике суспільне значінє. Щоб зрозуміти всю вагу останньої, треба памятати, о скільки артистична була драма до Гоголя. Драма 18 в. — була не драмою людей, а якихсь примар, о стільки неживі та блїдо-прозорі були фіґури різних персонажів тої драми. Типовим письменником сього роду був Княжнїн. Али при дальшому розвою российська драма ставала все живійшою і правдивійшою: такими були песи Фонвізіна і слаба в оброблєнню, але цікава по суспільному значінню песа Капниста. Реально-суспільний елємент вриваєть ся і в песи Хмельницького, кн. Шаховского та Заґоскіна. Але найкращою з пес до

Гоголя була безперечно „Горе от ума“, за якою ідуть малоартистичні пєси Лермонтова та Бєлінского, перейняті одначе реальним характером, і пєси Квітки-Основяненка. При таких пєсах трудно було-б, щоб Гоголь, вдавшись до драматурґії, не виявив себе таким-же реально-суспільним письменником, як і його сучасники й навіть попередники: реальний напрям епічної його творчости був для сього найкращою підставою. Огляд пєс Гоголя доводить се виразно. Така реально-сатирична його комедия „Владимир 3 ї степени“, де письменник висміював значних урядників, такі-ж його „Игроки“, „Женитьба“, „Лакейская“ і т. и. В усї сї пєси широкою хвилею вриваєть ся сучасне поету житє і свідчить яскраво, що ми маємо діло не з романтиком, а з сутим реалїстом, який глибоко спостерігає житє і вміє малювати характернїйші його прикмети.

Але апоґеєм драматичної творчости стає „Ревізор“ Гоголя, що був надрукований 1836 р. Розглядаючи його сюжет, паралєльно з твором Квітки „Пріѣзжій изъ столицы“, Котляревський доходить до виводу, що Гоголь і Квітка й ин. „обработали одинъ изъ подобныхъ разсказовъ, чѣмъ и объясняется то сходство, которое замѣчается въ ихъ комедіяхъ“ (Окт. стр. 167). Аналїзуючи зміст Ревізора, Котляревський доводить зовсїм справедливо, що в останньому автор не був репрезентантом лїберальних тенденцій, а тільки безтенденційно малював суспільне життє і що „лїбералїзм“ Гоголя був недійсний, — на доказ він приводить типовий „сладкій гимнъ правительству“ з боку Гоголя. Те-ж, що на Гоголя напались за „Ревізора“ урядники, сьвідчить тільки про вдатність письменника і вірність змальованих ним типів.

Котляревський оповідає про вплив на духовий стан Гоголя лайки за його пєсу з боку публїки, що складалась переважно з типів подібних як в „Ревізорі“. Навпаки, лїтературна критика піднесла останнїй надзвичайно. І не дивно, бо „послѣ долгой борьбы съ сантиментальнимъ темпераментомъ и романтическимъ міросозерцаніемъ врожденный талантъ бытописателя и реалиста достигалъ, наконецъ, своего полнаго цвѣтенія“ (стр. 186). Разом з тим наростало в Гоголї і незадовольненнє життєм в Росиї і наближав ся час його переїзду за кордон. Від 1836 до 1842 р. Гоголь мешкає не в Росиї, і за ті „шесть лѣтъ заграничной жизни много непонятнаго и страннаго подмѣчаемъ мы во внѣшнемъ образѣ жизни и въ настроеніяхъ и мысляхъ нашего писателя“ (стр. 189). Гоголь на гадку Котляревського став за сей час „загадкою, которую, вѣроятно, не разъяснятъ никакіе біографическіе матеріалы и даже личныя признанія поэта“ (стр. 190). За сей період Гоголь з чистого артиста обернув ся в „моралиста и богослова“ і в нїм знов прокинулось „старое романтическое міросозерцаніе“. Тут-же Котляревський одмічає „поэтическое восхищеніе Гоголя обрядовой стороной католицизма“ (стр. 194)

і виростаннє в нїм „сознанія своей божественной миссіи“ (стр. 196). Паралельно з сим в Гоголї спостерігаєть ся „медленное увяданіе плоти“, росте „мнительность“, „страхъ смерти“ і т. и. Не розпросторюючись одначе про настрій Гоголя в даний період, ми завважимо лише, що не такою вже великою загадкою був наш славний земляк: в нїм тілько розгорнулись широко ті психічні зарідки, що одмічені були нами в його молодий вік, і розпалені що більше фізичною хоробою, дійшли до ріжних психольоґічних збочінь і навіть духовної хоровитости.

Не вважаючи на поступи ненормального настрою, творчість Гоголя ішла в визначеному напрямі строгого реалїзму і навіть більше: „Попытки создать что-либо новое въ прежнемъ романтическомъ стилѣ“ не привели до нїчого (XI стр. 193). Навпаки, Гоголь і старі свої річи перероблює на лад цїлком реалїстичний: так він перероблював свої комедиї, переробив „Тараса Бульбу“, переробив „Портрет“. Зміни в останнім особливо цїкаві: ранїш Гоголь бояв ся, щоб штука не ставала близькою дїйсности і від неї не програвала, тепер він висловлюєть ся зовсїм инакше. Він боїть ся для артиста не дїйсности, а лише „недостатка истинно-художественнаго отношенія“ (стр. 201) і проголошує, що нема „низкаго предмета в искусствѣ“ (стр. 201). Реалїзм Гоголя досяг найвищого свого ступня в „Мертвих душах“; тут-же відбились і всї турботи Гоголя в останний період його життяː релїґійність, манїя учительства, російський патріотизм і т. и. Історія творення „Мертвих душ“ показує ясно, як поволї воскресали в души поета затаєні в нїм індївідуальні риси і як під їх впливом в особі Гоголя гаснув артист і виростав моралїст. Перші нариси „Мертвих душ“ — високо артистичні й реальні картини реального життя, повні високої обєктивности; в дальших перерібках поеми і особливо другої її частини — переважає моральна тенденцийність. Проте значіннє поеми безмірне; в нїй відбилось тогочасне суспільство з усїма типовими сторонами життя, які так вразили слухача Гоголевої поеми Пушкіна. В нїй осьміяні були вищі верстви того суспільства, і сей сьміх мусїв стати і став лїками для присоромленого росийства. Обминув тільки Гоголь більш-меньше народню верству і се було дефектом: змальовані ним типи були занадто нікчемні і в усякому разї не могли стати типами народу.

Як доводить ся історично-лїтературними вислїдами, Гоголь, на взір Дантової поеми, мав на меті сотворити тречленну поему; в нїй він гадав намалювати еволюцию людської негідности в чесноту, і сей замір довів до упадку його артизм. Вміючи малювати неґативні типи, Гоголь не мав снаги для творення позитивних; для сього він не володів потрібним інтелектуальним розвоєм і через те позитивні образи вийшли у Гоголя вузькими та блїдими. Котляревський мало говорить про сї по-

зитивні типи Гоголя, але з його слів виходить, ніби вони більш-менше вартні. Не будемо тут говорити про хибність сього погляду: вартість позитивних персонажів „Мертвих душ“ виявить ся згодом сама собою, — тепер же підемо далї.

Характеристику творчости Гоголя Котляревський закінчує характеристикою ріжних впливів на Гоголя і псіхічного його становища в 40-ві роки. Він вказує на вплив Аксакова і взагалї славянофилів; потім на оцїнку Гоголя ріжними лїтературними фракциями; але се найменша і найменше інтересна частина його працї і вона за коротка й мало основна. Нарештї Котляревський резюмує все сказане про Гоголя і закінчує свій огляд творчости його 1842 роком.

Зрезюмуємо й ми свої уваги про працю Котляревського. Висловили ми вже думку, що се одна з найкращих юбілейних праць про Гоголя. Безперечною вкладкою в науку уважаємо її паралельно-історичний огляд творів Гоголя та його сучасників, який дає нам повну картину Гоголевого значіння. Деякі дефекти сеї працї не впливають на загальну користь від неї і ми можемо говорити про неї з повним признаннєм. Правда, в нїй не зачеплено або не розвязано досить серіозні питання, як пр. вплив на Гоголя українського письменства, причини, чому він не писав по українському, місце і роль Гоголя у всесьвітній лїтературі, значіннє юмору Гоголя і т. д. і т. д. Але в вузько обмеженій сфері історичних паралеель і представлення обставин і умов творчости Гоголя праця Котляревського прекрасна. При своїй історичній вірности, вона може стати одною з підвалин для справедливого зрозуміння надзвичайно цікавої й великої постатї Гоголя. Окреме її виданнє присьвячено нашому шановному вченому П. Житецькому.

Дуже багато уваги присьвячено Гоголеви київськими ученими. Вони випустили великий збірник „Чтеній въ историч. обществѣ Нестора лѣтописца“, де старали ся дати відповідь на найріжнїйші питання, що виникають з творчости славного письменника.

Першою статею збірника подані „Свѣдѣнія о предкахъ Гоголя“ Ол. Лазаревського. В нїй автор починає з спростовання помилки, допущеної Шенроком на підставі його відомостей, і докладно уставляє родовід Гоголя. Основою для родоводу послужили акти про дворянство Гоголя від 1788 р. в полтавськім дворянськім архиві. Лазаревський, всупереч Шенрокови, доводить, що предки Гоголя хоч і були „польськими шляхтичами“, але не католиками, як думає Шенрок. З документів видко, що родоначальником Гоголя був козацький могилівський полковник Евстафій, який 1674 р. отримав від короля за службу с. Ольховець; син Евстафія звав ся Прокопій; далї в родоводї перерва, а вкінцї 17 в. появляєть ся Іван, син Якова, який був попом у Лубенщинї; його син

Демян. теж піп с. Кононівки, 1731 р.; син Демяна — Кирило, теж піп у тому-ж селї; Опанас — дід М. Гоголя — другий син Демяна, зветь ся уже по батьку Яновським; від Кирила був син Меркурій, теж піп у Кононівцї, у Меркурія — Савва, піп у Олефирівцї... Так пішла одна лїнїя від Демяна; друга — починаючи з Опанаса, повелась инакше. Опанас по скінчінню духовної академії вступив у гетманську канцелярию і 1782 р. був полковим писарем. Одружив ся він з дочкою Семена Лизогуба — Тетяною коло 1770 р., від сего шлюбу родив ся син Василь, — батько Миколи Гоголя. Суха, але докладна розвідка Лазаревського дуже важна; вона показує принаймнї близшу частину родоводу Гоголя і дає таким чином змогу робити деякі виводи загального характеру, а власне — про соціяльне окруженнє предків М. Гоголя і його самого, про традициї його сїмї, про очевидний влив на Гоголя релїґїйности його предків і т. и. Крім того розвідка Лазаревського має ту вагу, що становить на твердий грунт ті біоґрафічні факти, на яких збивав ся навіть компетентнїший з біоґрафів Гоголя — Шенрок.

Друга стаття збірника — „Юношеская идиллія Гоголя“ Шаровольского, трактує про ідиллю Гоголя „Ганц Кюхельгартен“. Перша мета автора — уставити рік написання ідиллї. На друкованому примірнику постановлений рік виходу 1829 і додано, що твір написано 1827 р. Д. Шаровольский не доймає віри Гоголеви в сїй приписцї. Він каже, що невдача твору примусила Гоголя відсунути назад рік написання ідиллї (хоч Гоголь не міг-же заздалегідь думати, що буде невдача), потім каже, що напевне лїцейські товариші знали-б про се писаннє, коли-б воно писалось в лїцейські роки. Разом з тим д. Шаровольский сперечаєть ся з Тіхонравовим і Шенроком, які роком написання ідилї вважають 1827 р., і розбирає їх доводи. Перший довід обох вчених той, що в листах Гоголя 1827 р. є однакові вирази і настрій, як і в ідиллї. Д. Шаровольский навпаки наводить листи з пізнїйшого періоду житя Гоголя, спільні по виразу і настрою з ідиллею, і каже, що на сїй підставі будувати нїчого не можна. Перечить ся д. Шаровольский і проти того довода, що товариші Гоголя могли не знати про його писання, дякуючи його невітвертости. По тім він наводить свої арґументи на користь думки, що ідилля написана не 1827 року. Один із них той, що Гоголь примушує героя змінити свій рожевий настрій під впливом тяжких обставин житя; такі обставини були у Гоголя в Петербурзї, отже твір належить до пізнїйшого періоду; а що таким настроєм визначаєть ся лише кінець твору, то власне кінець і написано в Петербурзї Взагалї-ж, на гадку д. Шаровольского, перша частина ідиллї, належить до ранїйшого часу житя Гоголя, а кінець до пізнїйшого, і таким чином твір написано в другій половинї 1828 р. і першій 1829 р.

Звертаючись до арґументациї д. Ш., ми повинні признати за нею повну бездовідність: вся вона будуєть ся лише на незгоді з доводами Тіхонравова та Шенрока і більше ні на чому. Той закид, що характерні, подібні з идиллею листи Гоголя 1827 р. можуть найти собі паралелів в листах пізнійшого терміну, — зовсїм не знищить арґументациї противника. Що-ж з того, що можна знайти? А знаючи Гоголя і не можна їх не знайти! Психіка Гоголя, при всїх її ваганнях, була остільки взагалї одностайна, що де-що мусїло з неї повторити ся і виявити ся у подібних зверхних формах і на далї. Але річ в тім, що відгуки ранїйшого настрою в пізнїйшому тільки можна найти, риси-ж сього ранїйшого настрою повинні бути характерною ознакою цїлого періоду житя, до якого належить і „Ганц". Так що в усякому разї за думкою противників д. Ш. більше правдоподібности, бо настрій идиллї відповідає настрою Гоголя в ранний період її створення, а не деяким рисам пізнїйшого його настрою. Зрештою, робити якісь хронольоґічні виводи на підставі психольоґічних даних річ занадто ризиковна і взагалї занадто трудна і складна, і такого методу краще вистерігатись.

Другий довід д. Ш., що Гоголь не такий уже був „скрытный", та що навіть був один товариш його Висоцкий, якому він оповідав свої думки, теж не має міцної підстави. Тут знов та-ж сама психольоґія, ті-ж самі блукання в здогадах, на яких трудно щось збудувати. На мою думку, знаючи надзвичайно замкнену душу Гоголя, цїлком можна повірити, що він таїв ся з своїм першим твором; але коли вже д. Ш. перечить сьому, то треба узброїти ся хоч якимсь фактом, яких у д. Ш. на жаль нема. Третий довід д. Ш., що в идиллї, в психіцї героя трапив ся перелом в формі розчаровання, і що хронольоґічно треба се звязати з петербурським житєм Гоголя, — хоча й більш важний, але не безперечний. Д. Ш. треба було-б памятати, що Гоголь дуже довго був романтиком, що ознакою романтизма був власне розбрат з дійсністю, розчарованнє, і що для сього почутя зовсїм не треба якихсь зверхнїх ударів фортуни: воно таїть ся в душі поета, яко окремий настрій, і само дає тон ріжним героям, які дуже часто через те, як нам звісно з романтичної лїтератури, являють ся з перебільшеними почутями „растрепанными чувствами", — а з яких зверхнїх причин, сказати трудно.

Отже, на мою думку, ріжні психольоґічні варіяциї „Ганца" представляють ся не окремими хронольоґічними, а через те й психольоґічними моментами, а взагалї романтизмом Гоголя, що в самій душі носив всї елєменти розчаровання. Але понад усе те я не розумію одного: через що власне треба не доймати Гоголеви віри, коли він оголошує сам 1827 рік яко час написання свого твору? Я розумію, що сей сумнїв міг-би

мати місце, коли-б Гоголь поставив такий рік, скажем, на „Мертвих душах“, в яких видно було-б відразу величезну ріжницю в настрою і писанню в порівняннню з молодим віком Гоголя! Я розумію також спір, коли-б ішла мова про те, що ранїйш написано і що з чого взято, чи Люіза Фосса чи „Ганц“ Гоголя.... Але-ж тут нічого сього нема і справа обертаєть ся коло одного чи півтора року. Гоголь каже, що написав свій твір 1827 р., д. Ш. виставляє 1828 і першу половину 1829 р. — за що-ж тут властиво ламати списи?

Окремий розділ своєї статї д. Ш. присьвячує „даннымъ для біографіи Гоголя въ идилліи „Ганцъ Кюхельгартенъ“. Вона дає змогу сказати авторови, що „во время полугодовой жизни въ деревнѣ Гоголя увлекали, какъ и раньше, высокія, но неясныя идеи“ і т. д. Для сього виводу не варто було й ворушити саму ідиллю: ряд листів Гоголя ясно вказують на такий його настрій, тодї як ідилля зовсїм неясно говорить про сей настрій, показуючи Гоголови „неясныя идеи“. При істнованню-ж певних даних та навіть і без них ідилля лишаєть ся тільки ілюстрацією до біоґрафічних рис Гоголя в ширшім значінню і непевним або занадто загальним джерелом біоґрафії в тїснїйшім значінню. Що-ж до того, що в сїй ідиллї маємо, „хоч і мало, „нових даних“ біоґрафічних, як про се говорить д. Ш., то ми тільки висловлюємо своє здивованнє. В чому-ж ті „нові дані“, коли в порівняннню з листами ідилля виявляє тільки „неясні“ ідеї? Иньша річ, коли в IV-му розділї автор говорить про „данныя для исторіи развитія творчества Гоголя въ идилліи „Ганцъ К.“ Такі дані певно є та й не можуть не бути, і діло дослїдника лише вірно їх зазначити. І д. Ш. справдї пробує їх підкреслити: він знаходить в ідиллї „ліризм та комізм“, „наблюдательность“, „описанія природы“ і т. и. Не знаходить тільки одного, власне істоти тогочасного лїтературного напряму Гоголя, себто його романтизму. Після сего розділу можна-б подумати, що д. Ш. не бачить його в ідиллї „Г. К.“ зовсїм, але се не так: в останньому розділї, де д. Ш. вказує вплив на Гоголя чужоземної лїтератури, Гоголь зветь ся романтиком... Але чому-ж ся істота творчости Гоголя не помічена і не трактована там, де автор статї береть ся до підкреслення „характера і направленія“ творчества Гоголя? (ст. 39). Коли-б сей пункт був зазначений у належнім місцї, тодї треба-б було ще вияснити, як з романтизмом, себто з психольоґічною пересадою можуть взагалї, і в Гоголя специяльно містити ся поруч такі риси, як „наблюдательность“ „комізм“ „опытность въ „описаніяхъ“ природи“. Тепер се все стоїть без відповіди і так же відірваним одно від другого, як і думки д. Ш.

В останньому розділї д. Ш. вказує на факт впливу „Люїзи“ Фосса на „Г. К.“ Гоголя — нового в сему ствердженню нема, як звісно, нічого.

Крім того автор вказує на вплив Шатобріана, Байрона, Марлінскаго, Пушкіна і т. д. Але чи не богато вже сього впливу? В усякому разї треба боятись, щоб при наведенню сих впливів не попасти в цїле море натягань! Уставленнє сих впливів для творів інтелїґентної фантазії річ далеко труднїйша, нїж для творів народних. І ми звільняємо себе від розбору сего розділу статї д. Ш., бо наведеннє означених впливів на Гоголя робить ся якось ескізно, принагідно, так що й перечити авторови нема особливої змоги. Взагалї-ж висловлюючись про його розвідку, ми можемо з певностю сказати, що в студиї творчости Гоголя вона не внесла нїчого нового і зачепивши дуже важну річ — аналїз чужих впливів на Гоголя, обмежила ся тільки легкими штрихами.

Досить цїкава, але більше — своїм ризиковним твердженнєм, статя проф. Петрова: „Южно-русскій народный элементъ въ раннихъ произведеніяхъ Н. Г. Гоголя“.

Наперед д. Петров дає передмову, повну самих незрозумілих з погляду сучасної науки річей. Почати хоча-б з заголовка „южно-русскій“. Що се за термін такий? Який реальний в нїм зміст, крім нїякого? Атже всїм ясно, що в термін „южной Россіи, южно-русскаго“ входить все, що хто хоче, але без докладного етноґрафічного і т. и. змісту! Южно-русскій — се і татарський, і молдаванський, і жидівський і який хочете..., отже пощо уживати сей урядовий беззмістовий термін? І невже д. Петров забув про власний розумний термін „український“, який він зміняє тепер на нераціональний „южно-русскій“.

Очевидно, що д. Петров хоче говорити про „український елємент“ в творах Гоголя; підемо далї. З передмови д. Петрова ми дізнаємо ся, що Гоголь „важнѣйшими своими произведеніями принадлежитъ общерусской литературѣ“ (ст. 52). „Общерусскій“, що се знов за термін? Може є така „общерусская“ нація де небудь? Певно, що нема, і „общерусскій“ мусить у д. Петрова означати слово „росийський“, — на що-ж тодї вся ся плутанина? Далї проф. Петров нам каже, що „болѣе ранними произведеніями“ Гоголь „примыкаетъ къ своей родной южнорусской литературѣ, только что начинавшей свое особое развитіе подъ вліяніемъ литературъ сосѣднихъ народовъ“ (ст. 53). Тут знов незрозумілости... Як се Гоголь „примыкаетъ“ до українського письменства? Чи він був під його впливом, — і то під впливом народного чи артистичного письменства? Чи ті твори Гоголя стали ся частиною українського письменства, — чи може ще якось инакше „примыкали“? Се все зовсїм не вияснено. І потім, як се наше письменство стало розвивати ся „подъ вліяніемъ литературъ сосѣднихъ народовъ“? Під впливом яких-же лїтератур сусїдів? Не вже росийської, яка відобрала у нас богато талантів, в тім числї і самого Гоголя? Не вже польської? Бо ми щось не бачимо

тих сусідів, які розбудили наше письменство, крім одного сусіда — української народної словесности*).

Далї д. Петров виголошує: „Для юга Россіи или Малороссіи (ніби се все одно!) раннія произведенія Гоголя имѣютъ и спеціальное этнографическое значеніе; въ нихъ отразился племенной малороссійскій элементъ, дающій особенную окраску и всей новѣйшей украинской литературѣ“ (ст. 52). Тут знов якісь незрозумілости. Яке се власне „мѣстное этнографическое значеніе“? І хиба може бути ще якесь не „мѣстное этнографическое“ значеніе? Що се за терміни такі? Потім, що се за „малороссійскій племенной элементъ дающій і т. д.“? Не вже д. Петров думає, що „етнографічність“ і „племенной элементъ“ річи однозначні? І через що в етноґрафічних творах мусить відбитись „племя“ як таке, коли етноґрафічність тільки частина племенности, або етнольоґічности? Але годї з термінами! Чому се „племенной элементъ“ дає „особенную окраску“ нашій новійшій лїтературі? Коли сей „племенной элементъ“ розуміти в етнольоґічнім значінню, то сьмішно говорити не то про „особенную“, а просто про „окраску“ ним взагалї якоїсь лїтератури! Щоб відшукувати в новійших творах всесьвітної лїтератури сей елемент, треба мати занадто богато фантазії, — бо сей елемент грає десятирядну ролю. Коли ж сей елемент розуміти в значінню етноґрафічности нашого письменства, то ми мусимо здивувати ся повному занедбанню д. Петровим значіння нашого письменства, яке від самого початку нового періода (19 в.) і до кінця його, а тим паче тепер, зовсїм не носило такого характеру, а було переважно соціальним.

Чим дальше, тим більше в свойому викладї висловлює д. Петров ріжних єресїв і фактичного і льоґічного порядку. У нього, нпр., Олекса Стороженко був „подражателем украинскихъ произведеній Гоголя“ (ст. 54). Звідки такий вивід, цїлком незрозуміло. Коли вже виводити від когось Стороженка, то тільки від Квітки, але й про се виводженнє нема що богато говорити. Головне, що єднає Гоголя з Стороженком, се їх етноґрафічність, але не трудно бачити, що сю рису творчости вони виявляють цїлком ріжним робом. Етноґрафічність Гоголя до того й досить сумнївна; се мальованнє зверхнього боку українського побуту, прикрашене ріжними народними леґендами, повірям і т. и.; етноґрафічність Стороженка — одухотвореннє і втїленнє проявів народної мудрости, ілюстрація народних прословів чи приказок цїлими белетристичними начерками і до того на вповнї народному ґрунтї. Одним словом у Гоголя — зверхнїй бік народа, у Стороженка — внутрішнїй, річи цїлком ріжні.

*) Сї й деякі иньші погляди ш. автора сього огляду, певно, не одному здадуть ся занадто катеґоричними. *Ред.*

Близше ніби то стояв Стороженко до Гоголя своїми творами історичного характеру, але близкість ще не імітація. Що обидва автори віддали данину історично-леґендарній творчости, в сім нема ще підстави для уставлення їх обопільної залежности. Навпаки, не кажучи вже про реалїстичні твори Стороженка, його твори леґендарного змісту остільки все-ж таки носили на собі пятно реалїзму, що з ними не можуть іти в ряд твори такого-ж типу Гоголя з їх романтично-бенґальським осьвітленем. Так що балакати про „імітацію“ Стороженка Гоголю можна тільки з великим натяганнем дійсности.

Заговоривши про „українські“ твори Гоголя, д. Петров, як ми бачили, зве їх „українськими“, — через що-ж власне? Не вже-ж зміст творів дає їм право претендувати на зачисленнє до якоїсь національности? Що названі повісти явили ся овочем праці Українця, се так, але що вони не були кільцем в ланцюгу розвитку нашого письменства, се, менї здаєть ся, аксіома. Чому-ж, щоб уникнути непорозуміння, не звати ті повісти звичайним робом — „повісти з українського житя“ — так буде, принаймнї, більше до правди!

Згадавши про ті „українські повісти“ Гоголя, д. Петров завважає, що „нѣкоторые украинскіе писатели пытались умалить значеніе украинскихъ повѣстей Н. В. Гоголя“. В чому-ж те „умаленіе“? Між иньшим, воно добачаєть ся в словах Костомарова, який, звучи твори Гоголя „высокими созданіями“ (ст. 54), додав: „но надобно сознаться, знатоки говорятъ, що многое тоже самое, будь оно на природномъ языкѣ, еще было бы лучше“ (ст. 54). В сих словах Костомарова д. Петров бачить „умаленіе“ Гоголя — о вчена підозрілість, яка не бачить часто елементарних річей! Де-ж то „умаленіе“, коли, як ми бачили, твори Гоголя названо зараз „высокими созданіями“? Але д. Петрову мало і сеї назви, бо він бачить переступ у дальших словах, де Костомаров дозволяє собі думати про лїпший вигляд Гоголевих повістей, коли-б вони були написані українською мовою. Де-ж тут той злочин? Не вже думати про те, що письменнику краще писати рідною мовою, се злочин, а не річ, признана наукою за цілком і єдино нормальну? Можна було-б ще говорити, як би рекомендовано писати Гоголю все по українськи, — хоча й тут, крім справедливої ради не було-б нічого. Але д. Петров скаржить ся за бажання для Гоголя писати по українському твори з „малороссійскаго быта“! Де-ж тут льоґіка і де ясне розуміннє дуже простих річей? Не вже-ж се не трюізм, що для повности національної картини житя мало одного національного змісту, а мусять бути ужиті всї національні фарби і образи, якими в поезії виключно являеть ся національне слово? Все се дуже просто і ясно для кожного, хто розуміє психольо-

ґію творчости і все се єресь для д. Петрова, що має особливі погляди на обєкти наукової мисли!

По таких і подібних увагах д. Петров підносить, що Гоголь ревно вчив ся рідної народної словесности і що наслїдком сього явили ся його „українські“ повісти, в яких одначе Гоголь по свойому переробльовав народний матеріял. Вказаннє його в сих повістях і становить завданнє д. Петрова. Огляд свій починає він від „Сорочинскої ярмарки“, де знаходить лїтературні впливи батька Гоголевого — Василя, Котляревського, Гулака, Артемовського. В сїй повісти дослїдник признає „мало... непосредственнаго знакомства Н. В. Гоголя съ народною жизнію и поэзіею и. т. д.“ З сим, певно, не можна не згодити ся. Сильнїйш, на думку д. Петрова, „пробивается народная струя въ повѣсти „Вечеръ на канунѣ Ивана Купала“, зложеній на підставі народнїх повірїв. Повість „Майская ночь“, по думцї д. Петрова, „въ общихъ чертахъ вѣрна малорусской дѣйствительности, хотя и розбавлена литературными вымыслами въ романтическомъ духѣ“ (ст. 62). Не знаємо, що розуміє д. Петров під словом „дѣйствительность“; коли „дѣйствительность“ рівнозначна у него з етноґрафічно-зверхньою правдоподібністю, то ми ще можемо згодити ся з його твердженнєм, але коли розуміти першу в звичайному соціяльному значінню, то ми тільки можемо здивувати ся д. Петрову. Риси родинних і суспільних сїльских відносин в повісти остільки фальшиві, що говорити про їх вірність, значить іронїзувати над самим понятєм „вірности“. І щоб довго не розмовляти про сей пункт, звертаємо ласкаву увагу д. П. на цїнні реально-етноґрафічні уваги про дану повість, зроблені в „Основі“ Кулїшом. „Пропавшая грамота“ се теж оброблєннє ріжних народнїх забобонів, на які і вказує д. Петров в своїх коментаріях. Таким-же чином скомпонована і „Ночь передъ Рождествомъ“, зложена з ріжних, вказаних д. Петровим етноґрафічних елєментів.

„Страшная месть“, крім своїх особливих етноґрафічних прикмет має по думцї д. Петрова анальоґію з повістю „послѣдователя Гоголя“ А. П. Стороженко, подъ заглавіемъ „Марко Проклятий“. Не говорячи вже про невірну назву „послѣдователь Гоголя“, яким Стороженко нїколи не був, ми властиво не розуміємо, в чім анальоґія межи обома повістями? В „Страшній мести“ — герой чаклун, що робить ряд переступів і потім кидаєть ся побратимом в карпатські проваля; у Стороженка-ж — герой, вихований з кровожерними інстинктами, який вбиває свою неньку й сестру і за те караєть ся безкраїм тиняннєм по сьвіту. Герой Гоголя демонічно зла вдача, глибоко огидливе створіннє; герой Стороженка — симпатична навіть постать грішника в його каянні, якого мета — служити добру на сьвітї, аби дістати спасеннє душі. Що знайшов д. Петров

спільного межи обома повістями, трудно вгадати! „Заколдованное мѣсто“ цілком збудовано на етноґрафічній основі; матеріали до повісти вказано д. Петровим в коментаріях. Деякі етноґрафічні вказівки робить д. Петров і що до „Вія“, хоча для останнього є далеко близші джерела. Про повість „Тарасъ Бульба“ говорить він дуже мало і тільки вказує, що вона скомпонована на підставі народних дум і ріжних історично-літописних праць.

Закінчивши розгляд етноґрафічного елементу в названих повістях Гоголя, д. Петров говорить, що сї повісти представляють тільки „цвѣтъ въ поэтической дѣятельности Гоголя“ і що се „такъ называемый романтическій періодъ юности въ творчествѣ Гоголя“ (стр. 73). І тут ми знов зустріваємо ся з тезами, досить трудно зрозумілими і в усякому разї мало певними. Через що-ж се етноґрафічні повісти Гоголя складають романтичний, навіть „такъ называемый“ романтичний період його творчости? Через те, що вони етноґрафічні, чи через те, що вони ранні, чи може через що иньше? І потім, що се за вираз „такъ называемый романтическій“ період? Як се „так называемый“? З такого уживання терміну ми тільки бачимо, що д. Петров надає поіменованим повістям Гоголя назву романтизму лише метафорично, а не реально; що ті повісти романтичні не an sich, а тільки в значінню своєї молодости, — але на що-ж тодї бентежити читача нікому неясними зворотами?

Кинувши ще дві-три уваги, д. Петров вважає свою задачу покінченою. Що до неї, то ми мусимо висловити таку свою вітверту думку: Коли б д. Петров не вносив баламутности своїми загальними міркуваннями, то безпретенсіозні і скромні його замітки, позбувшись означених своїх аксесуарів, далеко більше вирізались-би у своїй позитивности!

За статею д. Петрова іде росправа Ів. Каманїна „Научныя и литературныя произведенія Н. В. Гоголя по исторіи Малороссіи“. Приступаючи до головного предмету своєї студиї, Каманїн хоче вияснити спершу причини, що виробили з Гоголя людину, зацікавлену історією свого краю. Такими були пасамперед сїмя і школа. Що до першої, то д. Каманїн вказує на козацькі традиції, що мусїли жити в Гоголевій сїмї і надихати його на український настрій; до сього-ж повинні були спричинити ся й книжки, які міг знаходити у Трощинського молодий Гоголь і ними одушевлятись. Вплив школи, себ-то лїцея, міг одначе нахилити Гоголя лише до вивчення історії взагалї, але не спеціяльно української, одже школи брати в рахунок неможливо. Потім нахил до історичних робіт підтримала знайомість з Пушкіном, а натім безпосередні зносини з Поґодіном та Максимовичем. Через такі впливи і духові запомоги Гоголь вдав ся до історичного писання. Але в якому станї була тогочасна українська исторыя яко знаннє? Відомо тодї було ба-

гато літописей, що мусіли стати підручниками для Гоголя, і взагалї ріжних історичних робіт, — сирих матеріялів. На підмогу Гоголеви почала як раз тодї-ж виростати і українська етноґрафія і через то не диво, що „Гоголь рано сталъ заниматься исторіей“ (стр. 86), а вкінцї сам задумав написати українську історию. Спинившись над сим пунктом, д. Каманїн горяче розбиває сумнїви вчених, що зневірялись у правдивости факта писання Гоголем історії. Він каже, що нема нїчого дивного в тому, що до нас не дійшла ся історія, яка писалась в 1833 – 4 рр., — бо до нас не дійшло ще багато иньших творів Гоголя за сей період, як звісно, попалених ним! І на мою думку, в твердженню д. Каманїна є правда: може писана Гоголем історія була не готовою, а тільки ескізного характеру, се можливе, але не можна не вірити Гоголеви, що так багато згадував у листах і так багато думав про ту історію. Взагалї-ж нїчого неймовірного у такій роботї Гоголя зовсїм нема! Д. Каманїн вказує також на подїл тої історії у Гоголя і на мету її написання, себ-то на бажання Гоголя „указать мѣсто малорусскаго народа въ міровой исторіи“ (стр. 93); вказує, що в тій історії Гоголь викладав „жизнь народа, а не описывалъ подвиги однихъ его вождей“ (стр. 92). Огляд Гоголївського „Взгляда на составленіе Малороссіи“ ще більш виясняє Гоголеве розумїннє нашої історії. В сїм творі, де малюєть ся наше житє від удїльних часів аж до 15 віку, Гоголь висловляє ряд думок, принятих сучасною наукою. Така, нпр., думка про короткість спустїння України в означений період; про заснованнє козацтва і його орґанїзацію і т. и. В обох історичних творах Каманїн бачить „глубокое пониманіе исторической правды“ і знаходить теж саме в артистичних писаннях Гоголя, нпр. в „Остряницї“, „Гетьманї“, „Плѣннику“ і др. Особливо вірна у Гоголя характеристика козацтва, кінчаючи навіть зверхнїми прикметами його житя. Ілюстрациєю в повній мірі може бути „Тарас Бульба“. Правда, Гоголь не уникає і помилок, н. пр. говорячи про віддаваннє на відкуп церков і т. и., але винуватити його трудно: брак історичного докладно провіреного знання у його часах дають повне виправданнє Гоголеви.

Відкіля-ж узялась у него ся правдивість в представленню минулого України? Джерелом сеї риси Каманїн вірно уважає народну поезию, а також ріжні лїтописи. Переглядаючи повісти Гоголя з історичним кольоритом і відмічаючи в них загальну вірність фарб, Каманїн говорить, що найголовнїйшим джерелом для Гоголя була лїтопись Кониського, з якої він черпав не лише факти, але й саме осьвітленнє. Всякі-ж побутові подробицї він міг брати у Ріґельмана, Рубана, користував ся теж Гоголь і Бантиш-Каменским і т. д. Той-же факт, що при такому користуванню джерелами Гоголь допускав недокладности, виясняєть ся

просто: для своїх загальних характеристик він мусів брати риси з ріжних епох і осіб, і коли він прикладав їх до одної якоїсь особи чи до одної епохи, то, розумієть ся, мусіла виходити з того недокладність. По ріжних увагах про історичні повісти Гоголя д. Каманїн вкінці боронить їх від критиків — Кулїша, Скабічевского, Шенрока і ин., що зневірялись у вірности повістей Гоголя з історичного боку і завважає, що твори Гоголя ще ждуть „безпристрастной оцѣнки“. Я-ж властне думаю, що дана статя Каманїна і єсть одною з таких оцінок, де автор, на підставі обєктивного крітерія історичного знання, стараєть ся зробити докладний обрахунок вірих рис Гоголевої історичної творчости.

„Исторія возникновенія и созданія „Мертвыхъ Душъ“ послужила предметом студиї М. Марковського. Мета автора — простежити головні моменти сеї історії і представити нам її у вповнї вірному виглядї. Спершу одначе він займаєть ся виясненнєм походження сюжета „М. Д.“, яке, як звісно, трактуєть ся ріжно. Є думка, що Гоголь присвоїв собі сюжет від Пушкіна, але Марковський відкидає неґативний бік такого присвоєння, говорить, що се тільки метафора і що треба його розуміти лише в швидкому здійсненню порад Пушкіна. Зміцняє автора в сїм погляді ще й оповіданнє своячки Гоголя Яновської, що сюжет М. Д. дав Гоголю своєю особою дядько її Пивинський. Переходячи до вказання західно-европейського впливу, д. Марковський згадує про „плутовской“ роман, що відбив ся навіть на российському письменстві, — див. „Россійскій Жиль-Блазъ“ Наріжнаго. Крім сього вказує ще д. Марковський на Д. Кихота та на Стернову „Сентиментальну подорож“, що були для Гоголя взірцем що до зверхнього боку. Автор одначе „не особенно стоитъ за воздѣйствіе на Гоголя“ двох названих творів, а покладаєть ся тільки на Ал. Веселовского. На думку останного „М. Д.“ були і під великим впливом „Божественної комедиї“ Данте. Але, каже д. Марковський „больше всього, конечно, внесъ Гоголь въ свое произведеніе изъ своихъ личныхъ наблюденій“ (стр. 142), — і се зовсїм справедливо. Ріжні особи „дали Гоголю только лишь первоначальныя впечатлѣнія“ (стр. 143). Крім того в М. Д. „мы находимъ отраженіе многихъ чертъ личнаго характера Гоголя, его привычекъ и т. д.“ (стр. 144).

Зробивши сї уваги, д. Марковський в другому роздїлї переходить до історії творення М. Д., початок яких він кладе на другу половину 1835 р. „Сначала у Гоголя не было никакого плана при созданіи М. Д.“, воно викликане було лише „охотою смѣятъся“ (стр. 148). Прочитавши перші роздїли поеми Пушкіну і завваживши важке їх вражіннє, „Гоголь принялся ихъ передѣлывать“ (стр. 149), але уже, здаєть ся, за границею. Так він пише Данилевскому 23. X 1836 р,, що займаєть ся продовжуваннєм М. Д. в Веве; про те-ж він пише з Парижа, і 1837 р.

(липень) читає в Бадені дві оброблені глави Смирновій. 1838 р. він переїхав до Відня, але і тут через хоровитість не скінчив писання М. Д.; 25 серпня 1839 р. він приїхав до Петербурга і читав у Прокодовичів чотири глави М. Д.; в марці 1840 р. читав у Москві пяту, а в цьвітни шесту. Потім поїхав до Риму, заїхавши пити води до Відня. З Риму він пише про свій важкий духовий стан, який потім змінив ся на краще, і в грудни 1840 р. Гоголь уже заявляє про скінченнє всього першого тому. Але разом з такою заявою в 1841 р. чуєть ся в його голосї якісь нові моральні струни. Гоголь нїби переродив ся, — все, що таїлось у нему моралїстичного, виплило на верх душі. „Съ этого времени, — говорить д. Марковський, — можна, кажется, начинать поворотный пунктъ въ работѣ надъ „Мертвыми душами“ (стр. 156). „Гоголь начинаетъ вѣрить въ силу своего слова“ (стр. 157), що й відбиваєть ся на другій редакциї І-го тома М. Д. А тим часом твореннє М. Д. ішло своєю дорогою. Лїтом 1841 р. Анненков пише М. Д., почінаючи від 6-ої глави, під диктованнє автора, і при кінцї року переписуваннє було скінчене, — але се вже була друга редакція М. Д., відмінна від першої. В другій редакції ми бачимо „такія лирическія отступленія, которыя заключаютъ въ зародышѣ славянофильскія идеи, сбившія отчасти Гоголя съ истиннаго пути“ (стр. 158). У вереснї 1841 р. Гоголь покинув Рим і поїхав у Росию друкувати поему, але тут він знов узяв ся до перерібки останнїх глав, досить цїкавої для тогочасного настрою поета. Таке нпр. місце, де він „придаетъ какое-то таинственное значеніе своей поэмѣ“ (стр 162) і чекає від себе якихсь надзвичайних мотивів; на пунктї пристрастей ми знаходимо їх „мистическое толкованіе“ (стр. 163); далї він вкладає в свій твір ідею „просвѣтленія самаго низкаго человѣка и т. д.“ (стр. 165). Нарештї поема пішла до цензури, а тим часом настрій Гоголя все більше став хилитись до містицизму та гострого самоаналїзу. „10 февраля 1842 г. онъ уже пишетъ Языкову, що нѣтъ выше удѣла на свѣтѣ, какъ званіе монаха“ (стр. 166), і від сього часу „религіозно-аскетическое настроеніе Гоголя не покидало его до конца его жизни“ (стр. 167). Нарештї 5-го цьвітня 1842 р. поема була дозволена цензурою, 22 мая він першу частину надрукував і виїхав до Петербурґа. Але настрій Гоголя брав над ним гору і він почав чути незадоволеннє з свого першого тому. Другий роздїл працї Марковського показує нам, що привело Гоголя до написання другого тому М. Д. і як се було виконано. Сим томом Гоголь почав займатись ще 1840 р. і писав його швидко, але 1843 року, під впливом свого нового настрою, він починає його наново, невдоволений всім ранїйш написаним. В роцї ж 1845, в нервнім припадку, палить той том цїлком. „Новая редакція II тома начата была въ 1846 году“ (стр. 187), але тим часом він друкує

свою славну „Переписку“, що „нанесла ему пораженіе“ (стр. 189). 1847 р. він пише „Авторскую исповѣдь“, а 1848 р. їде до Єрусалима, відкіля по весні вернув ся він до Москви і взяв ся до II-го тому. Але праця йшла поволї і в 1848 р. і потім 1849 року, хоча в серпнї останнього він читав першу главу II т. М. Д. Аксаковим; в 1851 роцї читав Шевирьову 5 і 6 главу, а 1852 р. поема була уже на укінченню. Одначе другого тому не довелось побачити в оброблонному виглядї, бо Гоголь перед смертю його спалив. В IV роздїлї д. Марковський завдає питаннє, чи скінчений був взагалї той II-ій том і через що його спалено? Шенрок думає, що том був скінчений, Тіхонравов — що нї; взагалї-ж питаннє лишаєть ся вітвертим. Другого питання — про невдоволеннє Гоголя своїм твором, не можна розвязувати в значінню зубожіння його таланта, а швидче, як думає Шенрок, постійною думкою Гоголя над тим, чи згідна його діяльність з волею Бога? Правда, д. Марковський думає, що „причиною сожженія II тома передъ смертью было... сознаніе Гоголя, что онъ не разрѣшитъ той задачи, которую онъ поставилъ, какъ художникъ“ (стр. 214). Але в чому-ж власне й було те завданнє, як не в виконанню тих божеських обовязків, які накладають ся з гори на поета? (Конець буде.)

Ів. Стешенко.

Бібліоґрафія

(рецензиї й справоздання).

Н. Е. Бранденбургъ — Объ аборигенахъ Кіевскаго края (Труды XI съѣзда т. I с. 155—189).

А. А. Спицынъ — Курганы съ окрашенными костяками (Труды отд. славянской и русской археологіи, IV, ст. 53—133).

Сї дві працї двох визначних российських археольоґів присьвячені двом старшим формам похорону наших країв — могилам з т. зв. скорченими скелетами і могилам з скелетами фарбованими. Писані незалежно від себе, вони одначе, на жаль, заходять одна в сферу другої, не відграничуючи докладно сих двох, хронольоґічно сусїднїх форм — Бранденбург втягає до своїх виводів похорони з червоною фарбою, д. Спіцин — похорони без фарби. Через се відносини сих двох типів до себе лишають ся не тільки невиясненими, а й затемненими, хоч се власне повиннї-б були зробити сї дослїдники — виказати відносини сих типів. Другий спільний закид, який мусимо їм зробити — що вони зовсїм лишили на боцї антропольоґію, то значить — обмежили ся лише загально киненими характеристиками, а не звели антропольоґічного матеріалу. Такі загальні характеристики навить і не зовсїм вірні, бо нпр. у Бобрінского Курганы II с. 54 і 140 опублїкований оден похорон з червоною фарбою і з короткоголовим черепом (показчик 82,3), хоч д. Спіцин і признає антропольоґічний тип фарбованих небіжчиків довгоголовим і дуже одностайним.

Зрештою працї відріжняють ся від себе значно. Бранденбурґ оперує в значній мірі зібраним ним самим матеріалом; в додатку до його реферату додані виписки з його дневників, на жаль не дуже детайлїчні, і без всяких антропольоґічних спостережень! Очевидно, кістки лишені без помірів, і нам лишаєть ся вірити Бранденбурґу, що небіжчики були

довгоголові. Літературою Бранденбурґ не дуже журить ся, за те заходить ся коло доводів, що сї похорони належали як раз Кімерійцям, і взагалї як з одного боку між його спостереженяаи є й цінні, так з другого боку є тут богато ділєтанства старої школи. Праця д. Спіцина передовсім дуже цінна старанним зводом матеріала для цілої території від Кубани до Бесарабії. Можна-б жадати иньшої системи, докладнійшого виріжнення описуваного типа від иньших, можна вкінцї не годити ся з самими виводами, які автор робить з свого матеріалу, але в кождім разї за старанний і повний збір матеріялу належить йому подяка, і він дуже користний. Тільки супроти того, що матеріял прибуває з кождим роком, було б добре, аби ш. автор свою працю доповнив і переглянув наново незадовго.

Зі спостережень автора звертаю увагу на ті, де констатуєть ся посипаннє трупа фарбою зверху, по положенню його в могилу — вони вповнї виключають гадку про вийманнє й крашеннє костей після того, як мягкі части тїла погнили вже. *М. Грушевський.*

А. А. Спицынъ — Обозрѣніе нѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи (Труды отдѣленія русской и словянской археологіи кн. I, II і IV — Записки рус. археол. общества т. VIII—XI).

— Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннимъ (Ж. М. Н. П. 1899, VIII).

А. А. Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей (ibid., 1899, IV).

Обговореннє декотрих з сих статей досить давно було заповіджене в Записках. Я відкладав його, щоб обговорити в звязку з ними деякі кардинальні питаннє староруської етноґрафії й її методольоґії. Та се уложилось у мене в осібну статю про спірні питання староруської етноґрафії, по части в ревізію I тому моєї Історії України-Руси. Тому я обмежу ся тут переважно лише загальнійшими замітками до сих статей, не входячи в детайлї. Про статю Спіцина був врештою поданий в своїм часї короткий реферат (т. XXXIX).

Д. Спіцин, оден з рухливійших і здібнійших робітників в археольоґічній науцї Росії, задумав дати загальний огляд всього зробленого уже на полї археольоґії в Росії, щоб тим самим вказати дезідерати й прогалини до заповнення. В ряді статей дав він такі огляди, уложені по ґуберніям — всього 26 ґуберній, між ними переважна частина української териториї (бракує ґуб. Харківської, Херсонської, Катеринославської, Таврії, Донщини, Бесарабії, Люблинської ґуб.). Робота дуже добра по замислу; цінна тим, що автор старанно використав не тільки публікациї, але й архивні матеріали — петербурської археольоґічної ко-

місії. Вона служить дуже користним доповненнєм до археольоґічних мап поодиноких ґуберній, що від кількох років стали появляти ся в Росії, але бен таких оглядів роблять лише половину діла. Тому мусимо бажати, щоб автор доповнив свої огляди, обробивши упущені ґубернії і видав їх осібно – по можности розширивши й дещо змінивши також і в зробленім.

Автор бере плян дуже строго, не обмежаючи ся доісторичною археольоґією; наслідком того терпить і передісторична археольоґія і ті партиї, в які він входить як монетні нахідки, скарби історичних часів і т. д., — часто його огляди занадто сумаричні, занадто загальні, скоро тих нахідок буває богато. Особливу увагу автор звернув на могили, але й тут його описи бувають часто поверхові, закороткі, неумотивовані анї хрональоґія нахідок, яку він любить подавати, анї клясифікація типів, чи етноґрафічної приналежности. Часто непевні роскопки підтягають ся зовсїм довільно під катеґорії. Меньше авторських кваліфікацій (особливо голословних) і більше фактичних вказівок, подробиць — се було-б користнїйше для всїх, хто буде уживати сих оглядів. Також не треба-б полишати антропольоґічних дат, звязаних з розкопками — звичайно ті що користають з фактів археольоґії, потрібують і антропольоґічних дат.

Нахил автора до хронольоґічних і етноґрафічних клясифікацій ще з більшою виразністю виступає в його статї „Разселеніе", де він за помочию археольоґічного матеріалу хоче перевіряти й доповняти історичні (лїтописні) звістки про розселеннє східнословянських племен. Він кінчить заявою, що „на одно з питань, поставлених метою наших дослїдів, археольоґія уже тепер дає ясну відповідь: всї звістки лїтописи про розселеннє староруських племен вповнї відповідають археольоґічним обсерваціям". Але з його власної статї виступає виразно, як мало певного в тих племінних типах і межах, які пробують, з лїтописию в руках, знайти в археольоґічнім матеріалї. Матеріал, збогачуючись, на кождім кроці майже дає нам несподїванки, що змушують навить від уставлених уже гадок здержатись і поставити: non liquet. Нпр. полянського типу нема, відколи переконали ся, що похорони з конем не полянські; деревлянський похорон іде на захід, за Горинь, на Стир і т. д. Д. Спіцину приходить ся сильно натягати й лїтописні звістки, й археольоґічний матеріал для своєї системи; деякі його виводи — нпр. що Вятичі належать культурно до одної ґрупи з Сїверянами, противлять ся наведеним ним самим фактам. Уживання для характеристики племінних відносин нарівнї, в рівній силї, таких моментів як подібність чи відмінність похоронного обряду — і подібність виробів, що розширяють ся з культурних центрів, по торговельних дорогах зовсїм незалежно від племінної приналежности, не можна похвалити. Взагалї, коли вільно, від шан. автора бажали-б ми в тім напрямі зовсїм инакше зробленої роботи.

Перевага теоретичного конструовання над обсервацією й аналїзою ще сильнїйше виступає в працї ак. Шахматова, що появила ся майже в однім часї з статею д. Спіцина й ставить анальоґічну задачу — на підставі діалектольоґічного матеріала уставити відносини, ґрупованнє східнословянських племен. Ся праця одначе дає тільки перероблену, поглублену теорію автора, яку в першім начерку читали ми пять лїт перед появою сеї працї п. т. Къ вопросу объ образованіи русскихъ народностей (Рус. филол. вѣстникъ 1894). Провідна гадка автора — що на сформованнє „русских народностей" рішучий вплив мали полїтичні орґанїзації, держави — Московська й вел. кн. Литовське; для сеї теорії прийшло ся йому уже в першім начерку допустити сильні неконсеквенції й натягання, як я то підносив в рецензії того першого начерка (в Записках т. VIII). В новій редакції він обминув деякі з тих хиб (наприклад, він не побояв ся признати ся, що Полян дійсно нема нїякої підстави зачисляти до середноруської чи великоросийської ґрупи), але в основі зістав ся вірним своїй теорії, тільки арґументація стала більше здержливою й оминає більше ризиковні місця, не входячи в детайлї. Через се теорія його одначе не стала певнїйша. Цїла історія сформовання української народности й мови, так навить як вона представлена у д. Шахматова, противить ся вповнї теорії про впливи державної орґанїзації на сформованнє мов і народностей (роздїл українських земель між в. кн. Литовським і Польщею не мав нїякого иначіння, Побуже було звязане як найтїснїйше з білоруськими землями, а лишаєть ся українським, і т. д.). Ґрупованнє східнословянських племен, предложене автором, вповнї довільне. Лишивши Полян полудневій ґрупі, він відлучає від неї Сіверян — без усякої підстави, позволимо се сказати рішучо, та вяже їх в одну ґрупу з Дреговичами, Радимичами й Вятичами. Радимичі й Вятичі у нього являють ся еміґрантами з заходу, від мазовецької границї, але як в такім разї бути з їх близькими свояками — Сіверянами, чи й вони мандрували, се лишаєть ся невідомим.

В детайлї східнословянського розселення не входжу тут — се я зроблю на иньшім місцї. *М. Грушевський.*

Исторія русской церкви, Е. Голубинскаго. Томъ I. Періодъ первый, кіевскій или домонгольскій. Первая половина тома. Изданіе второе, исправленное и дополненное, Москва, 1901, ст. XXIV+968, 8⁰.

Коли приходить ся нам порівнати друге виданє сеї капітальної працї з першим, то мусимо наперед сконстатувати, що хоч в деталях виріжнює ся воно не одним від попереднього, але загальний характер, метод досліду лишив ся незміненим, навить ще сильнїйше виступає в нім. „Лібе-

ральне“ становище автора проявляєть ся незмінно. Лишили ся неткнутими місця, котрі викликували обуреннє й опозицию у офіцияльних кругах, місця про сьвятість і творенє чудес. Автор дальше підтримує свою гадку, що Володимир тому так довго мусів ждати на канонїзацию, бо „сьвятость по позднѣйшимъ впавшимъ въ односторонность понятіямъ стала непримѣннымъ синонимомъ аскетизма“ (с. 185), бо не творив чудес, що доконче вимагало ся, аби стати сьвятим; а прецїнь казав колись монах Яків „мнози бо святіи не сотвориша чудесъ а святіи суть“; сьв. Златоуст говорив також, що сьвятого чоловіка пізнати не по чудесах, але „отъ дѣлъ“ і т. д. Таке — як би я позволив собі назвати — вільнодумне становище пробиваєть ся в цілім творі, хоч не перешкаджає автору на иньших місцях виступати рішучим провіденціалїстом.

Загалом беручи виглядає друге виданє на перший погляд значно розширене, бо має 968 сторін, коли перше мало їх лише 790. Приглянувши ся одначе близше побачимо, що в дійсности завдячує книжка свою великість передовсїм більшим марґінесам і взагалї щедрійшому виданю, при котрім не щадило ся паперу. Самих доповнень знаходимо дуже мало. Цілими сторонами йде передрук першого виданя так, що навіть ті самі друкарські помилки повторяють ся. Для приміру наведу кілька: Регинова місто Реґинона (св. 67, нв. 78), возгорѣлъ м. возгорѣлъ ся (105, 121), приходится м. приходятся (177, 204), *Ἰων* м. *Ἰω* (249, 285), пустяшныя м. пустошныя (253, 291), долженствовалъ м. долженствовало (474, 575); „прошлаго столѣтія“ лишило ся, хоч книжка вийшла вже в XX ст. Поправок автора досить богато (усїх 289), але се по найбільшій части коротенькі замітки під текстом, в котрих дуже часто подаєть ся новий коротенький цитат або нове жерело. Одначе і в тих поправках видно поспіх, так нпр. слово „вообразите (св. 281) змінено по раз перший на „вообразимъ“ (нв. 323), але дальше полишено вже „вообразите“, хоть з тексту виходить, що, коли перший раз було „вообразите“, то і далї так само повинно бути, подібно, як в 1 вид. усюди стоїть „вообразимъ“.

Новійшу лїтературу вніс автор або в нотки або в „доповненя“. Шкода лише, що автор не завсїди робить з неї ужиток: в деяких місцях видно, що жерела використані, в иньших знов виглядає так, якби їх виписано лише длятого, щоб читач знав про них. Богато творів зовсім не знаходимо між цитатами, як нпр. в роздїлї про лїтопись т. зв.

*) При цитованю означає буква нв. нове виданє, св. старе виданє. При порівнаню нового і старого виданя додано сторону старого і нового виданя: при тім перше число означає завсїгди сторону старого виданя, а друге, відділене протинком, сторону нового виданя. Буква н. означає нотку під текстом.

Нестора. З галицької наукової літератури знає Ґолубінский так в старім як і в новім видиню лише Шараневича, Зубрицького, Торонського (про Лемків) і Петрушевича. За протяг часу від 1880—1901 прибув лиш один твір Петрушевича „Истор. лингвист. изслѣдованія“.

На критиків своєї праці звернув автор, здаєть ся, за малу увагу. Поправок значнійших не видно, а так само мало реаґовано на всілякі закиди. З цілого тому можемо навести лиш 4 короткі відповіди (еп. Антонієви, Лопарьову, Барсову (Слово о полку Ігора) і ученим, про котрих каже автор, що ті „люди, займаючи ся історією, по більшій части не радо займають ся абстрактним мисленем“). Деякі поправки повинен був автор зробити в нв., а не зробив. Для приміру наведу одно.

Е. Барсов додав в своїй рецензиї на „Іст. р. ц.“ в Чтеніях имп. общ. ист. и древн. з 1882 р. (в кн. III, ст. 42—56) кілька важних приміток про розповсюднене християнства в новгородських кольоніях між Карелами і тим захитав погляд Ґолубінского, що християнство розширювало ся в тій области поволи не так умисними змаганями Новгородців, як само собою, в міру обрусіня „инородців“. Ґолубінский одначе но використав тих поправок в новім виданю анї не реаґував на саму критику, як то робив з иньшими.

При всім тім праця виказує богато змін, про котрі саме хочу говорити. Особливо перший розділ про християнство на Руси до Володимира підпав значним змінам, за ним третій — про управу, а вкінци другий про охрещене Володимира і всеї Руси. Розділ про просьвіту і про староруську літературу не виказує стільки змін, що попередні, хоч здавало ся-б що саме він найбільше потрібувати буде доповнень. За доповненя не уважаю розуміеть ся сього, що автор дещо з доповнень зі старого виданя переніс в новім виданю в текст або в нотки, як приміром нв. 117 і 140 — доказ, що друга редакція „Повісти“ походить з рук Грека, с. 145 про уроджене Сьвятополка від наложниці, с. 167 (св. 762) цитати з Іпат. літописи, с. 341-3 (св. 764) про область без епархії себто Вятку, і т. и.

Дуже мило вражає у автора, що він використав в новім виданю деякі приклади і паралелї з житя і істориї українського народа, на котрого териториї ціла домонгольська история церкви відгравала ся. І так до слова „хвощутся“ додана паралеля з укр. — слово „хвыскать ся“ (нв. 21)[1]; до слова „мытель“ наведено замітку (5, 21, н. 2), що воно істнує до нині у „Малоросів“ і означає теплу воду *в* квасом або з мятою до митя голови. Об'ясняючи цитат з „Житія Володимира“, що церков св. Ілії була „надъ ручаемъ, конець Пасынчѣ бесѣды и Ко-

[1]) Слова: хвискать ся нема одначе в словарі Желехівського.

зарѣ“ згадує про україн. пословицю „богатаго покута, убогаго бесѣда“. На доказ, що за попами не треба було довго шукати і що вони самі зголошували ся до громад в великій скількости, наводить автор знов укр. приповідку „абы люде, а попъ буде“ (386, 455). На ст. 441, 536 вставлено довшу нотку про добровільні приноси попам в день перед сьвятами, про що згадує Стоглав іще в XVII ст. (перед ним Кирик новгор.). Приноси сї, звані з грецька канунами, доховали ся і до наших часів. Автор пригадує, що на Українї називають принесені в церков напитки і їду хавтурами — вказує на „Старосьвіт. Бандуриста“ Н. Закревського і „Лингв. ист. разсуж. А. С. Петрушевича“, що в Галичинї називає нарід церковну прислугу „хавтурниками“. Вкінци об'ясняє етимольоґію слова хавтур, випроваджуючи його з грецького *κάρταλλος*, що і в буквальнім і в переноснім значіню дає то само, що *κάνεον* або *κανοῦν*. Автор наводить також слова Зах. Копистенського з „Палїнодиї“, що маючи свої спеціяльно українсько-руські причини уважати ап. Андрея за першого проповідника християнства на Руси переконує, нїби „святой Андрей проходячи землю Росскую, многихъ крестилъ и до познанія Христа привелъ“ (8, 28).

Додаток до I частини першого виданя „О христіянствѣ въ Евр. Скиѳіи“ (св. 33—42) перенесено в н. вид. на сам початок під осібним заголовком: I. Времена доисторическія (св. 1—18). Тут застановляєть ся автор — так сказати-б — над старинностями нашої історії і дає нам неначе вступ до часів, з котрих вже маємо певні звістки в жерелах. Задача автора не була легка, тому не дивно, що автор допустив ся тут найбільше всїляких помилок і недокладностий. Старе виданє вимагало тут доконче зміни і автор зробив се: майже цїлий сей уступ перероблений цїлком на ново і дуже мало тексту увійшло в своїй первісній формі до нового виданя. Автор поправив або відступив від своїх давнїйших поглядів і старав ся приладити книжку до вимогів критики.

Автор належав до приклонників теориї про наддунайську правітчину Славян і таким лишив ся і в новім виданю. Видно лишень на кождім кроцї більшу обережність. Так відступив в нв. від погляду, що назва Тиверців походить від старої назви Днїстра *Τύρας*, при чім треба би припускати, що в давнїйші часи називав ся він *Τυβέρασ*. Дальше покинув усї свої давнїйші етимольоґічні операції з іменами народів у Птолемея. Се була вже перед 20 роками слаба сторона (хоч малої ваги) твору Ґолубінского. Хто нинї вірив би про се, що *Πευκῖνοι* се Сосновцы (які не істнували), а звідсм може Деревляни, що Ґети се одна з назв славянських і т. и. Не так поважно бере тепер автор і етимольоґію слова Угличі. Більшу половину давних виводів вичеркнув і полишив лише замітку, що назва Угличів походить від „угла“ між Днї-

стром, Чорним морем, Дунаєм і Прутом. На жаль одначе иньші погляди автора в тім питаню не знайшли зміни в новім виданю.

Автор дальше тримаєть ся свойого погляду, що наші предки прийшли в нинїшну Росию — як справедливо говорила народня традиція, записана лїтописцем — по Дунаю з заходу, із своєї релятивно або в властивім значіню першої правітчини в Европі — з венеціянської области в північній Італії, що дістала свою назву від імени Славян Венеди, Венети. Автор при тім відсуває час приходу Славян в часи дуже давні, чого в старім виданю не було: тому стають Тиверцї аборіґенами на своїх територіях, котрі вони зайняли в передісторичних часах, не лишень супроти до нас лише але й супроти до цїлої Европи. Рівнож про Угличів „должно быть принимаемо за несомнѣнное", що вони тубильцї; в старім виданю се було лишень „дуже можливе" (37, 3)[1]. Угорські Русини також доісторичні тубильцї; вони приняли христіянство грецького обряду в XI ст. від Болгар, будучи перед приходом Угрів данниками або Болгар або Киян. В Скитах *ἀροτῆρες* і *γεωργοί* Ґ. бачить Славян і звістки про проби заведеня між ними християнства прикладає до наших предків. Вкінцї доходить до такого результату: в передісторичні часи могло християнство розширювати ся від Греків між двома племенами руських Славян — у Тиверців з Угличами і у київських Полян. Дуже мало імовірна гадка, щоби воно приняло ся дійсно між другими, за те є достаточна правдоподібність думати, що воно в більшім або меньшім степени розширило ся поміж першими себто поміж Тиверцями (нв. 18).

І в новім виданю розводитв ся автор над норманською теорією (48—50, 60—62), але зараз впадає в очи передовсім зміна тону, а також і арґументациї. Видно здержливість. В новім виданю не видає автор з гори війни, противно хоче злагодити о скілько можливо полємічний тон і змінити призначенє свого екскурса. Признаючи норманське походженє Руси він хоче лише висловити ся що до деяких „недоумѣній", які можуть такими представляти ся і для самих норманїстів. Коли в першім виданю автор старав ся розвинути в короткім начерку цїлу основу норманїзму і подати його арґументи, в другім хоче відповісти лише на два питаня: як се можемо собі витолкувати, що Нормани не називали ся Русию на Заходї, а тільки на Сходї у Русинів, Греків, і Арабів, і що наш лїтописець називає з одного боку Русинів племенем норманським, коли тимчасом норманське племя цїлком незнане, а з другого боку твердить, що Рурик забрав з собою в Новгород всю Русь себто цїле племя, що цїлком не правдоподібно. Тому відпав більший уступ (св. 51—54), де

[1]) Під Антами розуміє автор і в нв. Тиверців і Угличів.

зібрано весь запас арґументів про слово Русь, назви князїв і послів в договорах Олега і Ігоря, про похід Ігоря 941 (*Δρομῖται*) і ин. Додано за те нотку (58), що Русь осїла над Азовським морем доперва коло 839 р., коли згадує їх Бертинська лїтопись. Зрештою так роль Норманів в утвореню держави полишила ся в нв. та сама як і їх заслуги як перших просьвітителїв і апостолів християнства.

Иньші зміни в першім роздїлї не приносять богато нового, хоч їх є коло 60. Поминувши меньше важнї, що обмежують ся яснїйшою стилїзацією (пр. с. 57, — 662)[1]) або цитатою з иньших місць знаного жерела, наведемо кілька важнїйших, хоч і вони великостию не переходять нїколи кількох стрічок друку і подибують ся в переважній части під текстом.

І так змінив автор свій погляд на першу Новгородську лїтопись відповідно до дослїдів Тіхомірова і Шахматова, котрого твори про лїтописи (хоч не усї) цитує в доповненях. Ґолубінский здогадуєть ся при тім що редактор Новг. лїтоп. взяв київську лїтопись лише до 1015 р. тому, що доти вона має інтерес загально-руський, а від смерти Володимира має, на гадку редактора, спеціяльний інтерес полудневий. Не годить ся на те, що Новгор. лїт. від 1014 — 1115 „представляетъ совсѣмъ другой подборъ свѣдѣній, чѣмъ повѣсть временныхъ лѣтъ" (ст. XXX, XX; 141, 164, докладнїйше додано 653—4, 789—790 і н. 1, 2).

Що до леґенди про місию ап. Андрія, то в нв. (с. 22—3 і н. 1) Ґ. порушує питанє, чому її автор не каже Андрієви їхати умисне на Русь проповідати, хоч міг мати перед собою грецькі перекази, переложені в части на церковно-славянську мову, де говорить ся, що Андрій був в Скитії, себто в руських територіях, а каже йому лише робити через неї припадкову подорож до Риму. Автор зробив се, аби заховати добру славу предків, а по при те похвалити се побутом ап. Андрія на Руси. Коли-б Андрій умисне приїздив до Київа, аби навертати Русинів на християнство, то сьвідчило би про них погано се, що лишили ся нїмими на проповідь апостола і зістали ся при поганстві. Андрій не був на Руси, бо і самі Греки розуміли під Скитією не теперішню Русь, а тільки північний берег Чорного моря, де були грецькі кольонії. Зрештою ще в XVI ст. були люди, що не вірили в побут Андрея, котрий як каже Иосиф Волоколамський „возбраненъ бысть отъ святаго Духа" іти на Русь.

---

[1]) Привід до зложеня леґенди про ап. Андрея бачив автор наповно „въ честолюбіи и тщеславіи", тепер додає до того обережнїйше „очень можеть быть" (4, 21). Таких поправок більше. Ст. 24, що леґенду вставлено в лїтопись після її написаня „се необходимо думать" — в старім виданю приймав се автор лише по „всей вѣроятности".

В нв. розбирає Ґол. історию поглядів на питанє про Андрія (11, (Филярет хотів був висловити свій неґативний погляд цілком отверто, але був спинений так званими „независящими обстоятельствами“) і простує (нв. 30—32) погляд, немов би то мученики Інна, Рінна і Пінна згинули в північній Скитії. Вкінци додає ще автор „дополнительное предположеніе“ (16, 33—4) про ґенезу лїтописної леґенди про св. Андрія.

В роздїлї про Аскольда і Дира пороблено такі доповненя: в звістках Фотія видить автор богато ораторського побільшеня, тому не може на них опирати ся (20, 45) і рішати питаня, хто були тї Руси, що напали на Царгород. Аскольд і Дир не були в кождім разї провідниками сього нападу і не могли приняти христіянства в Константинополи; на се наводить автор в нв. (23, 41) новий арґумент: що в Київі не було про се традиций. На Масудї годї тут опирати ся, бо його звістка дуже непевна.

„Сказаніе о крещеніи Новгородцевъ въ Сурожѣ“ прикладає тепер автор не меньше-більше до р. 800—820 (св. 45), а до першої і половини другої чверти IX столїтя (52). Воно безперечно грецького походженя: слова „и пакы въ ужасѣ рече святый Стефанъ князь“ виказують по всїй правдоподібности незрозуміне грецького тексту (нв. 54, н. 2). Його занесено на Русь, як належить думати, коло пол. XV ст.; першу звісну виписку з нього читаємо в житію преп. Дионисія Прилуцького, написанім в другій пол. XV віка.

Погляди на христнянство до Володимира лишили ся майже слово в слово тї саміські. Нам прийдеть ся занотувати лише кілька незначних ріжниць: ст. 46, 64 н. 1 про помилку арх. Филярета, що „по арабським жерелам була Русь вже 922 р. християнською“.

На ст. 63, 75 про церкву Богородицї *τῆς Βαραγγιωτίσσης*. На ст. 64, 74 про варяжське походженє Ольги. До поводів, які спонукали Ольгу поїхати до Царгороду, додає Ґ. в нв. ст. 78 іще оден найважнїйший, приймаючи, що Ольга хотїла в столици християнства лїпше навчити ся нової віри.

Друга глава — про охрещенє Володимира і цїлої Руси вийшла цїлком незмінена. Додано лишень кілька ноток під текстом і про найважнїйші з них згадаю (усїх з найменьшими коло 20). Подано новий арґумент (109, 126 н. 1), що до Володимира не приходили посли з пропозиціями вір. Використано записки Ях'ї Антіохійського і подано витяги з нього (220, 253). Висловлено кілька здогадів про поганські жінки Володимира (140, 162): прийнявши христіянство він забезпечив їх добре або повидавав за бояр, коли того хотїли. На ст. 181 (св. 159) додав автор замітку про час посьвяченя Десятинної церкви (стало ся се 11 мая

в день, коли припадало сьвято заложеня Царгорода). „Бандуріево сказаниє“ дане з початком із „Analecta Byzantino Russica“ в додатках (216, 248).

На саґу про Олафа (222, 256) не кладе вже автор великої ваги.

Найкраще в порівнаню з иньшими розділами представляєть ся третя глава. Тут не тільки змінив автор свої погляди на деякі питаня, але що найважнійше — доповнив текст новими і цікавими вставками. Митрополита Михайла Руського (*Μιχαὴλ Ῥωσίας*), про котрого згадуєть ся в одній грецькій рукописи моск. синод. бібл. під роком 1117, приймає Ґолубінский за Михайла II, паступника Констатина і попередника Никифора. Але він ще не відважаєть ся поставити його просто під „число“ виказу, бо про нього не згадують жадні наші памятки; можливо, що його висьвячено в Царгороді на руського митрополита, але що він або скоро помер або з яких иньших причин не приходив на Русь (251, 288). Перше думав автор, що Іоан I міг бути Русином по народности (св. 252); в новім виданю уважає його цілком рішучо за Грека з тої причини, що службу св. Борисови і Глібови написав по грецьки (290 і 268).

На ст. 257 нв. 296 вложено уступ про куренди і подорожі митрополитів. З подорожий митрополитів до Царгороду знаємо лише чотири: при патр. Іоан. Ксифилині (1064 75) був на соборі руський митрополит не названий по імени; літопись згадує, що в р. 1063 був митроп. Георгій в Греції; на однім соборі при Николї Грамматику 1084—1111 був присутний також неназваний митрополит руський; в р. 1171 був між членами собора руський митроп. Михаїл. Не знаємо одначе, як часто відбували ся тоті подорожі. Уступ про вибір епископів князями (св. 300—301) упущено; так само уступ про високість катедратікона (св. 309).

Розширено натомість і перероблено цїлий уступ про пресвитерсько-крилошанські собори (св. 299—310, нв. 344—359) і про кандидатів на епископів. Перші епископи були у нас з Греків; одначе не задовго знайшли ся на Руси люди, що могли стати відповідними кандидатами. Було їх богато в крилошанських соборах, заведених рівночасно з епископ. катедрами. Але перевагу мали все іще Греки, бо митрополити Греки надавали їм радо, як землякам, епископські катедри. Пресвитерсько крилошанські собори складали ся спершу з білого духовенства і воно висилало з поміж себе епископів. З часом одначе набирають монахи, під впливом Греції, щораз більшого значіня і випирають сьвітських клириків. Епископів вибирали майже завсїди з вищих верств, з помежи людий осьвічених, бояр, а що найбільше людий учених і „честных“ постригало ся відповідно до тодїшнього звичаю в монахи, звідси

й монахи прийшли до переваги. Згадаємо ще вказівки на нелеґальні вибори, і на переношенє епископів (312, 363, 371).

Питанє, чи перший руський епископ мав титул архіепископа і як довго тревала автокефальність руської церкви, полишило ся і в новім виданю в результатї незмінене; автор намагав ся ще більше рішучо виповісти свої погляди. Що до управи згадаю ще нові замітки про намісників, тіунів і десятників (329, 383). Уряд тіунів витворив ся цілком певно на Руси (330, 385) і появив ся мабуть дуже скоро, бо вже в початках другої пол. XII в. маємо про нього позитивні відомости. Туіни мусїли бути заступниками судиїв і судити сьвітських, що підлягали церковному судови. Далї стали вони полїцийними доглядачами над духовенством. Дуже можливо, що вже з самого початку були туінами сьвітські люди, вибирані з боярських дїтий. Власть їх відповідала меньше-більше грецьким евдікам, котрі теж були зі сьвітських (333, 388—9).

В новім виданю звернув автор більшу увагу на паралелї з Заходом. Передовсїм видно се в трактованю справи про десятину і законодатні памятки. В забезпеченю духовенства (420—2, 505) правительство покористовало ся прикладом Заходу, по части поступило самостійно. Висше духовенство або архієреїв враз з їх крилосами заспокоїв Володимир з одного боку десятиною, а з другої — що дуже можливо — нерухомими маєтками. Але по західним взорам він забезпечив лише вище духовенство і при тім не обтяжив так населеня, як се було на Заходї. Там усї були змушені платити десятину, тут лише властителї нерухомих маєтків. Видно се з грамоти Ростислава Мстиславича і зі слів Ярослава уміщених в лїтописи під 1037, який обіцяє попам давати підмогу з власного маєтку, аби лише учили людий. Дохід йшов лише на епископів. Подібно було на Угорщинї, а передовсїм в Польщі, тому припускає автор, що Володимир пійшов в тім за прикладом останньої.

Збиранєм десятини займали ся десятники; були се сьвітські люди, мабуть на західний взір, що діставали десятництво для удержаня. Їх впровадженє треба уважати за велике нещастє для низшого духовенства, котре найбільше від них терпіло утиску і кривди (336, 393). Утриманє для десятників мусїли давати самі епископи: тому збирали на покритє тих видатків з духовенства датки і податки, про котрі маємо звістки вже в домонґольськім періодї (436, 530).

Подібно добачує автор західні впливи і в уставах Володимира і Ярослава, що розширили компетенцію церковного суду. Що до устави Володимира, то видно се з того, що він полишає при церк. судї спори про спадщину: в Греції належали ті справи до сьвітського суду, а церковним судіям було навіть остро заборонено займати ся ними. В „Ру-

ській Правді“ підпадали вони токож під державний суд. Але на заході було цілком так, як в нашій уставі. Так само мішані суди митрополита і князя з Ярославової устави мають паралєлю на Заході, де приймало ся, що „delicta, quae utraque lege puniuntur, canonice scilicet et civili, sunt mixti fori. Автор приймає з усією можливостію, що обі устави зложено в Новгороді, куди західні церковні порядки могли дістати ся через заморських католицьких купців або від Німців, що осіли в XII ст. в Лівонії (349—350, 407—409). В полудневій Руси не могли повстати, бо не були тут цілком знані. Обі устави, се фальсифікати. Автор вже в першім виданю був сеї гадки; тепер побільшив свої арґументи іще одним: В уставі Володимира згадуєть ся, що церковні суди завідували шпиталями, гостинницями і захоронками — а тимчасом тих добродійних інституций тоді ще цілком не було (345, 401). Зрештою, коли-б се була автентична устава, то була-б знана і дохована не тільки в північній Руси, але ще більше в полудневій, котра мала до того далеко важнійші причини. Одначе устава Володимира на полудни не знайшла ся. Частійше подибувана устава Ярослава сьвідчить також про неавтентичність Володимирової устави, бо обсяг суду у нього цілком иньший, як в В. уставі (366, 402).

З иньших законодатних памяток вичислив аввор в старім виданю чотири, в новім додано іще два: 1) Поученіе новгород. епископа Илии, звернене до духовенства, 2) Наставленіе священникамъ, того же Ілії, написане спільно з білгородським епископом про два казуси, що можуть мати місце при правленю служби божої (372, 439).

Про духовенство і його житє занотую кілька доповнень. На стор. 392, 462 згадуєть ся, що поставленє сьвящеників і діяконів робило ся з більшим старанєм зі сторони епископів. Тому вимагало ся у нас, подібно як і у Греків, аби про здібности кандидата посьвідчив його духовник з сїмома иньшими, які-б знали його (392, 462). Що до дяків, то по 17 ап. правилу не могли вони бути двоєженцями. Одначе дозволяло ся їм в друге женити ся під умовою, що не будуть ставлені анї на попів анї на діяконів. Так було в Греції, але чи у нас було так само, сього не знаємо (393, 464). На паламарів вибирано людий поважних, безженних, вони мали провадити нагляд над церквою, пізнійше зійшли на підрядне становище півців і чтеців.

Ширше говорить автор про філїяльні церкви і про соборні. Соборними церквами називали ся давнійше такі церкви, в котрих правили що день службу божу не тільки сьвященики сталі, але також громади сьвящеників з иньших церков в місци або в повіті. Заведено се наперед для вигоди вірних, котрі хотіли нераз з всіляких причин слухати службу; богослуженє, винявши кілька головних церков, відбувало ся лише

в сьвята і неділї. Другою причиною були панахиди по померших, відправлювані підчас сорокоустів, а замовлювані звичайно богатшими людьми. Щоби можна отже відправити парастас в будний день, уставлено собори сьвящеників, які спільно правили, а за те ділили ся доходами. З початку було по містах лиш по одному соборови, потім більше. З того, як діяло ся в Пскові, знаємо, що місцеві сьвященики творили наперед один собор; иньші були „невкупными“, але коли їх назбирало ся більше число, тодї повставав новий собор. З якого числа складав ся собор — не знаємо; здаєть ся одначе, що з 40. В лїтописи маємо звістки про собори: під 1159 згадує Тверська лїт., що Ростислав Мстиславич післав просити до Київа, аби в Київі і у всїх соборах „творятъ стояніе всенощное въ церквахъ“. В Іпат. лїтописи с. 442 читаємо, що галицький князь Ярослав Володимирович Осьмомисл прикликав до себе перед своєю смертію для пращальної бесїди і для передсмертної прощі „збори вся“.

Поминаючи дрібнїйші додатки про митрополитів (437, 530—1), про їх стрій і спеціяльно про білий клобук, котрого походженє остаєть ся до нинї не виясненим (482, 585—588), переходимо до додатків до сього роздїлу, де в новім виданю с. 639—663 подано „Уставъ Ярославовъ Южной или Кіевской редакціи“ з рукописи XV ст., вийнятий з „Актів Зап. Росс. т. II, N 166, ст. 191, статї про обсяг церковного суда по грамоті Ростислава Мстиславича Смоленського і по посланію незвісного володимирського епископа неназваному по імени синови Олександра Невського, про славянський[1]) Номоканон або Кормчу книгу домонгольського періоду, вкінцї про поученіє новгор. архіеп. Илії сьвященникам в сборне воскресеніє 1166 р. (віднайдене Поповим і видане в Жур. мин. нар. просв. за р. 1890, а потім у Пономарьова в „Памят. древне рус. церк. учительной литературы“). Зі старого виданя усунено „Уставъ бѣлеческій (507—526) до другого тому.

З сїмох маленьких ноток до уступу про епархії піднесу замітку на ст. 692 (св. 591), що в період домонґольський належала до галицької епархії також Молдавія, що була пристановищем для берладників, а дальше замітку на ст. 700 (св. 579), де автор говорить про самбірську епархію; автор думає, що і в XV—XVI ст. не істнувала самбірська епархія і що її утворили переписувачі катальоґів епархій через непорозуміне.

Четверта глава „Просвѣщеніе“ підпала змінам і доповненям переважно бібліоґрафічного характеру. З огляду на деякі нові праці (а їх появила ся від 1880 р. цїлі десятки) мусїв автор декуди змінити свої

[1]) Автор уживає всюди слово славянський в значіню церковно-славянський.

даліїйші виводи або доповнити їх. Поминаючи чисто бібліоґрафічні доповненя обмежу ся тут лише на самі зміни погляду на денекотрі твори старо-руської літератури.

До домонґ. періоду автор зачисляє тепер і житіє св. Евфрозинії Полоцької, що заложила два монастирі в XII ст. Оброблене матеріялу вказує на очевидця (640, 771, 2). До трьох чуд Николая додає автор в новім виданю четверте і подає зміст усіх чотирьох чуд: „О коврѣ", „О чоловѣцѣ, егоже избави изъ желѣза и темницы", „О нѣкоемъ дѣтищи" і „О Половчинѣ, его же преда на поруку нѣкій христіянинъ искупа дѣля св. Николѣ". Оба останні діють ся на Руси й були зложені Русином. Четверте чудо видане в „Памят. стар. литер." Кушелева Безбородька і у Леондида. Сей останній зачислює і „похвальное слово Ник. чуд." до руських творів; одначе автор не годить ся на ту гадку, бо порівнавши Слово з грецьким текстом прийшов до переконаня, що се лиш переклад, може бути — з руськими вставками (642—643, 775—776 і п. 2, 1).

Автор не може згодити ся на думку, що літа в так зв. літописи Нестора вставлено аж опісля, опираючи ся на словах літописця під 852 р.: „а по ряду положимъ числа" (698, 784).

На ст. 795 (св. 657) додано нотку, де автор числить тепер вісім слів Кирила Туровського, а не девять, як перше; девяте — о Самарянині поминено (рівнож далі 662). Туровському признають ся ще 2 церковні слова, на 5 неділю по Пасці і на Пятдесятницю, одначе з великим знаком питаня. Деякі учені об'ясняють, що се не слова, а лише малі науки, тому мало подібні до иньших творів Кирила. Автор одначе думає, що Слово на 5 нед. по Пасці таки належить Туровському, бо і форма і спосіб арґументованя підходять дуже під його характер писаня. Молитв Туровського числить тепер автор 30: в ст. в. стор. 689 лишень 27. Що до Теодозия Печерського уважає тепер автор за річ не дуже неможливу, що поученя „О казняхъ Божіихъ" і о „тропарныхъ чашахъ" уложив таки Теодозий. Автор відзиваеть ся про них з як найбільшими похвалами і видить в них добрий взірець популярної науки (674, 815—819).

В новім виданю розбирає автор діяльність нового письменника Ілії Новгородського, котрого поучене недавно відкрито. Представляєть ся воно нам з одного боку як памятник канонічний, з другого боку як літературний твір, що сьвідчить про ораторську здібність. Особливо стиль і язик автора, живий і простий сьвідчить про його здібність до складаня правдивих поучень (677, 820—21).

В рукописи є одно коротке поучене, признаване митр. Іляріонови. Г. одначе противить ся тому з тої причини, що годі припустити, аби Іля-

ріон, зачавши вже писати, ограничив ся до одного незначного твору (677, 821). Гадку, що „Слово о небесныхъ силахъ“ написав Аврамій Смоленський попирає автор, за те не годить ся з тим, що незвісний Кирило „Слова 1 нед. поета“ має бути Кирилом Туровським (677, 822). Про Слово Данила Заточника каже, що час його написаня припадає на час між 1106 а 1108 (опираєть ся на розслїдах Веневітінова). Про Григорія, монаха Печерського монастиря, змінив автор свій погляд. Перше не умів сказати, які він написав канони і клав його діяльність на першу половину XII в. Тепер, хоч з застереженєм, уважав його автором канона преп. Теодозию Печерському і на празник перенесеня мощей св. Миколая з Мир до Бару (688, 839). Час його житя кладе на конець XI і початок XII ст.

Довше задержуєть ся автор над недавно віднайденим посланієм митр. Климента Смолятича і присьвячує йому осібний роздїл (нв. 846—853). Посланіє в осьвітленю Лопарьова і Нїкольського давало докази на те, що на Руси була дїйсно осьвіта, а не лише знаннє читання й письма, як се думає Ґолубінский. Автор переходить тому арґументи коментарів і слова Посланія і виказує, що Климент не писав анї не показав того, про що пишуть вище згадані учені. Лопарьов зі слів Климента в відповіди Томі, що „се неправда, нїби він фільософував і писав на спосіб Омира, Арістотеля і Плятона“, виводить, що сї автори знані були но Руси. Далї, в посланію Клинента згадуєть ся альфу і омеґу і „всю 24 словесъ грамоту“. Лопарьов розуміє ті слова так, що учитель Томи Григорій (про котрого тут мова) і він сам, знали грецький язик, отже, що грецька лїтература мала широкий круг читачів. Автор розуміє, що тут лиш мова про знанє азбуки перенятої від Греків. Климент отже не дає найменшої причини говорити про високу культуру Руси. Коли дїйсно Тома і Климент знали імена Омира і иньших грецьких „хитрецовъ“, то до того не потрібували читати їх творів, бо могли довідати ся про них з грецьких жерел, переложених на руське. Фантазією треба назвати гадку Нїкольського що на дворі Ізяслава Мстиславича, де перебував Тома, було щось в родї академії, що там відчитувала ся кореспонденція між Климентом і Томою і т. и. Сам же Климент заявляє, що він пише до Томи по раз перший і останнїй. Правда, по словам лїтописи Климент „бысть книжникъ и философъ такъ яко(ва) же въ русской земли не бяшетъ“ і полишив „многія писаня“, але Ґолубінский обнижує значно ученість Климента, а твір його уважає за просту компіляцію.

На ст. 866 (св. 705) стараєть ся автор пояснити деякі темні місця в „Слові о полку Ігоря“. Дебра кисань що видїв Сьвятослав у снї, се оселя Кінсанус, *ἡ χώρα κινσάνους*, котра істнувала в XIV ст. а може

і тепер істнує. В слові стрикусы бачить автор ґотське striks, що значить *κέραια*, батіг і розуміє під ними ті кії або батоги, котрими повертають і поганяють волів при їзді на Україні.

В „Приложеніях“ розводить ся автор широко над Біблією і вичисляє згадки про ті книги старого завіта, які згадують ся у поодиноких староруських писателів. Думаю одначе, що сього усього за мало, аби доказати, що ми мали в домонгольськім періоді цілу Біблію, переложену до того ще Методієм. Вправді так каже Житіе, але те, що воно подає, виглядає дуже неімовірно, тому і не можна на нїм в тім випадку нїчого будувати. Зрештою досліди над Біблією виказали 1) що вже в XV ст. не можна було зібрати з усїх рукописів одної Біблії. Книги Паралїпоменон I, II, Ездри I, II, Юдит, Товії прийшло ся переводити з латинського, книгу Естер на пів з гебрайського на пів з латинського, а книгу „Liber Sapientiae“ взято з Вульґати. 2) Мова поодиноких книг виказує, що над перекладом працювало кількох людий, що не жили в однім часї і що 3) уживано до перекладу новійших і старших текстів а не одного. Автор повинен був збити погляди Ґорського, Невоструєва, Яґіча і ин., а він обмежуєть ся лише на додане малої нотки на стор. 883, в котрій лише дещо (не усе) з того наведено, але не опрокинено.

Річ про богослужебні євангелія св. 718 мусїв автор в дечім змінити (нв. 884—5). Тепер знаємо про 2 повні тетраєвангелія — галицьке писане 1144 р. і видане Амфілохієм 1882 – 3, та друге датоване XII ст., тепер у Москов. Синод. Типоґрафії. З толковань на Св. Письмо, долучено толковане Ікуменія Трикксього на перших 5 посланїй Павла, котрі Ґорський кладе на початки XIII віка.

На ст. 889 додав автор „пересторогу“. Арх. Леонїд говорить в „Опис. рук. бібл. Моск. акад.“, що подибав на однїй картцї болгарського переводу Гамартола напись „грѣшный рабъ божій презвитеръ Григорий“ і додає, що тим самим рішено питанє, хто був перекладчиком болгарської редакції — був ним болг. пресвитер Григорій, той сам, що переклав хроніку Іоана Малали. Ґолубінский каже, що напись дїйсно є, але вона так невиразна, що її не можна на певно відчитати: ясно читають ся слова „грѣшный рабъ би“, дальше здаєть ся: проє (може Прокопіе) і: „ПИF“. При тім треба той підпис признати радше авторови малюнка, бо уміщено його на підніжю образа Спасителя.

В бібліоґрафічнім покажчику згадав автор про кількох нових письменників і кілька нових творів: і так про Григорія Двоєслова або Бесїдовника автор думає, що до домонгольського періоду належать переклади його бесїд на євангелія (Гор. і Нов. N 149) і Собесїдовник. Дальше додані — Тимоѳей пресвитер, автор трактату „о различіи приходящіихъ къ непорочнѣй нашей вѣрѣ“, Максим Ісповідник, згадане

„Поученіе сыномъ и дщеремъ духовнымъ“ уміщене в кормчій книзї. В Минеях-Четьях додано житія Евѳимія Великого, Іляріона Вел., Евстахія Плакиди, Іоана Златоустого і Романа.

Уступ про Іоанна екз. болгарського значно розширений (728, 896—7). Крім вичисленя нових рукописий, важна тут зміна погляду на автора „Слова о погребающихся въ церквахъ“. В 1 виданю Ґ. признавав його за твір Іоана І екз., тепер простує свою помилку і подає за автора Григорія Двоєслова.

Уступ про Палєю цілком змінений (749, 912). Автор відріжнює дві Палєї, повну і коротку. Перша називала ся у нас Палея Толковая, друга „Книга бытія небеси і земли“ (подані нові жерела).

Про Сборник Сьвятослава з 1076 р. мусїв автор змінити свій погляд з огляду на нову лїтературу (Шимановського, Архангельского, Яґіча), але змінив лише в подробицях. В автентичність памятки Ґ. не вірить дальше і то з як найбільшою рішучостию (754, 918—920).

В доповненях побіч лїтературних чи бібліоґр. вказівок розсипано богато иньших заміток. Важнїйші з них — про Житіє Володимира, про архієреїв з монахів, про грамоту Сьвятослава Ольговича, про Симона і про барву духовної одїжи. Хронольоґічна таблиця старого видання повторена без зміни в нв. (783—790, 951—988). Піднести за те мусимо, що зміст цїлого тому в нв. значно розширено, бо побіч заголовків роздїлів подано також перегляд питань і річий, порушуваних в поодиноких уступах. Через се улекшена значно робота для тих, що хотїли би користувати ся книжкою Ґолубіньского. Шкода лише, що нема до того покажчика імен.

Як бачимо, нове виданє Історії Ґолубіньского, хоть не виказує важнїйших змін в текстї, приносить богато доповнень і заміток (усїх 296), в котрих подано не одну річ, цїлком передше не завважену, або розширено давнїйший засіб арґументів. *З. Кузеля.*

М. Халанскій — Московскій лѣтописецъ XVII в., содержащій варіанты сказаній о первыхъ русскихъ князьяхъ (Труды Харьковскаго Предварительнаго Комитета по устройству XII археологическаго съѣзда, т. I, ст. 410—422).

— „Сборникъ“, рукопись Императорской публичной библіотеки N 1578 (П. М. Строева) (ibid., ст. 422—431).

В петербургській Публичній бібліотецї зберігають ся два рукописні збірники, що містять дві версиї руської лїтописи осібного типу, що найблизше підходять до т. зв. Йоакимівської, яка сама затратила ся. Рукописи сеї лїтописи, — хроноґрафи з XVII в., списані в Москві, мають подвійне значіннє: з одного боку можуть прислужити

ся для виясненя питання про склад і походженнє Йоакимівської літописи, а ще більше для історії літератури (особливо цікавий плач князя Юрія Всеволодовича — поетичний відривок, який може мати чималий інтерес в порівнаню з відомим в одному лише фраґменті „Слові о погибели русской земли“).

Спеціяльно для історії перший „літописець“ не подають нічого фактичного, цікаві тільки варіянти леґенд і деяких quasi-історичних подробиць, топоґрафічні і особові назви. Про київських братів маємо версію звісного оповідання: Кий, Щек і Хорив і сестра Либедь, яка „тако же была храбра і велми красна“ спершу жили в Новгороді і багато чинили клопоту Новгородцям, так що горожане мусїли схопити їх із 30-ма иньшими посадили „в поруб“ і довго там тримали їх, аж поки вони не випросили ся у Олега, який і пустив їх. Оттодї то вони „идяше дебрием до дву месецъ и дойде до реки великие рекомаго до Днепра (не раз транскрипция Непра), иже течеть из Руси на полдень в море теплое; по нему жывуть варягы; и приідоша на горы высокия и обрете на тихъ горахъ крестъ, его же постави св. Андрей“. ...„И по семъ Киї і вес род его нача делати землю руками своими и нача славно жыти, и прихожаху к ним многие люди со всѣх стран и веселяхуся ту с Кием, и распространися мѣсто сие..“ „Кии з дружиною своею сотъвор себѣ градецъ мал Киевецъ и нача слыти первой Киевъ по всем странам“. Трохи згодом Олег висилає до грецького царя Михайла послів, а в тім числї й „Осколда і Идира“, які забили Кия и братію і сїли на горах, не гадаючи про подорож до Царгороду. Вони „веселишася ту и создаша градецъ болей перваго и жывяше во славе велицей многи дни“. Але прибув під Київ Олег з Игорем Люриковичем (sic) і повісили Аскольна з Диром, „а самъ ту нача и со Игорем княжыти и повеле заложыти великой град Киевъ“. По тому Олег зібрав велике військо і почав воювати Деревлянську землю „градъ ихъ Колецъ взяша и возложыша на древлян дан тяшку, повеле с них имат ѿ всякаго человѣка по чернеку“. Далї оповідає ся про похід Олега під Царгород — як він під'їхав під місто на лодках, поставивши їх на колеса. „И посем женися княз Игорь Рюриковичъ в Плескове поня собѣ княжну именем Ѻлгу, дщер тарокана князя Половецкова“. Далї оповідаєть ся про смерть Олега від коня. Ігор після походу до Деревлян мав вернути ся у Київ, але „не дойде угорскоей земли и нача зимовать в горах на Непре реце в мале дружине; и бысть ту у Игоря в войске тяжек глад вельми и начаша меж собою покупать по четыре гривъны голову коневую“. Прочули про се Деревляне і „пришедъ въ пороги и убиша князя Игоря и воиско его побиша“. Про пімсту Ольги над Деревлянами оповідаєть ся згідно з Початковою літописю, за те літопись додала від себе

похід Ольги під Царгород, вона і взяла його способом, що початкова літопись оповідає про Коростень: узяла дань голубами і горобцями і спалила місто. Про хрещеннє її — згідно з початковою літописею. Далї оповідаєть ся про поворот Ольги до Київа і пропозицию Сьвятославови хрестити ся, але він відмовив її, бо „в Киеве тому люди смеютъца“. Про Володимира такі подробиці: до хрещення він „пожыве поганъски, имея у себя пят женъ и бысть блудъник“, маючи три жінки „словенскаго роду, а четвертую греческаго роду, а пятую древлянскую имя ей Рогнѣда; а прежъ сестра Рогволодина была за братомъ владимеровымъ за Идиславом, и Владимер брата своего убил, а Рогнѣдону сестру, брата своего жену, постриже, и после разстрижения и женис на не Владимер и роди отъ нее окоянныи Святополкъ от двою отцовъ и от двою братов, иже напослѣдокъ Святополкъ уби братию свою Бориса и Глѣба“. Про корсунський похід: „Муж вареженин именем Ижбернъ“ післав стрілу з листом до Володимира, пишучи, що й за два або три роки він не возьме міста, бо кораблї „во град приходят с питемъ и с кордом“. Володимир велїв перекопати путь і через три місяцї узяв місто, „а князя и княгиню поимав привязалъ къ сохе шатернои, а дщер взял и пред ихъ очима сотворил с нею беззаконие“, а через три днї звелїв князя і княгиню забити, віддавши дочку за Ижберна, якого й поставив „властодерщем Херсуню граду“. Далї все як звичайно, тільки коли заходили ся вже хрестити Володимира, то він „прииде ко святой купели и еще в мале нечто хотя беззаконие сотворити и в том часе нападе на него струпие и велии страх обят его. Тогда княз Владимер вскоре покаяся и погрузися... и в том часе отпуде струпие от тела его, аки рыия чешуя и просветися лице его, тки сонъце...“ Узявши Анну, мощи сьвятого Климента и Ѳива ученика, сосуди та ікони, першого митрополя і клирос, пішов він у Київ, і прийшовши „пожже огънем вся капища идолская и вся кумирницы сокруши“. Нижче оповідаєть ся, що в Новгород післав він епископа „Иоакима Херсонянина, сей-ж Перуна идола сокруши и в воду его вверже“.

В другому „Сборнику“ літопись майже нічим не ріжнить ся від попередньої редакциї, є лише варіянти в поодиноких реченях, за те в ньому есть плач Юрия Всеволодовича з приводу находу Батия. Юрий сей „от великог кричания лежа яко мертвъ на земли и едва отлиявше его носяще по вѣтру“. Коли він прийшов до памяти, то почав скаржити ся в таких поетичних зворотах: „Солнце мое драгое, мѣсяць мои прекрасный, почто рано зашли есте? гдѣ господие (князя), честь и слава ваша? многимъ землямъ государи были есте, а нынѣ лежите на земли пусте и зрак лица вашего изменис! не слышасте ли господи(е?) словес моих бѣдных! О земле, земле, о дубравы, дубравы, вси плачите со

мною! како нареку день тот и воспишу, в онже толико погибѣ государеи и великих храбрых удалцов, и ни єденъ же возвратис — вси равно умроша и едину чашу смертную пиша!“ і т. и.

Ось і все, що можна занотувати оригінальнійшого з тих уривків літописи, що подав д. Халанский. У всякім разї маємо ще одну перерібку початкової літописи, з якої коли не істория, то може істория літератури може дещо скористати. *В. Доманицький.*

Marek Gazdawa — Obszar dawnego powiatu Kamienieckiego (Wisła, 1902, c. 196—209).

Се вже не перша робота автора на сім полї — в старім Ateneum-і була його статейка про Берестейську землю. Не легко порозуміти призначеннє, для яких друкують сї наскрізь ділєтантські статї досить поважні польські видавництва. Зроблені вони компілятивно, на підставі чужих праць, головно Любавского, Вольфа, ріжних гербовників, енцикльопедій, отже не приносять нового матеріалу ніякого; зроблені ненауково, так що на зроблений автором звід матеріалу дослїднику спуститись не можна; не мають вони й ніякої принади для ширшої публїки, бо написані сухо, нудно, схематично. *М. Грушевський.*

М. Ясинскій — Счисленіе суточнаго времени въ Западной Россіи и въ Польшѣ въ XVI—XVII вв. (Чтенія въ истор. обществѣ Нестора т. XVI, IV, с. 24—39).

Розвідка проф. Ясїнского на підставі джерелового матеріалу уставляє той факт, що в в. кн. Литовськім і Польщі в XVI—XVII вв. числили час на 24 години з ряду, і рахунок починав ся з вечера. Факт сей нїчого особливого по собі не представляє, бо-ж звістна річ, що сей спосіб числення був широко звістний в середній Европі, Італїї спеціально (в полудневій Італїї він додержав ся здаєть ся до наших часів), і відти, разом з „дзеґарами“ перейшов до Польщі й Литви. Тим часом проф. Ясїнский приберає такий тон, мов би се була якась новина (див. вступ на с. 24—7), а хоч в примітцї на с. 35 запримітив, що „з того не виходить, мов би рахованнє часу від 1 до 24 годин без перерви був прикметою виключно в кн. Литовського і кор. Польського. Звістно, що подібний рахунок був і в Папській державі“ — але виглядає воно так, як би „звістно“ стало се авторови по написанню статї. Як би воно було звістне перед написаннєм, то мабуть на зовсїм иньші сторони в сїй справі звернув би автор увагу (на дороги, якими перейшло се численнє, і т. д.). Але довідавши ся про се ex post, він обмежив ся сею приміткою і не змінив навить тексту на тїй самій ст. 35, де й читаємо, що „найцїкавійше в сих відомостях (про Литву

і Польщу), що рахунок годин вів ся від 1 до 24“. А се в дійсности в порушених автором питаннях може найменьше цікаве.

На таку-ж замітку ex post виглядає примітка на с. 38, де автор, уживши собі „промови Меляшка“ совсім серіозно до побутової ілюстрації, в нотці додає, що проф. Сумцов признає його за памфлет. Як такого, його розуміє ся, не можна уживати, як ужив його автор в тексті.

Поставлені в титулї статї слова „і в Польщі“ не відповідають тим бідним відомостям, які автор дає про Польщу — очевидно, він не задав собі труду походити по польськім матеріалї, инакше міг би зібрати матеріал без порівнання богатший. Ліпше було обмежити ся в. кн. Литовським, для котрого автор зібрав матеріал далеко стараннїйше, навить з невиданих актів. *М. Грушевський.*

Археографическій Сборникъ документовъ относящихся къ исторіи сѣверо-западной Руси, издаваемый при управленіи виленскаго учебнаго округа, т. XII, Вильна, 1900, ст. XLVII+230.

Дванайцятий том „Археографическаго Сборника документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-западной Руси“ містить в собі цінні памятки, що дотикають виключно історії василиянського уніятського ордена провінциї св. Трійцї конґреґациї Литовської.

Звісна річ, що творцями уніятського василиянського ордена на Руси були Йосафат Кунцевич та Йосиф (перед тим Іван) Рутський — в спілцї з єзуїтами. За їх починов утворили василияни з усїх майже монастирів Литовського князївства 1617 р. одну провінцию, чи там конґреґацию „імени св. Трійцї“. Звісна теж річ, що 1739 р. повстала нова василиянська уніятська провінция під назвою „Коронна конґреґация Пресв. Діви Марії“, на яку зложили ся василиянські монастирі полудневих воєвідств давньої Польщі. Стало ся се відповідно до постанов замойського синоду з 1720 р., коли то формально приступили до унії вже й дієцезиї: перемишльська, львівська та луцька, що до кінця XVII столїтя були ще православними. Кілька літ опісля злучили ся обі провінциї: давня „литовська“ (від 1617 р.) і нова „коронна“ в одну, з одним протоархимандритом на чолї, вибираним на переміну раз з литовської провінциї, другий — з коронної. Стало ся се з волї папи Бенедикта XIV на ґенеральнїй капітулї в Дубнї 1743 р., на якій президував папський нунций Ласкаріс та митрополит Атаназий Шептицький. Булею з дня 2 мая 1744 р. апробував папа усї постанови згаданої дубенської капітули.

Як сказано — памятки опублїковані в XII томі „Археографическ-ого Сборник-а“ дотикають виключно історії конґреґациї Ли-

товської“. Се нічого иньшого, як т. зв. василиянські капітули або конґреґациї — ледви що не цілого століття, а власне від р. 1617—1709. Побіч того — в збірнику є ще иньші грамоти, як се зараз побачимо. До історий так василиянського ордена, як і історий унії в тій добі — се дуже інтересний материял. Заголовок і зміст оригіналу, віднайденого д. О. Щербіцким в Жировицькім монастири (тепер ґуб. Городненська, уїзд Слонимський), такий: „Capitulorum volumen polonicum. Post praefationem ac bullas pontificias cum decreto S-ae Congregationis de propaganda fide praemissas, continent: 1-mo Ipsa capitula desinentia anno 1709. 2-do Latinas constitutiones monachorum capitulares saepe memoratas. 3-tio Observanda circa electionem protoarchimandritae et circa capitula. 4-to. Descriptionem status, quo res monasticae sub pluribus metropolitanis olim fuerunt. 5-to. Anticapitula duo. 6-to. Regulas episcoporum a Velamino collectas et indicem“.

Найважнійша частина отсеї інтересної василиянської памятки безперечно самі конґреґациї (ст. 7—170), числом 26. Переглядаємо їх, і стає нам живо перед очима сумна та невесела картина розвитку та праці вихованців єзуїтів — ad majorem gloriam Риму та Польщі, а на поґубу українського народа. Ми бачимо як ревно працювали наші василияни над скріпленєм Унії на руській земли, як завзято ширили латиньство та польщину, бачимо вкінци, як усе те робили вони по вказівкам своїх учителів і опікунів-єзуїтів. Передовсїм кидаєть ся в очі як раз отся ідеальна згода василиян з єзуїтами. Молодим василиянам відступили єзуїти з самого початку 22 місць у своїх колеґіях, вони брали участь в василиянських конґреґациях, а навить для більшого впливу на орден — надївали за дозволом апостольської столиці василиянську монашу рясу! Очевидна річ, що при таких впливах запримітити легко велику схожість василиянських правил з єзуїтськими (ст. X), а в адміністрацийно-єрархічнім устрою — вплив строю теж єзуїтського ордена.

Беручи собі у всїм приклад з своїх учителів, стали василияни згодом незвичайно могутною орґанїзациєю, що робила величезний вплив не лише на церковні відносини на Руси, але й на саму римську курию. Тут стають вони горячими співробітниками єзуїтів, працюють з ними на взаводи над златиньщенєм і ополяченєм Руси, в Римі глядять на василиян як на сторожів та горячих оборонців католїцизму серед схізматичної дичі. Василиянам вірять римські папи більш, як самим митрополитам, дають їм найріжнороднїйші полекші й привілеї, альтарії, індульґенциї та відпусти і т. д., сам орден тїшить ся в Римі такими прикметниками як: inclytus, conspicuus, praeclarus, laudatissimus... Зваживши

отже отсей незвичайний зріст василиянського впливу в Римі, глядітимемо на відносини між василиянами і митрополитами, а власне на їх чисто конкуренцийну боротьбу про впливи так місцеві як і в Римі, зовсїм инакше, ніж глядїли до тепер. Ми зрозуміємо, чому то в усій боротьбі станули на верху василияни, зрозуміємо теж й се, чому то так важко прийшло ся сьвітській єрархії в XVIII в. зломити остаточно безмежні впливи та силу протеґованого василиянського ордена.

Важний материял дає нам XII т. „Археограф. Сборника" ще й до пізнаня адміністрацийно-єрархічних відносин ордена, вибору протоархимандрита, його обовязків та відносин до ордена (ст. 176—182) і т. и.

На конець годить ся зазначити ще одно. Коли власне василияне, навязавши так сердечну дружбу з єзуїтами, стали висилати до них на науку своїх новиків, та навіть запрошувати собі єзуїтів на учителїв та провідників своїх шкіл, стала ся пригода, яку можна було наперед предвидїти: єзуїти стали перетягати на латиньство не лише людий сьвітських, але навіть самих василиянських спудеїв, і то не лише у своїх колеґіях, але навіть в василиянських таки школах. Таке безцеремонне поступоване викликало з боку василиян навіть рішучі протести (нпр. „Wniesli wielebni oycowie Nowogrodscy na congregacyą, iż ichmość oycowie Societatis Jesu, ktorą mlodź unitow w szkołach swoich cwiczą, do spowiedzi y communiey do siebie przywodzą, y w niedziele iako też y święta roczne nasze bywać w cerkwi zakazuią, przez co unitowie maleią, a schysmatycy w błędzie swoim confirmuią się, iako by unitowie umyslnie z świętym rzymskim kościołem dla tego złączyli się, aby o Ruś niedbaiąc, onę wyniszczyli" (ст. 76, теж 86, 89 і т. д.). Природна річ, що отсї протести єзуїтів не налякали, а й самі василияни не запримітили, як згодом стали чисто польським католицьким орденом, який так само добре міг „працювати" на Мазурах, або й ще де. Давнього обряду руського вони не знали, переймали римський, відцурались рідного народа, а до польського горнули ся. Та се врештою відома річ, на неї звернули увагу самі єзуїти, як ось прим. кс. Guepin (Vie de St. Josaphat, т. I, ст. 190). А й обговорювані нами конституциї — написані в части по польськи (ст. 1—171), в части по латинськи.

Ол. Сушко.

Д. Савицкій — Русскій гомилетъ начала XVIII в. Іоакимъ Богомолевскій, Київ, 1902 (відб. з Трудів Кіев. Дух. Академіи).

На думку автора „Руский гомилет початку XVIII в. Яким Богомолевський має велике значінне як для історії руської гомилетики, так і для історії київської академії й годен викликати велике зацікавленне

у дослідника. Історня рідної гомилетики повинна поставити Я. Богомолевського на видному місці, яко першого руського вченого, котрий не тільки вповні признавав законність й доконечність істнування гомилетики, як окремої від реторики науки, але й дав в своїм гомилетичнім курсї першу в нашій літературі пробу такої відокремленої гомилетики. А київська дух. академія має в особі його ще одного свого гідного вихованця, імя котрого може вписати на сторінках своеї славної трохвікової історої“. Завданнем свого досліду автор ставить — з одного боку — подати можливо докладні біографічні відомости про Я. Богомолевського, а з другого — простудіювати його гомилетику та вияснити, що додав він своїм курсом до загальної скарбниці руської гомилетики 18 віку. Статя поділена на вступ та чотири глави. Більш цікава перша глава, котра містить в собі біографічні відомости, здобуті головно з архиву св. Синоду й великої пачки документів про Богомолевського в архиві київської консисториї.

Яким Богомолевський родив ся в с. Краснім Ніжинського полку, на думку автова — не пізнійше 1680 р. Виховував ся в київській академії межи 1685—1697 роками. Після скінчення академії близько 10 літ їздив по заграниці докінчувати осьвіту, переважно в католицьких колеґіях. Потім викладав фільософію в Заіконоспаській московській академії й тоді написав свою гомилетику. В своїх проповідях ішов за взорами Стефана Яворського. Був тут лиш пять років. Далї почали ся його мандрівки й блукання по всїх усюдах; він став заволокою, особливо черев позви з батуринським сотником Тодором Стіжком, що обвинуватив Богомолевського в пожитю з шинкаркою (процес тяг ся від 1719 до 1729 р.). Після скінчення сего процесу, по наговору Стіжка, Богомолевського знов ухопили й всадили до вязні за крадїж документів, потрібних йому в попереднїй справі. Нарештї його заслано до Вятської ґуборнії, в Чердинський монастир. Звітки він вийшов на час й учителював у вятських архирейських школах (1739 р.). Кінець житя Богомолевського невідомий.

В главі III-ій автор стараєть ся довести, що гомилетика Богомолевського не була перерібкою реторики Раймунда Люзлія, як каже проф. Соболевский й ин., але не була й твором вповні самостійним і ориґінальним, а скомпонованим на підставі чималої й ріжнородної літератури, місцями — дословними витягами, місцями — перерібками. В главі IV-ій Яким Богомолевський за свої погляди на проповідь та гомилетику прирівнюєть ся до Теофана Прокоповича, а за свою повну, вповні викінчену систему гомилетики, з новими поглядами, вважаєть ся на новатора, що може поділити славу з Прокоповичем. В сім трудно

з автором погодити ся та й взагалї він надає Богомолевському надмірне значіннє. *С. І.*

Н. И. Петровъ — Первый (малороссійскій) періодъ жизни и научно-философскаго развтія Григорія Савича Сковороды (Труды кіев. дух. ак. 1902, кн. XII, 588—618).

Автор так мотивує свою статю про славного українського фільософа-моралїста: Перша половина житя Гр. С. Сковороди, коли виробляв ся його сьвітогляд, досї зістаєть ся дуже мало відомою в подробицях, а через те трудно простежити ґенезу фільософічних поглядів Сковороди та вказати ті науково-фільософічні впливи, під якими складала ся його фільософічна система. Тому автор ставить собі таку проґраму: а) уставити хронольоґію подій з житя Сковороди в Київі й взагалї на Українї; б) зазначити хоч би найзагальнїйшими рисами ті впливи, під якими складали ся фільософічні погляди Сковороди. Головним жерелом задля доповнень та нових висновків беруть ся твори Г. С. Сковороди, видані в Харкові 1894 р. під доглядом проф. Багалїя.

Відповідно до свого завдання, проф. Петров з початку своі статї стежить житє Сковороди, стараючи ся докладно зазначити, коли він де вчив ся, коли що трапило ся йому. Одначе за браком певних вказівок, мусить часто операти ся на власних здогадах. Кінчить роком 1766, коли Сковорода пробував заняти посаду професора „правил благонравія“ при Харківській колеґії, але скоро зрік ся сеї посади через те, що не сподобав ся білгородському епископу Порфірови Крайському. Далї, роблячи начерк впливів, на підставі яких складали ся ориґінальні фільософічні й релїґійні погляди Сковороди, проф. Петров намагаєть ся показати головний вплив на него київської академії, в яку підчас його виховання заносили ся сьвіжі фільософські думки такими професорами як Прокопович, Кониський, Давид Нащинський, Варлаам Лащевський. Вкінцї д. Петров висловляє погляд на Сковороду, як на одного з видатнїйших репрезентантів відродження клясицизму, а почасти й фільософії в Росиї, який приложив прінціпи античної лїтератури й отців церкви до розвязання сучасних йому етичних питань та завдань. *С. І.*

Maurycy Mann — Wincenty Pol, studjum biograficzno-krytyczne. Tom I. Z portretem poety. Краків, 1904, стор. 402.

Вінкентій Поль, один із найвизначнїйших польських поетів доби переходової від великої плеяди романтиків до новійшої позитивістично-реалїстичної школи, належить також психольоґічно до найцікавійших явищ у польській лїтературі. Син батька Німця і матери споляченої

Француаки (Longchamps), вихований на руській землї та в значній части й під впливом руського окруженя, він робить ся польським поетом і почипаючи від перекладаня та парафразованя народнїх (також руських) пісень доходить з часом до оспівуваня шляхетської бувальщини та поличаня шляхетської традициї. Для нас у його біоґрафії найважнїйші власне його молоді лїта і початки його лїтературної працї, що припадають на 20-ті та 30-ті роки XIX віку і творять інтересний причинок до історії осьвіти й духового житя східної Галичини.

Житєписом Поля займав ся цїлий ряд польських учених; найважнїйші причинки опублїкував Естрайхер. Нова праця М. Манна, якої перший том маємо перед собою, подає не лише провірку всього зібраного доси, але користуєть ся щедро рукописними жерелами невизисканими доси і подає детальну біоґрафію Поля на широкім тлї часу й місцевостий. Автор орудує богатим матеріялом дуже добре і вміє не лиш опанувати його вповнї, але заховати свойому оповіданю ту свободу й живість, що чинить його приступним широкій публицї. Супроти героя своєї книги заховує він собі повну свободу й незалежність суду, і аналїзи його перших творів визначають ся тверезістю та методичністю гідною всякої похвали. Що особливо приємно вражає, се той спокій і та чисто історична неупередженість, з якою автор трактує такі дразливі і небезпечні для галицького Поляка польсько-руські відносини.

Для історика руського духового пробудженя і руської культури важні особливо уступи, де подано характеристики старого пасїчника в Мостках, Захара прозваного Русинка, що мав дуже гарний вплив на Поля (ст. 29—31), далї старого козака з України званого Соколом, що жив у Золочові і в якім сам Поль бачив „свого Гомера і Падурру“ (ст. 33). Інтересні для нас і вказівки д. Манна про вплив українських пісень на перший голосний твір Поля „Pieśni Janusza“ (ст. 126—128). Нарештї з принагідних згадок, розкинених у книзї, варто зазначити згадку про лїрника Панька, від якого Поль виучував і записував руські піснї і якому присьвятив навіть невеличку статю (ст. 124) та згадку про вірного Полевого приятеля Януарія Позняка, що й сам писав гладкі віршики польські й руські (ст. 75). *Ів. Франко.*

І. Мандельштамъ — О характерѣ Гоголевскаго стиля. Глава изъ исторіи русскаго литературнаго языка. Гельсингфорс, 1902, ст. IX+405.

Між ювилейною лїтературою про Гоголя книга професора Мандельштама займає одно з найвиднїйших місць і звернула на себе загальну увагу. Автор стараєть ся пояснити характер мови Гоголя. Така робота має велику вагу, бо кидає сьвітло і на самий характер

поета. Індивідуальність якого небудь письменника пробиваєть ся може чи не найбільше у його мові, так як взагалї у мові найяснїйше виливає ся всякий твір людської мисли, як підносить автор.

Книжка розпадаєть ся на 23 роздїли і доповненя 376—405. Ми подамо наголовки поодиноких роздїлів, при інтереснїйших спинимо ся довше.

I. Мѣсто Гоголя въ исторіи розвитія самосознанія (1—2). II. Трудность нахожденія мѣрила для опредѣленія красоты поэтическаго стиля (3—4). III. Въ чемъ заключается оригинальность стиля (4—9). IV. Связь стиля Гоголя съ языкомъ народа (9—18) — письменник великий тим, що із тайників народної творчости випроваджує на сьвіт божий те богатство думок, почувань і бажань, які складають ся на зміст народної душі. Таким був Гоголь. Індивідуальність поета вибиваєть ся на стільки, о скільки позволяє се народна мова. Письменник несьвідомо піддаєть ся законам мови свого народа. Богато із того, що вважаєть ся витвором Гоголя, не було таким, бо його найшов Гоголь уже готовим в мові свого народа.

V. Связь стиля Гоголя со стилемъ писателей ему современныхъ (19—34). В прозаїчних творах першого періода своєї творчости поет був риториком, накопичував масу тріскучих фраз. Образи ставали один туманнїйшим від другого. Те все було вислїдком того, що поет пішов за тодішною струєю романтизму (68). В тім слїдний на нім вплив Жуковского. Вплив Пушкіна на Гоголя редукує автор до впливаня на ідеї, думки, а не на мову і стиль (33). VI. Связь стиля Гоголя съ общепоэтическимъ стилемъ (35—46) — тут переводить автор паралєлю між поетичними фіґурами, а радше образами Гоголя і поетів иньших народів, а їх тотожність випроваджує із єдности людської природи. VII. Традиціонные образы у Гоголя (46—52) — автор вичисляє такі поетичні форми, які перейшли до Гоголя по народній традиції.

VIII. а) Языкъ Гоголя въ отличіе отъ языка другихъ писателей русскихъ (52—65); б) Періодъ отсуствія всякаго стиля (66—79). IX. Робота надъ стилемъ (79—86). X. Внесеніе русскаго просто-народнаго элемента (86—94) — Гоголь був сильно переконаний що до ваги зближеня лїтературної мови до простонародної. В тій цїли він сеї останної старанно учив ся, чого доказує хоч-би „Полный текстъ карманныхъ записныхъ книжокъ" в вид. Шенрока. XI—XII. Переработка произведеній въ стилистическомъ отношеніи (94—128). XIII. Психологическое основаніе пользованія одними и тѣми поэтическими образами (136—153). XIV. Эпичность стиля (153—157). XV. Способы воспроизведенія явленій (157—163). XVI. Возможность опредѣленія настроенія Гоголя на основаніи словъ сопровождаемыхъ субъектнымъ содержаніемъ (163—168).

XVII. Способъ вызывать настроеніе при помощи словъ не имѣющихъ объективного содержанія (168—173). XVIII. Гоголевскіе епитеты (173—183). XIX. Гоголевскія сравненія (184—194). XXI. Гоголевскій юморъ (341—345). XXII. Характеристика стиля Гоголя въ связи съ его личностью (345—365). XXIII. Методологическій вопросъ (366—376) — автор ставить при кінци питанє, чи все можна відділяти мову письменника від мови осіб його творів? Всї дані апріорні і апостеріорні дають неґативну відповідь.

Умисно вилучили ми XX розділ — Малороссійскій элементъ въ стилѣ Гоголя (194—341), бо над ним варто довше застановити ся. Опираючи ся на цитатах із творів Гоголя приходить автор до таких, для нас незвичайно інтересних виводів. Стиль Гоголя своєрідний, питомий тільки Гоголеви, а ніякому иньшому російському письменникови до Гоголя, бо в його основу лїг український елемент (194—195). Не мода на українщину вяже творчість Гоголя із українськими елементами (думка Пипіна), а внутрішня, вповні орґанічна потреба (196—197). Інстинктом йде він до скарбів української мови, які беруть у його творах перевагу відповідно до змісту душевного житя (201—206). Уживанє української і російської мови дає його думкам ріжні напрямки. Українська мова переплїтаєть ся з російською, але все зберігає свою окремішність і тим більше бере верх, чим глубша приходить струя сьвітогляду, чим щирійший гумор (200). Українська мова переважала у Гоголя там, де виражало ся те, що ближче чоловікі, що дорожче йому в хвилях солодкого забутя (351).

Сам Гоголь не здавав собі справи з того, що праця мисли на українській мові була у нього більше продуктивна, та як несьвідомо розвій думок йшов по колесї рідної мови. Гоголь не здавав собі справи з того, що є чутя і думки, яких нікому талантови не висловити на російській мові, та які легко виливають ся на українській мові. На рідній українській мові він глибоко артистичний, глибоко правдивий (199). У Гоголя на все зберіг ся куточок, куда не вільно було нікому заглядати, де він жив тільки житєм України. Там він чув себе свобіднійшим, щирійшим і артистично настроєним. Вже через саме справленє думки в сторону України змінюєть ся і мова, стає чисто Гоголівською (202). І тому високо цінний вплив української мови на лїтературну мову російську, яка перебрала від неї богато скарбів (199). Деколи писав Гоголь спершу по українськи і потім перекладав на російське, але і тут показуєть ся, що не тільки він пише по російськи, а й думає по українськи, що більше — цїлі українські слова і фрази лишає незміненими в російській рамцї (210, 210). Гоголь йде навіть за українською орто рафією, що помічаємо і в пізнїйших творах (207). Російської мови

вживав переважно в мальованю образів природи (223—225), в питанях суспільних, чи фільософічних. Українська мова, се була мова його душі (196).

Додаймо до того його теми з українського житя, його сьвітогляд, який виріс на українськім сьвітогляді, його одушевленє українськими піснями і т. д., признаємо вповні вірними отсї слова автора: „Гоголь бажав бути хохликом більше, як „русским". Є факти, які доказують, що племінна окремішність була не тільки головним двигачем його творчости, але що нею він дорожив та проявляв її і поза обсягом своєї поетичної діяльности" (203).

Із сього короткого змісту можна до певної міри набрати понятя про сю роботу. Вона безперечно дає річи зовсїм нові, а специяльно що до Гоголя свернула увагу туда, звідки може з часом вийде те сьвітло, яке може розбити „туманність питаня про Гоголеву „українську і росийську душу". Поки що першу пробу зробив автор і тому випала вона може за слабо. Абстрагуючи від сторони методичної, якій можна поробити поважні закиди, ми хочемо звернути увагу на теоретизованє автора в сферах фільософії і психольоґії, яке займає поважну частину книжки — passim — а випало дуже слабо. Ми помітили часто оперованє фразами, пояснюваня темного ще темнїйшим — туманність думки, закрашену гарним цьвітистим стилем.

Безперечно, найлїпша частина роботи се виказанє впливу України на Гоголя. Ся частина дає справді богато цінного і незнаного, викликує не один рефлекс, за що належить ся авторови подяка. Шкода що не все зібрано під той розділ. Богато матертялу розкинено по книжці (ст. 15, 17, 18, 37 і т. д.). Для характеристики Гоголя, як стилїста належало покористувати ся й листами Гоголя, де до того питаня зібраний богатий материял (В. И. Шенрокъ род. IV т. Спб. 1901). Розуміє ть ся, ми з сего не робимо авторови закиду. Богато цінного, пильно зібраного материялу дає нам і сама книжка. *І. Брик.*

А. Н. Пыпинъ — Значеніе Гоголя въ созданіи современнаго международнаго положенія русской литературы, Спб., 1902, ст. 19.

Щоби порозуміти значінє Гоголя в росийській лїтературі порівнює автор стан її в часї смерти Гоголя і в часї його ювилея. Пів столїтя назад була росийська лїтература у західній Европі майже незнана. Тепер здобула вона собі поважне ориґінальне становиско і може безпечно носити імя всесьвітної лїтератури. Турґенев, Достоєвский, Толстой, Максим Ґоркий, се імена популярні в Европі. Отже росийська лїтература

мусить мати щось свого, щось незнаного, чужого західній Европі — се її оригінальний, своєрідний характер.

Одним із перших, що вибили на російській літературі своєрідну, народну печать, се Гоголь.

Деякі вважають Пушкіна творцем окремішної, оригінальної, російської літератури. І справедливо. Але він сповнив тілько половину своєї задачі, другу виповнив Гоголь. Не належить — каже автор, ставити одного вище другого, бо оба рівні, оба великі і прикмети талану одного були чужі другому.

Найбільша заслуга Гоголя лежить в тім, що свій ґеніяльний талант звернув не на абстрактні теми штуки, не на спокійний епос, а на пряму, житєву, буденну прозу. Його талапови присьвічує бажанє найти правду, любов людий, оборона їх прав та гідности, пятнованє усякого зла.

Через се дав Гоголь початок реалістичному напрямови у російській літературі. В дальшім розвитку сеї літератури вплив Гоголя значний. Достоєвского: „Бѣдные люди", просто варіянт „Шинел-ї"; Достоєвского: „Двойникъ" дуже споріднений із „Записками Сумасшедшаго"; т. зв. натуралістична школа 40-их років уже в тім часї підлягала впливови Гоголя. Цїлий тон і напрямок пізнїйшої і теперішньої лїтератури вяжеть ся безперечно також із іменем Гоголя.

Розправа написана горячо, легко, можна-б сказати, популярно.

І. Брик.

М. Комаровъ — Т. Шевченко въ литературѣ и искуствѣ. Библіографическій указатель матеріаловъ для изученія жизни и произведеній Т. Шевченка. Одесса, 1903, стор. 140+4 ненум.

Д. Комаров, звісний і заслужений автор першої проби української бібліоґрафії (в „Радї" 1881) подав був там і бібліоґрафію творів Шевченка та праць про нього. Пізнїйше, з нагоди 25-тих роковин смерти поета він переробив і доповнив ту частину бібліоґрафії, що дотикає власне Шевченка і видав сей спеціяльний покажчик у „Кіевской Старинѣ" 1886 р. Отся книжка, се нова, третя з ряду перерібка бібліоґрафічного покажчика всього того, що має такий чи иньший звязок з Шевченком. На скілько збогатив ся і розширив ся сей покажчик протягом 20 літ, покаже найліпше те, що коли в „Радї" Шевченківська література числила 160 нумерів, у покажчику з 1886 р. 369, то отсей покажчик, що виріс до обєму невеличкої книжки, числить їх уже 1278.

Книжка д. Комарова крім передмови містить коротеньку біоґрафію поета (важнійші дати в його житя, стр. 6—10), бібліоґрафію ріжних видань українських творів Шевченка (80 нумерів), бібліоґрафію укр. творів Ш—ка, уміщених у ріжних часописях та збірниках (45 н-рів), бібліоґрафію російських писань Шевченка (21 н-рів), бібліоґрафію листів Шевченкових (43 н-ри), бібліоґрафію рисунків Шевченкових (27 н-рів), бібліоґрафію перекладів Шевченкових творів на ріжні чужі мови (87 н-рів), бібліоґрафію перекладів російських писань Шевченкових на укр. мову (13 н-рів), бібліоґрафію музикальних композиций до Шевченкових поезій (33 н-ри), покажчик рисунків і різьб, що належать або до творів Шевченка, або до його житя та памяти (59 н-рів), покажчик драматичних перерібок Шевченкових творів (8 н-рів), покажчик інституцій імени Шевченка (7 н рів), бібліоґрафію статей про Шевченка і його твори (855 н-рів) і покажчик імен авторів названих у книзї. Як бачимо, зміст богатий і подїлений дуже детально, може аж занадто детально; деякі дрібні початкові роздїли можна би було трактувати разом, прим. бібліоґрафію видань текстів Шевченкових творів краще-б трактувати суцїльно, в хронольоґічнім порядку, ніж розкидати її аж на шість роздїлів. Натомісь найбільший роздїл XIV, що займає більшу половину книжки, можна-б було розбити на декілька поменших ґруп. Ну, та се формальність, яка не уймає вартости книжки д. Комарова. В рамах кождої ґрупи автор порядкує матеріял, як і слїд, хронольоґічно — роками, а в рамах кождого року укладає титули поазбучно. Надто при важнійших нумерах чи то видань Шевченка, чи писань про нього автор додає покажчик рецензій на дану книгу. Се зроблено по старій памяти покажчика в „Радї", де ті виказн рецензій та критик, що навязували ся до поодиноких укр. книжок, були дуже пожаданим здобутком. Тут задержанє сеї системи менї видаєть ся не на місцї, бож усї такі рецензиї та замітки повинні бути, кожда в своїм місцї, виказані спеціяльно під окремим нумером як річи так само належні до лїтератури про Шевченка, як і обговорювані в них книжки. Автор дійсно так і робить з певною частиною таких рецензий: подавши їх раз під титулом даної книжки він подає їх потім у иньшім відділї ще раз під окремим нумером. Я вважаю се зовсїм зайвим; щоб зазначити, що якась книга була рецензована і де шукати тих рецензій, булоб досить при її титулї подати роздїл і нумери, під якими вони уміщені; та для того, хто вживає покажчика при студіях (а він, звісно, служить не для приємної лектури, а тілько для студій), і се зайве, коли матеріял упорядкований роками; досить кинути оком на відповідний рік відповідного відділу, і маєте перед очима всї критики на дану книжку.

Висловляючи повне признане шан. авторови за богацтво зібраного ним матеріялу і за його впорядковане зовсім відповідне вимогам новочасної бібліоґрафії, ми не можемо сказати того самого анї про спосіб збираня того матеріялу, анї про його повноту, анї про докладність даних.

Що до методи збираня матеріялу, то д. Комаров мабуть не зовсім уяснив собі, що властиво в такій збірці нам потрібне. Очевидно в бібліоґрафії творів Шевченка повинні все і всюди на першім місці стояти твори Шевченка, а не що иньше; отже коли мова про твори Шевченка друковані в збірках або періодичних виданях, то під даним нумером буде стояти твір, один чи більше, уміщений у данїй книжці, а далї, в скобках докладний титул книжки чи періодики, в означенєм нумерів і сторін, де надруковано дані твори Шевченка, чи працї про нього. Тимчасом у д. Комарова майже скрізь такі вказівки зроблено зовсїм навпаки; прим. розд. IV, ч. 4: „Народное Чтеніе 1859 г. N. 2, 3 и 4 и *Русская бесѣда* 1859 г. N. 3. Нѣсколько пѣсъ Шевченка съ русскимъ переводомъ". Ну, що се таке? Чи „Народное Чтеніе" і „Русская бесѣда" — одна книжка? А коли не одна, то чому вони фіґурують під одним нумером? І які Шевченкові твори уміщено в них? Хто доконав росийського перекладу? Так само недокладно і нераціонально зложені в тім самім роздїлї ч. 6, 15, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 30, 34, 36, 37, 39, 41 (знов два окремі виданя під одним нумером!), 44, 45 (два виданя під одним н-ром!). В розд. VI, де говорить ся про Шевченкові листи, зараз під ч. 1 маємо „С. Петербургскія вѣдомости 1860 г. N. 66". І тілько всього! Чи весь той нумер ґазети містить листи Шевченка, чи їх там десять, двайцять, чи лиш один, до кого і коли писаний — Господь знає! Взагалї весь сей роздїл зроблений нераціонально: замісь дати нам систематичний і хронольоґічно уложений покажчик листів Шевченкових, автор дав нам покажчик видань, де були друковані листи. Нераціонально зложених нумерів знайдеть ся дуже богато і в дальших відділах, і ми ще вернемо до них, передивляючи спеціяльно відділ за відділом.

Друга вказана нами хиба книжки д. Комарова, се її неповнота. Правда, автор у передмові оправдуєть ся тим, що богато видань, особливо галицьких, було йому недоступних. Ну, не про самі галицькі треба було се сказати, а також про варшавські, празькі, віденські, німецькі, французькі і т. и. Далї ми подамо деякі доповненя до покажчика д. Комарова, на скілько позволяють приступні нам у данїй хвилї матеріяли, але від разу заявляємо, що таких доповнень можна і треба би зробити далеко більше.

Так само оправдує ся д. Комаров і в третього закиду, піднесеного нами, а власне недокладности в передаваню титулів праць. Се може найтяжший закид, який можна зробити бібліоґрафії, і його на жаль аж надто часто приходить ся робити д. Комарову. Автор заявляє в передмові, що він більшу часть титулів описував із автопсії, — і справді треба признати, що більша їх часть, поминаючи ті недокладности, що випливають із хибної методи автора, подана досить докладно. Що-ж до видань неприступних йому д. Комаров каже, що він „мусів задовольняти ся звістками уміщеними в бібліоґрафічних працях В. Межова й иньших, у катальоґах, рецензіях, оглавах, літературних звістках у ріжних періодичних виданях і т. и. жерелах“. Справді можемо пожалкувати, що д. Комарову довело ся робити свою бібліоґрафію серед таких некорисних обставин, але факт фактом, що на її докладности се відбило ся дуже фатально. Візьмім хоч би всї виданя та праці польські, німецькі або загалом друковані латинкою: виглядає, начеб д. Комаров не мав анї одного з тих видань у руках, бо майже всїх титули передані з блудами. І так III, 38 має два блуди: Ijsusowa зам. Isusowa і Schewchenka зам. Szewczenka; надто пропущено тут (чи з оглядів цензурних?) „z uwahamy M. Drahomanowa“, опущено обовязковий у женевських нефранцузьких виданях французький титул на горі, і подано місце друку „Ż“ зам. Żenewa. Розд. IV, ч. 16 „Sioło“ названо невірно „львовскій малорусскій журналъ“, а не подано докладно його титулу. Розд. VIII, ч. 49. Studium przez L. Sowiński, зам. Sowińskiego; ч. 51 małorusskich зам. małoruskich; ч. 52 Z małorusskiego spolzyl зам. spolszczył; ч. 54 z małorusskiego... Naemnica; ч. 55 не подано, що й де перекладав із Шевченка Ґрудзїнський; ч. 55 не подано, що й у яких числах Gazety Naddniestrzańskiej переклав Л. Солецкий; ся ґазета хибно названа „Доробицкая“ зам. „Дрогобычская“. Ще більше помилок у чеських титулах: ч. 60: „Въ журналахъ Obásech zivota и Kvetach за 1866 г. нѣсколько пiесъ Т. Шевченка“. Що се за „Obásech“? Мабуть Ohlasech? Тай ті Ohlasy života — не те саме, що Květy. І які твори, ким перекладані друкували ся в них? Ч. 61 Ševcenky зам. Ševčenky, přeležil зам. přeložil; ч. 62, 64 chaljuna (?), ilustovav (sic!). Тутже між чеськими перекладами під ч. 65 поміщено й хорватський переклад Гарамбашича, якого потім шан. бібліоґраф „ничтоже сумня ся“ під ч. 74 робить Сербом. В німецьких та французьких титулах таж біда: ч. 76 Schaftshenko зам. Schafftschenko; ч. 77 Shewczenko зам. Schewtschenko; ч. 78 Leipziger Theater und intelligene blatt зам. Theater- und Intelligenz-Blatt; ч. 82 Gustav Karpelesa зам. Karpeles, Geschihte зам. Geschichte; ч. 84 Chevtshenko зам. Chevtchenko і т. д. Такі помилки та недогляди (до них зачисли VI, 2 р. 1870 зам.

1840) роблять пожаданою її основну перерібку та порядне скорріґоване.

Переходимо тепер до спеціяльних уваг, доповнень та поправок до поодиноких розділів. Розд. III (розд. I се передмова, а II – се біоґрафія Ш—ка, також нумерація не відповідна) ч. 1. Не подано анї формату, анї числа сторін епохального першого виданя „Кобзаря". Ч. 6. Про липське виданє Ґебгарда д. Комаров говорить так, що видно виразно, що він нїколи не бачив його, а навіть допускає ся в приводу сього виданя дуже грубої помилки, подаючи в розд. VIII, ч. 76 те саме виданє між перекладами Шевченка на нїмецьку мову — звістка зовсїм фантастична. Оттим то подаю тут докладний опис сеї книжечки. На обложцї маємо на верха нїмецький титул: Neue Gedichte von Puschkin und Schafftschenko, а далї росийський: Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки (не як у д. Комарова: А. Пушкина и Т. Шевченко). Сам росийський титул поданий на титуловій картцї. На долї: Лейпцигъ. Волъфгангъ Гергардъ. Leipzig, Wolfgang Gerhard, 1859. На остатнїй нумерованій сторонї: Наумбургъ, въ типографіи Г. Пеца. Naumburg, Druck von G. Pätz. Сторін нумерованих не 48, як подає д. Комаров, а 43, але далї йдуть ще дві ненумеровані, де подано дві поезиї Пушкіна, і остатня, де зазначено місце друку. Дочисливши до того й титулову картку, також ненумеровану, вийде справдї 48 сторін. У книжечцї подано на стор. 1—6 вірші Пушкіна: „Молитва" (Я слышалъ — въ келіи простой), „Цапли" (їдка сатира трохи чи не на царя Миколу та його жінку, яку названо чаплею — пригадую Шевченкове порівнанє цариці з чаплею у „Снї") і „Посланіе Аркадію Гавриловичу Родзянкѣ", щð починаєть ся характерними віршами:

Ты обѣщалъ о романтизмѣ,
О семъ Парнасскомъ аѳеизмѣ
Потолковать еще со мной,
Полтавскихъ музъ повѣдать тайны,
А пишешъ мнѣ о ней одной...
Нѣтъ, это ясно, милий мой,
Нѣтъ, ты влюбленъ, Пиронъ Украйны.

Від стор. 7 починають ся твори Шевченка і йдуть до стор. 34 під такими титулами: Кавказъ, Холодный Яръ, Думка (Якъ умру то поховайте), Розрыта могила, Думка (За думою дума), И мертвымъ и живымъ и ненарожденнымъ землякамъ моимъ въ Украини и не въ Украини, мое дружное посланіе — як бачимо, порядок не такий, як у д. Комарова. Під кождим твором підпис: Шевченко. До титулу „Кавказъ" додана інтересна нота: „Слѣдующія стихотворенія были намъ присланы, на малороссійскомъ языкѣ, съ примѣчаніемъ, что стихи Шевченки — выра-

женіе всеобщихъ, накипѣвшихъ слезъ [:не] онъ плачетъ о Украйнѣ — она самá плачетъ его голосомъ. Примѣч. Редактора“. Решту книжечки займають знов вірші Пушкіна: В. Л. Пушкину, Цензору, Льву Сергѣевичу Пушкину і На смерть тетушки Анны Львовны Пушкиной.

Ч. 16 Шевченків Букварь – не подано анї формату анї числа сторін; ч. 20 не подано анї опису анї докладного заголовка лїтоґрафованого факсіміле Шевченкового посланія до Шафарика; титул д. Комарова „Еретикъ Иванъ Гусъ“ зовсім фантастичний. Дуже недокладний також опис під ч. 34, перша часть маленького женевського „Кобзаря“ з р. 1878. Отже на окладинцї титул: Кобзарь Тараса Шевченка (.) Частина перша (.) Женева (.) Печатня „Громади“. Видали Кузьма і Сірко“. На другій картцї дедікація „Нашим землякам на Україні на роковини Шевченка 26 лютого 1878 року Кузьма і Сірко видавці“. На стор. III—V надруковано по российски тайний указ против української мови з 16 мая 1876 року, а далї, стор. VIII – XXI іде популярна біоґрафійка та характеристика Шевченка, підписана „С—о. Лютого 26, 1878 року“. Під сим кріптонїмом криє ся д. Хв. Вовк. Далї йдуть ось які Шевченкові твори: Менї однаково (починає ся стор. 23 до 24), Сон (25—58), Як би то ти Богдане пяний (59), Могила Богданова (60—62), Бували войни (63—64), І виріс я на чужинї (65—68), Чигирин (68—73), Кавказ (74—84), Ляхам (85—87), Якось то йду а у ночі (87—88), Мій Боже милий, знову лихо! (89), Світе ясний (90), У Вильнї городї преславнім (91—96), Гимн черничий (97—98), Зацвіла в долинї (98—100); Ликері (101—102), Як би ви знали паничі (103—107), До мертвих і живих і т. д. (108 124), Заповіт (125—126). Додано ще картку (I—II) „Заголовки“. Під ч. 36 так само недокладно подав д. Комаров згадку про другий томик того „Кобзаря“, не вказавши, що він був виданий у такім самім мінятурнім форматї, як і перший, не подавши анї числа сторін, анї змісту. На жаль, сього томика не маю під рукою.

Додам іще опис виданя „Марії“, у д. Ком. ч. 38, бо в його покажчику подано також дещо фантастичне, і загалом недокладне. Титул виданя такий: Marija maty Isusowa (,) wirszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa. Żenewa 1882. На стор. III—VII стоїть передмова Wid wydawcia з підписом M. Drahomanow. Шевченкова поема йде від стор. 1 до 39; на многих сторінках у низу пододавано язикові та річеві поясненя. Від стор. 41 до 66 ідуть Uwahy також підписані M. Drahomanow з датою: Pysano w misti Żenewi w wilnij storoni Szwajcaryji. Варто булоб подати докладнійше й зміст стереотипового женевського виданя з р. 1890 (у д. Ком. ч. 52).

До розд. IV завважимо загально, що про Sioło (ч. 16 і 18 д. Комарова) докладнійше подає бібліоґрафія Левицького і так само треба

з тої бібліоґрафії подати докладнійше Шевченкові твори друковані в галицько-руських читанках (у Ком. ч. 19, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 39), в Антольоґії (34), в Календарях (36, 37). Зовсім недоладно зложене ч. 40 „Додатокъ до „Батьковщины“; не показано анї року анї місця виданя, згадано лише ч. 7 і 8, де були псальми, а не згадано ч. 9, де були иньші вірші Шевченка (Левицький, ч. 3159). Під ч. 41 зібрано разом зовсім недоладно Батьківщину 1889 р. і Бібліотеку для молодежи 1889, хоча се не лише два окремі виданя, але виходили в ріжних містах, одно у Львові, друге в Чернівцях.

В розд. V зібгано до купи під ч. 2 два виданя российської поеми Шевченкової „Тризна“, що була з разу друкована в журналї „Маякъ“ п. з. Безталанний, а потім, тогож роду вийшла окремою брошурою пз. „Тризна“; не подано опису тої брошури. Між ч. 9 і 10 приведено зовсім зайвий титул „Неизданныя произведенія Т. Шевченка на русскомъ языкѣ“.

В розд. VI під ч. 5 не подано, з яких часів листи Щепкіна до Шевченка; так само недокладні ч. 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19 і иньші. Під ч. 11 змішано до купи дві ріжні праці, а власне „Письма Т. Г. Шевченка къ Бр. Залескому (1853—1857 г.). Сообщилъ М. Т—овъ“ (книжка за січень, стор. 161—176, за март стор. 611—622 і за цьвітень стор. 853—866) і працю „Восемъ писемъ Тараса Григорьевича Шевченка къ разнымъ лицамъ, сообщилъ С. Пономаревъ (книжка за лютий, стор. 401—408). Значить, усе те, що подає д. Комаров під сим числом свого покажчика — зовсім фантастичне: статї „Шестнадцать писемъ Т. Шевченка В. Г. и Я. Тарновскимъ и къ Брониславу Залѣскому“ в К. Стар. нема. В тім же роздїлї ч. 15 зовсім зайве: се не лист Шевченка, а „Замѣтка М. К. Чалаго по поводу одного письма Т. Ш. къ М. Щепкину“, значить, на неї місце в роздїлї XIV. З передруками д. Комаров не видержує системи. Раз він уважає їх окремим виданєм і кладе під окремими нумерами, як і слїд у бібліоґрафічнім покажчику, то знов при editio princeps зазначує: сей лист був передрукований там то й там то. Пор. ч. 11а, хоча вказівка невірна, бо всї листи, зібгані автором під сим числом, творять досить показну книжку і не могли бути передруковані в двох нумерах „Зорі“. Навпаки, колиб автор був заглянув до вказаного річника „Зорі“, то був би переконав ся, що в ч. 6 надруковано з комунікату Пономарьова лише 5 листів, тай то в скороченю (стор. 95—96), а в ч. 8 подано лише декілька виписок із листів Шевченка до Залеского п. з. „До біографіи Шевченка“ (стор. 131—132), отже се статейка, що надавала ся краще до розд. XIV, ніж сюди. Натомість під ч. 21 подано „Лист Шевченка до редактора „Нар. Чтенія“, друкований у „Правдї“ 1899 р. без зазначеня, що

сей лист був друкований уперед богато разів. Зібгано до купи передруки Шевченкових листів у ріжних часописях під ч. 23, 36, 38; при ч. 43 не зазначено, що листок Шевченка до Герцена був у-перве поданий М. Драгомановим у Товариші (у д. Комарова ч. 19), відси передрукований у Правді 1889, т. II, стор. 381 (у д. Комарова пропущено).

До розд. VIII (переклади Шевченкових творів) зазначу недокладности в ч. 4 (лирическія піесы — які?), 14 (Переводы изъ Шевченка Изгоева и Икорскаго, Донъ 1870 — чому оба перекладачі під одним числом? Що перекладено?), ч. 17 (и мелкія піесы — які?), ч. 22 (не подано опису книжки ані сторін, де містять ся переклади з Шевченка), ч. 29, 31 (три лирич. піесы — які?), 35, 37, 38, 40, 41. Зовсім без вартости ч. 7: „Нѣсколько переводовъ изъ Т. Шевченка К. М. Станиковича — Сѣверный цвѣтокъ 1861 г. — Ну, хто його знатиме, де вийшов той Сѣверный цвѣтокъ і що перекладено в ньому з Шевченка? Так само без вартости ч. 8. „Стихотворенія М. М—ва. М. 1862 (помѣщены и переводы изъ Кобзаря Т. Ш.)“. При ч. 15 не сказано, які Шевченкові вірші війшли в „Поэзію Славянъ“, при ч. 16 також не подано, що переклав із Шевченка д. Мизко в „Дону“ 1871 р. Під ч. 5 під спільним титулом „Переводы изъ Т. Шевченка за 1860 г.“ (ніби було коли таке видане?) подано чотири періодичні виданя, в яких були уміщені переклади якихось Шевченкових поезій, про які зрештою бібліоґраф не подає нам нічого докладнійшого. Не знаю, на скілько підходить до сього розділу ч. 20 „Въ ночь на Рождество. Передѣлка и переводъ съ малороссійскаго (Назаръ Стодоля Т. Шевченка)“, але вже ні в якім разї не йде сюди ч. 32 „Галя и Назаръ или добромъ за зло. Повѣсть заимствованная изъ соч. Т. Шевченка (Назаръ Стодоля)“, бо сеж не переклад. Такі річи ліпше було перенести до розд. XII, давши йому ширший титул „Перерібки з творів Шевченка“.

Бібліоґрафія перекладів Шевченкових поезій на чеську мову недокладна в перших 6 н-рах; про ч. 60 я вже згадував, так само й про зачислене перекладу Гарамбашіча до чеських під ч. 65. При ч. 61 не подано, які Шевченкові поезиї переклав Дурдік, не подано числа Poesie světova, зроблено помилку в назві міста: Praga, а по чеськи Praha. Так само недокладне ч. 63. Не ліпше поставлена бібліоґрафія перекладів на иньші славянські мови. Ч. 72 в Вилї 1868 „переводъ нѣсколькихъ піесъ“ — яких? Ч. 73 зовсім загадкове: Свобода, болгарскій журналъ подъ редакціей Каравелова за 1870 годъ“. Де виходив сей журнал і чим він приналежний до Шевченкової бібліоґрафії — сьвятий знає. Правдоподібно були там уміщені деякі переклади з Шевченка, доконані самим редактором Любеном Каравеловим. Не маючи в ру-

ких названого журнала я не можу сказати про нього нічого близше, завважу лише, що в першім томі збірного виданя творів Л. Каравелова, (Съчинения на Любена Каравеловъ томъ пърбый. Стихотворения. Подъ редакцията на З. Стояновъ. Руссе 1886) подано ось які переклади Л. Каравелова з Шевченка: 1869 р. „Учете се, брате мои“ (кінцевий уступ із Послания, стор. 1—2), 1870 р. Защо ми са черни вѣжди (стор. 16) і Родила е мене мама (стор. 21), 1871 р. Иванъ Хусъ (стор 22), Тече вода въ синйо море (стор. 39).

Між перекладами на німецьку мову також богато помилок. Зараз ч. 76 мусить відпасти; через непорозуміне німецького титулу на окладці Ґебгардового виданя д. Комаров подумав, що там подані також німецькі переклади Шевченкових віршів, яких там зовсім нема. Про переклад „Катерини“ в брюксельській La Societé Nouvelle проф. Енса див. М. Драгоманов, Листочки до вінка на могилу Шевченка. Цілий ряд Шевченкових поезій був поданий у німецьких перекладах у віденськім річнику „Die Dioskuren, Jahrbuch des österreichischen Beamtenvereins“. Гарний переклад „Кавказа“ на німецьку мову умістив Waldemar Kawerau 1878 р. в липському Magazin für die Literatur des Auslandes; глуху звістку про сей переклад подав д. Комаров у розд. XIV під ч. 187, не знаючи, що за працю дав Каверау у тім виданю.

Чому розд. IX має титул „Переводы прозаическихъ произведеній Т. Шевченка писанныхъ имъ по-русски, на языкъ малорусскій“ — чому лише на „малорусскій“? А от прим. автобіоґрафія була перекладена на мову польську (в книзї Sam. Smiles, Prawdą a pracą (Self help), виданій у Львові 1871 р. — то се вже не належить до Шевченкової бібліоґрафії? Так само без потреби затїснив автор обсяг розділу XII „Драматическія передѣлки произведеній Т. Шевченка“. Чому лише драматичні? А коли Шевченкову драму перероблено на повість, то сю перерібку куди покласти? Чи між переклади, як учинив д. Комаров?

Не зовсїм добре зробив д. Комаров, зібгавши в XIV розділї, п. т. „Сводъ статей о Т. Шевченкѣ и его произведеніяхъ“ окрім прозаїчних праць також поезиї на честь Шевченка; для них можна було зробити окрему рубрику, або долучити їх до розд. XI, який міг мати також загальнїйший титул: Шевченко і його житє в творах штуки (поезиї, малярства, скульптури).

Найбогатший змістом розділ XIV також не може мати претензиї анї на повноту, анї на докладність. Зовсїм недокладні ч. 106 (Голосъ N. 42 — а що в нім?), 112 (Отечеств. Зап. 1869, N. 3), 114 (Сынъ Отечества N. 67); 120 (Донъ N. 61—63), 148 Revue des deux mondes 1874, не зазначено, анї що, анї в якім н-рі надруковано; річ очевидно йде про статю панї E. Durand; недокладне також ч. 198; статя Дра-

гоманова в Громадї має титул „Шевченко, українофіли ј соціјалізм“ і поміщена в Громадї том IV. Без потреби повторено вказівку про мою статю в „Сьвіті“ (ч. 240 і 265). Без потреби проф. І. Кокорудз перехрещений на Кокорудзу (ч. 310, 469). І тут, як у попереднїх роздїлах автор дає під одним нумером не одну якусь працю, а купи ріжних праць. І так під ч. 42 подано „Некрологи“ в пятьох ріжних часописях; в ч. 46 згадано „По поводу концертовъ въ память Т. Шевченка“ про статї в сїмох ріжних часописях; під ч. 28 крім працї Білозерського вміщено вірші пятьох поетів та промови двох „и другихъ“ людий. Се засновок до якоїсь студиї, але ніяк не наукова бібліоґрафія.

Як сказано, сей роздїл, хоч найбогатший, має також найбільше прогалин. Певна річ, тут найменше вини шан. автора; Шевченко має вже таку широку лїтературу, що її не обхопити одному чоловікови, тай то ще в такім місцї, де раз у раз приходить ся в цензурних оглядів писати Ж. замісь Женева або промовчувати імя автора для того, що він називає ся М. Драгоманов. Тут треба працї богатьох рук, співдїланя людий, що мають доступ до великих бібліотек. В надії, що колись таки збереть ся повна бібліоґрафія Шевченка, я подаю тут деякі доповненя до працї д. Комарова. І так до розд. III під р. 1891 треба додати: „Кобзар, книжочка для дїтий, цїна 20 кр. Накладом Руского тов. педаґоґічного. З друкарнї Наук. тов. ім. Шевченка, Львів, 1891, 16⁰, стор. 64“. По титуловій картцї поміщено портрет Шевченка, потім на стор. 5–8 статю Тарас Шевченко, далї стор. 9—63 займає текст з додатком пояснень у низу, а на остатнїй ненумерованій сторонї зміст. Далї до розд. IV слїд додати згадку про те, що Шевченкову поезию „Садок вишневий коло хати“ передрукував латинськими лїтерами Богдан Залеский у примітцї до своєї вірші Mogiła Tarasowa (B. Zaleski, Pisma, tom IV. Lwów 1877, стор. 104). Може не зайве буде навести слова Залеского, який каже, що „od wielu lat już piosnka ta pobrzmiewa mi w sercu i w słuchu“. Варто зацитувати також слова тогож Залеского, який каже (loc. cit.), що „od Bronisława i od śp. Edwarda Żeligowskiego dostałem kilka zeszytów poematów i pieśni Szewczenki nigdzie podobno nie drukowanych“. До розд. VII д. Комарова про рисунки Шевченка нотую з того самого місця у Залеского ще отсе: „Śp. Konstanty Świdziński na kilka dni przed skonem przysłał mi także miły upominek po Szewczence: oryginalną akwarellę śmierci Bohdana Chmielnickiego i szkic ołówkiem godów kozackich“. До розд. VIII додати переклад „Марії“ на мову росийську, доконаний М. Драгомановим п. з. „Marie, poëme de Chevtchenko, traduction russe. Марія, поэма Т. Гр. Шевченка съ переднимъ словомъ и замѣчаніями М. Драгоманова. Переводъ съ украинскаго. Женева, типографія „Громады“,

1885, мала 8-ка, стор. VIII+47. Видане має на трьох сторонах обложки слово „Отъ издателя“, далї на стор. III—VIII Переднее слово, потім текст (дословний переклад) стор. 1—27, і нарештї „Замѣчанія на поэму Шевченка Марія“ на стор. 29—47. До розд. IX додати „Шевченко про Котляревського“, виємок із повісти „Близнюки“, переклад О. Маковея, друкований у Лїтературно Науковім Вістнику 1898 року. До розд. XI треба додати портрет Шевченка, з якого ґравюра, досить поганенька, була друкована разом з коротенькою біоґрафією в польській часописи для дїтий Dzwonek 1872 р., ч. 8, стор. 123. Также на стор. 123—124 і 139—141 подано польський переклад „Катерини“, доконаний польським поетом Т. Ленартовичем. Нарештї до розд. XIV, під р. 1859 треба додати статю „Z Ukrainy“, друковану в „Wiadomościach Polskich“ у Парижі, де подано звісну анекдоту про Шевченка з зернами пшеницї. Під роком 1861 треба додати ряд статей уміщених у польських часописях, починаючи з „Biblioteki Warszawskiej“ та львівського „Dziennika Literackiego“ з приводу виданя студиї Л. Совіньского та перекладу „Гайдамаків“. До статї „Dzienn. Liter.“ навязує полєміка Будеволї в р. 1862 (у Ком. ч. 58). Ся статя мала титул: M. W. Ruch umysłowo-polityczny na Rusi. Szewczenko — Sulima (Dz. Liter. 1861, ч. 69). Сулїма був якийсь Поляк родом з України, що надрукував у бруксельській часописи „Le Nord“ (орґан российських офіціозів), а потім окремою брошурою статю Lettres d' un Oukrainien sur la Bosnie russe, Leipzig 1861. Під тимже 1862 роком треба було згадати вірш О. Федьковича „Спѣвацка добранôчь на скôнъ Тараса Шевченка“, надрукований у виданю його поезій (Львовъ 1862) стор. 28—29 і передрукований у новім, збірнім виданю його творів (Львів 1900, т. I). Під роком 1863 слїд додати статю Kwestya rusińska, друковану в ч. 3. Tygodnika Poznańskiego, де згадано про похорон Шевченка і вражінє його на український люд. Щось про се було і в ґазетї Dziennik Poznański. Під р. 1862 треба згадати книжечку М. В. Р. Сонное видѣнье або розговоръ духôвъ о польскôй и рускôй справѣ, оповѣдь въ стихахъ. Львовъ, типомъ Института Ставропигійского 1862, де в додатку, на стор. 97—106 поміщено „Гдещо про оукраиньского спѣвака Тараса Григоровича Шевченка“, а на стор. 106—108 передруковано вірш Кониського на смерть Шевченка. Під роком 1863 треба додати статейку „О поезіи Шевченка“, надруковану в календарі „Перемышлянинъ“. Під роком 1865 треба додати, що праця Ґвідона Батталії „Taras Szewczenko, poeta ukraiński“ друкувала ся первісно в часописи Tygodnik naukowy, Lwów, 1865, ч. 22. Під роком 1866 треба додати важну працю: Bronisław Zaleski, Wygnańcy polscy w Orenburgu (Rocznik Towarzystwa Historyczno-literackiego w Pa-

ryżu, rok 1866, стор. 75—107), де згадано й про Шевченка і подано богато відомостий про його оренбурських знайомих. Під тимже роком до ч. 88 у Ком. треба додати, що вірш Перебендї уміщений у ч. 9 Русалки не називає ся „В роковини смерти Т. Шевченка“, а „Памяти великих“, а титул під ч. 89 звучить „Пяті роковини Т. Шевченка у Відни“. Нарештї завважу, що під р. 1884, ч. 299 у д. Комарова знов без потреби перемінено назву автора статї: він не називаєть ся Sulim, а Sulima, і стати його „Szewczenko na wygnaniu i Bronisław Zaleski“ справдї була уміщена в томі IV „Przeglądu powszechnego“ в Кракові.

На сих деталях я й уриваю свої уваги над книжкою д. Комарова. В усякім разї треба признати, що автор особливо в новійших часах збирав матеріял докладно. Його книжка, хоч і як іще далека від того, щоб могла бути повною і всюди докладною бібліоґрафією Шевченка, все таки важна тим, що показала нам перший раз літературу належну до нашого поета в її повнім обемі і заразом вивела перед наші очи ті дезідерати, яких треба для її повного опанованя. Бажалось би, щоб і сама книжка і отся рецензія збудили відгук у всїх тих, хто може сяк чи так причинити ся до спростованя помилок або до заповненя її прогалин. *Іван Франко.*

Swiatłomir — Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów 1772—1902. Czarna księga szkolnictwa galicyjskiego, Львів, 1904, ст. 212.

Праця д. Сьвятломіра дає значно менше, нїж заповідає титул. Хоча друга часть того титулу й велить надїяти ся більше публїцистичної, нїж строго історичної розвідки, то все таки хронольоґічні межі зазначені в титулї (1772—1902) дають підставу жадати від автора якоїсь рівномірнисти в трактованю предмету. Тимчасом про старе галицьке шкільництво до 1861 р. автор говорить усього на 6 сторінках, а зупиняєть ся головно на шкільництві автономічної ери, тобто від часу 1868 р., від часу заведеня теперішньої Ради шкільної краєвої.

Книжка написана з сильною антішляхетською тенденцією і подає масу цікавого матеріялу для всестороннього осьвітленя справи галицького народнього шкільництва. Автор визискав сильно всю важнїйшу лїтературу предмету, розумієть ся з виїмком руської. Взагалї він пише про гал. шкільництво так, як коли-б у Ґаличинї зовсїм не було Русинів і русько-польського антаґонїзму, і сим позбавляє себе ключа для зрозуміня многих загадкових явищ, які для Русина від разу перестають бути загадкою.

Свій предмет дїлить він на такі роздїли:

1) Неприхильне становище соймової більшости супроти просьвіти народа. Тут автор зібрав цілу купу виписок із соймових брошур, ґазетних статей та брошур, із яких видно дуже добре вороже становище шляхти супроти народньої школи. Правда, образ намальований Сьвятловміром, далеко неповний і односторонно осьвітлений; виходить так, що в гал. соймі і в гал. суспільности були лише два табори: шляхта противна осьвіті селян і ліберали та (в остатніх часах) польські людовці, що домагали ся просьвіти народа. Як сильно і нераз фатально комплікувало справу шкільництва руське питане, про се у автора нема ніякої згадки.

2) Хибне уряджене Ради шкільної краєвої. В тім коротенькім розділї (ст. 72—76) автор дуже побіжно характеризує орґанїзацію Ради шк. кр. та виказує її невідповідність до сповнюваня положених на неї завдань. Детальному доказови сього твердженя присьвячений розд. 3) (ст. 77—125). Характеризує тут автор ґосподарку Ради шк. кр. від самого початку її істнованя, а головно фатальне десятилїтє, коли віцепрезідентом і всевладним паном її був Бобжиньский.

4) Сей розділ (ст. 126—177) присьвячений оглядови теперішнього стану публичного вихованя в Галичинї. Автор наводить страшні цифри на доказ, як низько стоїть наше шкільництво і як слабо воно поступає наперед. Автор вказує на основний, незаперечений факт, 3,387.378 галицьких анальфабетів у віцї понад 6 лїт і на те, що супроти сього величезного числа маємо в Галичинї ледво 2,650.250 осіб, що вміють бодай читати. Порівнанє з Чехією, що має ще драстичнїйше виказати низшість та занедбанє Галичини, супроти самих сих цифер являєть ся майже плеоназмом.

5) В остатнім розділї автор оглядає на підставі щедрого вибору статистичних цифр „наслїдки темноти“ (ст. 178—203). Вказуючи, що з виємком Буковини і Дальмації Галичина процентом анальфабетів перевисшає всї краї австр. монархії, подає далї статистичні огляди преси й книжок друкованих на ріжних мовах авст. народів, підносячи на польській мові (про руську й не згадувати!) брак многих підручників та праць для студий. Відси брак інтелїґенції, особливо фахово приготованої до спеціяльних занять, брак учителїв, навіть писарів громадських, брак зацікавленя політичним житєм. Та далеко тяжші наслїдки темноти бачить автор на полї народньої гіґієни та смертности („люди родять ся і вмирають без лїкарської опіки як худоба“, ст. 187), низький стан моральности та страшне множенє злочинів; відси страшенне ширенє алькоголїзму, брак убезпечень від пожеж і шкід елементарних, ширенє худобячих пошестий, гра в дрібну льотерію; нужденні помешканя, величезне число примусових лїцитацій та екзекуций, низький стан рільництва і т. и.

Автор ілюструє кожду тезу дуже проречистими статистичними табелями і кінчить словами Щепановского: „Галичина є тепер тим, чим перед 40 роками була Ірляндія — країною найбіднійшою, найнужденнійшою на цілій земній кулї“ (ст. 203).

В закінченю автор ще раз переходить сумні рефлєксії над тим, як слабо галицька суспільність цікавить ся школами й вихованєм та на жаль не вміє подати ніяких рад, як вийти з теперішнього поганого положеня. „Przedewszystkiem trzeba się postarać o ludzi szerokiego poglądu i wzniosłego umysłu na naczelne stanowiska w szkolnictwie“ — ось і все, що вміє він сказати. Але-ж треба постарати ся! Але хто й як постарає ся?

Такими побожними зітханями лиху не поможеть ся. Дивно, що автор навіть не звернув уваги на закинену ідею дра Дітля, піднесену ще 1865 і 1866, щоб у Галичині утворені були дві ради шкільні, одна в Кракові, а друга у Львові. Нема сумніву, що ся ідея була далеко щасливійша, ніж пізнійше зцентралізованє всього шкільництва в одній Раді шк. кр., а навіть в одних руках. Але ба, наш автор старанно обминає все, що могло-б нагадати „сепаратистичні“ потреби й постуляти Русинів і для того волить закінчити свою — зрештою цінну і з великим запалом написану книжку — побожним зітханєм. А дійсна, наукова історія галицького шкільництва так і лишаєть ся далї pium desiderium. *Ів. Франко.*

В. Ясевичъ-Бородаевская — „Сектантство въ Кіевской губерніи“ (Живая Старина, 1902, кн. I, ст. 33—74).

Статя ся оперта виключно на власних спостереженях і матеріялах авторки.

Авторка говорить про дві українські релїґійні секти: про баптистів і про мальованців. Тому, що секта баптистів відома більше*), авторка присьвячує їй відповідно меньше місця, як секті мальованців, малочисленній вправді, але й мало відомій ширшим кругам. Вона переходить початки баптизму (70-ті роки минулого столїтя) і виказує, що першим осередком його була херсонська ґубернїя, засїяна численними німецькими кольонїями, від яких баптизм почали звільна перебирати Українцї. З разу не повставав нїхто проти нового руху і навіть духовенство висловляло ся про прихильників баптизму дуже похвально, вважаючи їх моральними і побожними та працьовитими людьми. Швидко

*) Про неї є окремі працї: а) А. Ушинскій, Вѣроученіе малорусскихъ штундистовъ, Кіевъ, 1886; б) А. Рождественскій, Южнорусскій штундизмъ, Спб., 1889.

одначе погляди змінили ся не лише в духовенства, але й в урядових сферах, коли спостережено, що баптизм починає розширювати ся сильно і з'єднувати собі щораз більше прозелітів. Розпочала ся довга боротьба, переслїдуваня, яка й досї не скінчила ся, а яка дійшла до найвисшого апоґея в 1894 р. коли видано окремий закон, що карає „штундистовъ какъ особенно вредную секту". Дальше розбирає авторка науку баптистів і її головні основи та приходить до висновку, що так звані „штундисти" се цїлковиті баптисти, а не що иньше. Головне жерело науки баптистів се — євангеліє, поза яким вони не признають нїчого більше, засланяючись відповідними цитатами євангельськими. Вони не признають також хреста, хоч ідею саму, як образ терпінь, не заперечують. Не признають також божеських прикмет Богородицї, деяких тайн, постів і ин. За те ставить ся в них дуже високо релїґійний спів і письменність так, що вони змагають, аби кождий член їх церкви знав читати і писати.

Секта мальованцїв — названа так від основателя секти Кіндрата Мальованого, запертого вже кілька лїт у шпиталї для божевільних у Казанї — розвинула ся з баптизму. Вона ще дуже молода, бо заснувала ся ледви в 90-их роках минулого столїтя. Головна ріжниця між мальованцями і баптистами лежить у тім, що перші головну вагу прикладають до старого, а другі до нового завіта, а наслїдком того приходять вони до цїлком противних поглядів, так що получити ся вони не можуть нїколи. Цїлий цикль людського житя, земного і позагробового, довершаєть ся по їх думцї тут, на земли. Вони відкидають також усяку обрядність, не признають анї недїль, анї сьвят, за те признають рівноправність жінок цїлковито так, що навіть не боронюють їм бути проповідничками. Багато значіня прикладають вони до всяких духовних образів, гри слів і ин., а що беруть часто фрази зі сьвятого письма дословно, то доходять нераз до екзальтациї, яка в дїйсности робить їх психопатами.

Письменних між ними мало і сам Мальований, оснуватель секти, не вміє читати. А проте видає він до своїх вірних посланія, які пише йому другий сектант, Чекмаров, що разом із ним сидить у божевільнї, і які викликують між мальованцями сильне вражінє завсїди, хоч нераз вони й слабі змістом. Пару таких посланїй Мальованого і пару пісень, які співають мальованцї, наводить авторка в повнім текстї. Що до пісень, то належить завважати, що мельодиї взяті до них зі сьвітських українських пісень, через що й вражінє, викликуване ними на мальованцїв, незвичайно велике.

Ми подаємо лише провідні думки працї шан. авторки і то в значнім скороченю, та зазначуємо, що праця дуже цїнна й може служити як першорядне жерело до відомостий про наших сектантів. *В. Гнатюк.*

Лубенскiй Музей Е. Н. Старжинской. Етнографическiй отдѣлъ. Описанiе коллекцiи народнихъ писанокъ. Составилъ С. К. Кулжинскiй. Выпускъ первый. Москва, 1899, ст. 176 і 45 табл. 4⁰.

В невеличкiй лiтературi про народнi писанки кожда нова розвiдка звертає на себе загальну увагу i заiнтересованя. Праця, котрої заголовок ми навели, заслугує на таку увагу більш нiж иньшi публiкациї того рода, бо матерiял зiбраний тут перевисшає все, що досi в сiй справi друковано, так що до простору терену нею обнятого, як i що до скiлькости самих-же звiсток. Автор, хоч не специялiст-етноґраф анi археольоґ, забрав ся до сеї роботи з великою ревностию i правдивим завзятєм. Вiн не претендує на позитивнi i остаточнi виводи i рiшеня, бо-ж се поки що й зовсiм неможливо, хоче лише пiдготовити матерiал для учених-специялiстiв i з тої точки треба оцiнювати його працю з великим признанем. З другого боку, се замiчуємо вже тепер, годi згодити ся зi всiм, що тут написано, особливо у систематицi. Знов же автор, виходячи подекуди поза поставленi собi межi, доторкуєсь справ, якi не можна позитивно рiшити нi в сей нi в другий бiк, для браку вiдповiдних розслiдiв.

У першому роздiлi зiбрана бiблiоґрафiя. д. К. каже, що старав ся зiбрати все, що писано до 1 сiчня 1898 р. про писанки, не поминаючи найдрiбнiйших артикулiв. Починаючи вiд латинських дiсертаций з XVII в. наводить 62 розвiдок i замiток на сю тему. Богато з того цитує з другої руки, оправдуючись, що самих розвiдок неможливо було дiстати. Се дуже iмовiрно, хоча дивно, щоб нпр. Zeitschrift für Ethnologie мала бути в Росиї бiблiоґрафiчною рiдкостию. З другого боку не згадана у списi така розвiдка, Krčeko „Piośnki w Galicyi“, або замiтки Кольберґа та Кайндля. Незвичайно iнтересний реєстр всiх вiдомих авторови коллекций писанок, розкинених майже по цiлiй славянськiй териториї, бiльших i меньших, публичних i приватних. Се неоцiнений дороговказ для всiх, що хотiли-б зайняти ся студиями про писанки. Колекций тих згадано 29, мiж тими 6 в Галичинi.

Другий роздiл, про iсторию i склад коллекциї народних писанок лубенського музея Скаржиньскої, має лише льокальний iнтерес. Замiтнi хиба всi тi трудности, з якими довелось бороти, заки зiбрано i упорядковано 2115 писанок з 18 и рiжних ґуберний.

По тих двох вступних частинах переходить автор до властивої рiчи, зупиняючись перш за все на питаню про початок звичаю приготовляти писанки. Питанє се заводить його дуже далеко. Вiн констатує, що обичай той звязаний тепер з сьвятом Великодня i наводить кiлька народних переказiв про початок сего звичаю; всi тi перекази звязанi

з початками християнства. Одначе д. К. йде дальше. Навязуючи до сего, що писанки — се крашене яйце і то куряче яйце, дошукує ся символїчного культу яйця у ріжних старинних, дохристияньских народів, починаючи від Єгиптян та Хінців а кінчаючи на Греках та Римлянах. За сим йде трактат про значенє курки і когута в мітольоґії ріжних народів. Роздїл сей писаний дуже претенсийно, а при тім по дилєтантски. Про сам культ автор подає лиш виписки з ріжних історичних підручників, а запускаючись на поле символїчних пояснень і дошукуючись у всім (яйци, курці і когутї, а навіть у поодиноких красках) ріжних символів, автор подає висновки дуже проблєматичної вартости, з якими годї спорити, бо висять зовсїм у воздусї. Рукописні „сообщенія“ С. Венгржиновского, на яких д. К. головно опирає ся, мають много фантазиї, а мало реального підкладу.

Далеко більше реальної вартости мають дальші частини сеї роботи. Подавши короткий огляд териториї, на якій зустрічають ся писанки, приходить автор до інтересного вислїду, що приготовленє писанок, як народний обичай, стрічає ся лише або у Славян, або на славяньскій етноґрафічній границї у иньших народностий. В останнім разї подекуда находимо явну залежність, декуда знова треба рішати про сю залежність через порівнанє орнаменту. За сим іде опис: приготовленя писанок, часу приготовленя, ріжних матеріялів уживаних до виробу писанок, ужитку самих-же писанок, ігор в яких писанки грають визначну ролю; при тім не спускає ся з ока територияльних ріжниць і відмін. Але тут мусимо зробити авторови важний річевий заміт, що годї на основі вісток з двох-трох сел робити висновок на цїлу ґубернію або край. Бо яку-ж вартість мають вискази, що в Галичинї писанка у ріжні краски називає ся мученою, або що в Київській ґубериії починають приготовляти писанки у страстну недїлю, а в Саратовскій, в чистий четвер, або що одна писанка в Галичинї коштує 10 коп. і т. ин. В подробицях можемо подати деякі допо́вненя, на основі наших розслїдів на галицькій Волинї. В деяких селах*) пишуть ся писанки аж до Вознесенія, Зелених сьвят, або й Юра. З льокальних назв крашанок треба згадати ще назву сливка, а з назв приладу до писаня писанок назви: кулька, дїдик, мигулка. Що до способу виводженя взору на крашанцї при помочи квасу, котрого д. К. не знає, відсилаю його також до названої розвідки.

Пятий роздїл присьвячений клясифікациї писанок по типам. Всяка клясифікация, всякий подїл повинен по нашій думцї відповідати двом вимогам: а) з практичного погляду подїл має бути так зладжений, щоб

*) Гл. мою розвідку про писанки на галицькій Волини в I т. Матеріялів до укр.-руської етнольоґії.

міг улекшити скорий перегляд цілого матерiялу; б) підставою поділу можуть бути лише основні прикмети і ессенціональні ріжниці. Між тим подана тут клясифікация не відповідає ні одній ні другій вимозї.

Що до першого, автор ділить писанки на відділи, підвідділи, ґрупи, підґрупи, ряди, типи, варіянти, а ті знов означує ще числами і буквами, бо вже мабуть не стало йому назв. Виходить, що 2115 писанок лубенського музея поділено „для ліпшого перегляду“ на *337* кляс! Щоби ще яснійше показати курйозність такого поділу наведемо для приміру, що писанка ч. 725 (орнамент показує три листки злучені у купу) належить після клясифікациї автора до відділу II, підвідділу *B*, ґрупи *a*, ряду *γ*, типу *1*, варіянту 1d. Ми раді-б знати, чи сам автор орієнтує ся в тім лїсї шуфлядок і закамарків. I на гадку такої клясифікациї впав автор аж по „довголїтній розвазї“!

Що до другого, підставою поділу писанок кладе автор основні, головні лїнії, що неперервними кругами обходять поверхню писанок і представляють початок роботи, її „розвід“. Вони визначують розміщене орнаменту а часто і його форму. д. К. прилучає ся до думки, висловленої вже і иньшими авторами розвідок про писанки, що не орнаментарні форми, а головні лїнії надають характерний вид рисункови писанки. Думка не зовсім справедлива. Перш за все треба вріжнити лїнії о с н о в н і від т. зв. п о м і ч н и х, уживаних так як нпр. сітка при рисованю карт, на се щоби рисунок випав правильнійше (гл. нпр. орнаменти з зірочками). А се велика ріжниця.

Перша ґрупа лїній не стоїть в ніякій звязи з виглядом орнаменту, лїнії основні ділять лише яйце на певне число піль, в які вписують ся рисунки; вони означують лише, кілько разів даний орнамент має повторити ся. Відповідно до тих лїній ділити писанки на ґрупи було-б так само неумістно, як приміром клясифікувати будівлї після числа комнат. Більше звязи з виглядом орнаменту мають помічні лїнії, але вже супроти свого характеру не надають ся на підставу до поділу писанок, бож таких помічних лїній уживають і при рисованю на папери, а нікому не впаде чейже на думку клясифікувати після них образи і рисунки. Автор не доста того, що помішав оба роди лїній зі собою, але дошукуєсь ще й там основних лїній, де їх зовсім нема, нпр. при „безконечниках“. Одинока можлива клясифікация писанок — на основі вигляду і форми с а м о г о о р н а м е н т у і тут поділ на три великі ґрупи: орнамент ґеометричний, ростинний і зьвіринний насуває ся сам собою. Заміт д. К. що є писанки, на яких на однім боцї буває ростинний, на другім ґеометричний орнамент, не перепинює тут нїчого. Важнійше, що є орнаменти, де тяжко рішити, до якої ґрупи їх зачислити; але-ж загально звістно, що н і я к и й поділ не може мати цілком острих границь, що навпаки

все на границї двох ґруп буває полоса переходова. Таких пореходових полос є зрештою і у скомплїкованій клясифікациї автора дуже богато (нпр. між **одним** меридіаном з двох лїній і **двома** меридіанами).

Останній розділ подає катальоґ всїх писанок лубеньского музею. Писанки упорядковані тут ґеоґрафічно, відповідно до ґуберній, повітів і сел, з яких походять. Так само упорядковані таблицї додані до розвідки. При кождій писанцї подано, до якої шуфлядки скомплїкованої клясифікациї вона причислена, опис красок, якими закрашене тло і поодинокі части орнаменту, а вкінцї назва писанки або властиво орнаменту. Се послїдне найважнїйше, але на жаль не всюда переведене; мабуть авторови не удало ся зібрати назв всїх писанок.

Найбільшу, прямо неоцїнену вартість має атляс писанок, доданий до сеї розвідки. Се найбільше і найповнїйше того рода видавництво, що обіймає 33 таблиць писанок в фарбах і 12 таблиць писанок, на яких орнамент лише означений чорним рисунком, краски-же їх описані на дотичнім місци останнього розділу. Таким робом число відбитих тут писанок перевисшає в двайцятеро число того рода відбиток у всїх иньших публїкациях взятих разом. Тут справдї богатий материял для будучого систематика і порівняних студий про народний орнамент. Ми, знаючи з досьвіду, скілько то труду і коштів вимагає таке видавництво, мусимо висловити видавцеви велике признанє. Шкода лише, що на деяких чорних (некольорованих) писанках орнамент вийшов замазаний і невиразний.

Детайльний розбір орнаменту і дальші справи відложив автор до иньшого випуска, обіцюючи подати в нїм новий, зібраний за той час матеріял. Сподїємо ся, що той випуск не дасть ждати себе надто довго.

Напослїдок скажемо кілька загальних уваг. Ми не хочемо випереджати автора і його виводів про писаночний орнамент, піднесемо лише дещо для порівнаня поданого тут материялу зі звістками зібраними нами з галицької Волини. Вже в части обрядовій богато тут анальоґій. Той самий спосіб писаня писанок, ті самі головні краски, подібний спосіб приготовленя фарб. Також час писаня писанок, з виїмкою дрібних варіянтів, той сам. Так само і уживанє писанок дуже похоже, тілько на Україні більш ріжнородне, особливо при забавах. Навіть перекази про початок звичаю закрашувати яйця ті самі і всї йдуть до початків христіянства. Особливо замітна схожість в поодиноких орнаментах. В ґеометричнім орнаментї стрічаємо: „кропки“ меньші (Т. I 11, 12) і більші (Т. X 7,11); „пояски“ (I, 1, VI, 5); решітки (XI, 12); дуже багато писанок „куточками“, котрих клясичним взірцем писанка Т. III, 6. Приходять „клинцї“, „грабельки“, „ріжки“, „очка“ і много иньших. Особливу увагу звертаю на зьвіздки у ріжних формах, які й тут зовуть ся „рожами“, на знак сонця, що повторює ся в полученю з ріжними

иньшими орнаментарними формами, на хрестики і хрести та на спіралї, як найзвичайнїйші орнаментарні елементи. Навпаки свастика приходить доволї рідко. Взагалї ґеометричний орнамент тут і там майже той сам, і се, при великім ґеоґрафічнім віддаленю, вказує на спільність орнаментарної штуки. За се, як характерну ріжницю треба піднести велике богацтво ростинного орнаменту у писанках лубенського музею, так що ростинний орнамент рішучо переважає ґеометричний. Зьвіринного орнаменту, крім кілька невдалих проб, зовсїм тут нема. *Др. М. Кордуба.*

Bronisław Gustawicz — Kilka szczegółów ludoznawczych z powiatu bobreckiego (Lud), 1902, ст. 265—274 і 368—392).

Характеристики зібраних тут матеріалів подавати не буду, бо занадто богато вже таких характеристик друкованих в Lud-ї матеріалів доводило ся минї подавати, а то тим більше, що знаю напевно, що автори не зважають на подібні уваги і не старають ся вказувані їм хиби оминати, а для наших читачів самі цитати, які подам тут, вистануть за всякі характеристики.

От як виглядає загально знана і широко розповсюднена казка про змію явю, що їла людий: W okolicy leśnej miała niegdyś przemieszkiwać czarownica, nazwiskiem Jazia. Miałą ona 12 głów, 6 po prawej, a 6 po lewej stronie. Siedzibę swoją miała w skale, z pod której wytryskało źródło. Lud okoliczny musiał jej codzień dostarczać po jednem dziecku, które pożerała. Gdy dziecka nie otrymała, zatrzymowała wodę i w ten sposób zmuszała ludność do daniny. Na zgromadzeniu uradzono, aby każda rodzina po kolei dziecię zanosiła czarownicy przed jaskinię. Przyszła kolej na wojskowego pana, który w żaden sposób nie chciał dać dziecięcia. Czarownica zatamowała wodę; ludzie z pragnienia mało co nie marli. Wojskowy atoli ulitował się nad niedolą ludu i przyrzekł zabić czarownicę; wziąwszy więc z sobą kilka szabel dobrze wyostrzonych, udał się do siedziby tego potworu. Szablą w prawej ręce odciął jej za jednym zamachem 6 głów z jednej, a szablą w lewej 6 głów z drugiej strony. Tak pozbyła się ludność strasznej plagi, a kraj z wdzięczności wynagrodził hojnie wojskowego (ст. 268, ч. 6).

Отак виглядають фолькльорні записи з уст руського селянина в руках польського фолькльориста. Та се лиш прозові; як виглядають пісні, побачимо з дальшого. Наводжу й пісні так, як вони надруковані в ориґіналї:

1. A choć bo ja ne parubok, parubocka mina,
   a jak pidu z diwku w tanec, diwoj po kolina.

3. A ja huzar mołodeńki huzaroczku lubiu,
a ja swoji huzarici czerewiczki kupiu.
7. Ja w nedylu pjana buła, w poned)łok spała i т. д.
. . . .
Ne samaż ja preła, preły pomicnyci i т. д.
. . . .
Kupyj mużu wizoczok i sywu kobyłu,
Wywezemo śmitiasko na popowu nywu.
8. Oj zarosły teji stežki mechom i trawoju...
15. Oj jak tiażko kołopeńci w seru wodu hnyty...
. . . .
Oj hospody miłoserny, wyjmyj z dida duszu.
18. Dwa hołuby wodu pyły pry jednyj hołubci,
najlipsza tam rozmowońka, gdy nas dwoje w kupci.
19. . . . .
szczo ony nas mołodeńkich z kupci rozerwały.
21. Na horodżu ćwity wjut sia.
25. Jak pojidesz myłyj na nycz,
woźmy meni z sobu...
31. Bo ja w tebe wytrumfuju konika wrohoho..
34. Mołody mołodu posadiw na łydu...

От так записані майже всї піснї. Аби одначе ще докладнїйше схарактеризувати їх, то скажу, що між ними є й такі народнї:

Koby meni z ranku
kawy filiżanku,
sucharcia do toho,
chłopcia mołodoho.

Kawońku bym pyła,
sucharec bym jiła,
chłopcia mołodoho
do sebe tułyła.

А на скільки записувач обізнаний взагалї з нашим народнїм пісенним репертуаром, видно хочби з того, що під ч. 62 фіґурує в нього така самостійна пісня:

U susida chata biła,
u susida źinka myła,
a u mene ni chatynki,
ani szczast'ia ani żinki.

Отак виглядають деякі етноґрафи! *В. Гнатюк.*

В. И. Срезневскій — Свѣдѣнія о рукописяхъ, печатныхъ изданіяхъ и другихъ предметахъ, поступившихъ въ рукописное отдѣленіе въ 1900 и 1901 гг. (Извѣстія имп. академіи наукъ, 1902, т. XVI, ч. 2, с. 01—088).

В р. 1901 збогатила ся бібліотека академії головно двома колекциями. 1) дар А. Яцимирського — рукописи з XII—XVIII в. (72 рукописи і 2 старі книги). 2) рукописи і грамоти ріжного змісту, які позбирав В. Срезневський в часї своєї наукової подорожи по Вологодській і Архангельській ґубернії. З рукописий придбаних Срезневським — їх катальоґ знаходимо як раз в сїм випуску, варті нашої уваги отсї:

1) Отрывокъ изъ книги евангельскихъ чтенiй — з початку XIV в. Правопись рукописи сербська.

2) Требникъ, з початку XV в. Правопись сербська. Рукопись неповна, останнї картки заступлені новими з XVIII в.

3) Богослужебный сборникъ з XV в. Правопись руська, з впливом середно-болгарської.

4) Отрывокъ изъ псалтиря XV в. Правопись середно-болгарська.

5) Зерцало Великое, з иньшими статями з XVII в. Крім Зерцала рукопись містить іще: Устав св. Володимира, Повість про Щила і виписки з Палеї і др. памятників.

6) Статутъ Литовскій, в руськім перекладї. Рукопись походить з XVIII в.

7) Лѣтопись келейныи смиренънаго Димитрія архиерея Ростовскаго ѿ начала міробитія до рождества Хртва. Рукопись походить з кінця XVIII в. — знати в ній впливи української мови.

8) Списокъ Остромирова Евангелія, з передмовою і обясненями Востокова з р. 1837—1840. Вся рукопись писана рукою Востокова.

Дальше придбала бібліотека з архива Срезневського збірку матеріялів до української мови і народної словесности. Між ними важнїйші отсї:

1) Малорусскій словарь, Я. Головацького. Починає ся словом „вговорити", а кінчить ся словом „зятцейко". Автоґраф, з листом автора до петербурської академії з р. 1859.

2) Частина українського словаря А. Чужбинського. Починає ся словом „комарь", а кінчить ся словом „пять". Початок сього словаря був надрукований в „Матеріялах для срав. і обясн. словаря і граматики", т. III.

3) Слова зібрані на Українї Н. Семетовским.

4) Уривок українського словаря на букву „я", незвісного автора.

5) Три українські думи: а) Де Савур могила, широка долина, б) Про гайдамацьку неволю, в) Про швачку. Записав в Чигиринї і Смілій П. К.

6) Перечень словъ малорусскаго нарѣчія Я. Михайловского, з 1853 р.

Дальше — менші рукописи, що містять в собі слова уживані народом по ріжних українських ґуберніях, зібрані по найбільшій части народними учителями. Як бачимо, се все фраґменти матеріялів до українського словаря.

С. Гм.

Отчетъ императорской публичной библіотеки за 1897 р., Спб., 1902.

Бібліотека в сім році роспоряджала такими самими грешовими засобами, як і попередного року, таку-ж саму суму видала й на закупно книжок. Збогатила ся вона сього року загалом о 50.620 томів — з сього числа припадає на самі рукописи, автографи і акти 2.285. Читачів мала бібліотека за цілий рік 135.133, видано 444.465 томів.

З цілих коллекций, які набула бібліотека варті уваги:

1) Збір листів ріжних осіб до романіста Загоскина, між ними листи Максимовича, Бакуніна, Хомякова, Аксакова та ин.

2) Збір актів і грамот головно до діяльности Сибірського і Кавказького комітетів. Коллекция сеся обіймає 20 томів, має інтерес для пізнаня історії і статистики Кавказа і Сибіри.

3) Збір актів з XVI—XVII в. до історії Камінця-Литовского, писані частию по білоруськи, частию по польськи.

4) Листок з четвероєвангелия — писаного в другій половині XV в. „рукою писца Нямецкого монастиря въ Румыніи Гавріила".

5) Служебна Мінея за місяці серпень і март з XVI в.

6) Звиток з XVII в., що містить в собі духовні вірші головно в честь Бориса і Гліба.

7) Збірник правничих актів з XII—XVIII в. Найстарший документ сього збірника походить з р. 1148 — грамота великого князя Изяслава Мстиславича для новгородського Пантелеймонового монастиря.

8) Поучения избраниа отъ святаго Євангелія и отъ многихъ Божественнихъ писаній, глаголема отъ архіерея изъ оустъ въ всякую недѣлю на поучение хрістоіменитимъ людемъ или прочитаема, такожe и на Господскыя праздникы. Преложена же съ гръчьскаго языка на рускыя книгъ в лѣто 6851 індіктъ 11". Рукопись походить з 1494 р. Иньші рукописи не представляють для нас більшого інтересу.

При кінци справозданя подано другий випуск „Каталога собранія рукописей И. И. Савваитова", що подає й виказ праць Савваітова. *С. Гм.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

Н. Котляревскій — Николай Васильевичъ Гоголь, 1829—1842 гг., 1902.

Памяти Гоголя. Научно-литературный сборникъ изданный Истор. Общ. Нестора лѣтописца, 1902.

Н. Бранденбургъ — Объ аборигенахъ Кiевскаго края, 1901.

А. Спицынъ — Курганы съ окрашенными костяками, 1901.

— Обозрѣнiе нѣкоторыхъ губернiй и областей Россiи въ археологическомъ отношенiи, 1899.

— Разселенiе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ данимъ, 1899.

А. Шахматовъ — Къ вопросу объ образованiи русскихъ нарѣчiй и русскихъ народностей, 1899.

Е. Голубинскiй — Исторiя русской церкви, т. I кн. 1, 1901.

М. Халанскiй — Московскiй лѣтописецъ XVII в., содержащiй варiанты сказанiй о первыхъ русскихъ князьяхъ, 1902.

— „Сборникъ“, рукопись Публичной библiотеки N 1578, 1902.

M. Gozdawa — Obszar dawnego powiatu Kamienieckiego, 1902.

М. Ясинскiй — Счисленiе суточнаго времени въ Западной Россiи и въ Польшѣ въ XVI—XVII вв., 1902.

Археографическiй Сборникъ документовъ относящихся къ исторiи сѣверо-западной Руси, т. XII, 1900.

Д. Савицкiй — Русскiй гомилетъ начала XVIII в. Iоакимъ Боголевскiй, 1902.

Н. Петровъ — Первый (малороссiйскiй) перiодъ жизни и научно-философскаго развитiя Григорiя Савича Сковороды, 1902.

M. Mann — Wincenty Pol, studjum biograficzno-krytyczne, 1904.

I. Мандельштамъ — О характерѣ Гоголевскаго стиля, 1902.

А. Пыпинъ — Значенiе Гоголя въ созданiи современнаго международнаго положенiя русской литературы, 1902.

М. Комаровъ — Т. Шевченко въ литературѣ и искуствѣ, 1903.

Światłomir — Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów 1772—1902, 1904.

В. Ясевичъ-Бородаевская — Сектантство въ Кiевской губернiи, 1902.

С. Кулжинскiй — Лубенскiй Музей Е. Н. Старжинской. Описанiе коллекцiи народныхъ писанокъ, т. I, 1899.

B. Gustawicz — Kilka szczegółów ludoznawczych z powiatu bobreckiego, 1902.

В. Срезневскiй — Свѣдѣнiя о рукописяхъ, печатныхъ изданiяхъ и другихъ предметахъ, поступившихъ въ рукописное отдѣленiе въ 1900 и 1901 гг., 1902.

Отчетъ императорской публичной библiотеки за 1897 р., 1902.

ПОКАЗЧИК

до тт. LI—LVI Записок Наукового Товариства ім. Шевченка[1]).

I. Розвідки, замітки й материяли.

Барвінський Богдан. Бунт в селї Мшанци 1717 р. LIV, Misc. с. 4—5.

Барвінський Богдан. Метрики в сїльській практицї XVIII в. LVI, Misc. с. 23—25.

Барвінський Богдан. Прешбурський з'їзд в справі спадщини по Бабенберґах (Причинок до історії великого австрийського безкоролївя). LII, 1—27 (м. 1).

Гнатюк Володимир. Керестурська хронїка. LIII, Misc. с. 5—9.

Гнатюк Володимир. Кілька духовних віршів (співаник із Грушова). LVI, Misc. с. 25—33.

Гнатюк Володимир. Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесности (конець). LII, 38—67 (м. 4).

Грушевська Марія. Причинок до історії руської штуки в давній Польщі (етноґрафічній). LI, Н. Хр. с. 1—13.

Грушевський Михайло. Варіанти до „Богданової могили" Шевченка, з удїленої Ол. Маркевичом копії. LIV, Misc. с. 5.—6.

Грушевський Михайло. До справи хронольоґічної звязи в Галицько-волинській лїтописи. Кілька заміток до статї Б. Барвінського (в LII т., 1—27). LII, 1—5) (м. 2).

Грушевський Михайло. Кілька грамот Володислава Опольського. LI, 1—8 (м. 2).

Грушевський Михайло. Козаки в 1470-х рр. LVI, 1—6 (м.1).

Грушевський Михайло. Незаплачене київське подимне. LIII, Misc. с. 1—2.

Грушевський Михайло. Памяти Олексія Маркевича (з портретом). LV, 1—14 (м. 1).

Житецький Павло. Острозька траґедія. Розвідка. LI, 1—24 (м. 1).

Зубрицький Михайло. Кілька документів до історії сїльського

---

[1]) Скороченя: м. = місце (в книжції), Misc. = Miscellanea, Бібл. = Бібліоґра-
Н. хр. = Наукова хронїка.

II. Рецензиї (Наукова Хроніка і Бібліоґрафія).

Abraham Władysław dr. Biskupstwa łacińskie w Moldawii w wieku XIV i XV (Kwartalnik historyczny, 1902, II, c. 172—207). *М. Грушевський*, LII, Бібл. с. 11—12.

Абрамовичъ Д. И. Изслѣдованіе о Кіево-печерскомъ Патерикѣ какъ историко-литературномъ памятникѣ, 1902. *Ів. Франко*, LV, Бібл. с. 5—9.

Акты издаваемые Виленскою коммиссіею для разбора древнихъ актовъ. Томъ XVII: Акты Холмскаго гродскаго суда. Вильна, 1900, с. CXXX+407, 4°. *Ю. С.* LI, Бібл. с. 33—34.

Акты издаваемые Виленскою коммиссіею для разбора древнихъ актовъ. Томъ XXVIII: Акты о евреяхъ. Вильна, 1901, ст. XVI+439, 4°. *Ю. С.* LIII, Бібл. с. 20—21.

Алмазовъ А. И. Апокрифическія молитвы, заклинанія и заговоры. Къ исторіи византійской отреченной письменности (Лѣтопись Ист.-фил. общества при Новорос. унив, т. IX, с. 221—340). *Ів. Франко.* LI, Бібл. с. 18—19.

Алмазовъ А. И. Врачевальныя молитвы. Къ матеріаламъ и изслѣдованіямъ по исторіи рукописнаго русскаго Требника (ibid., т. VIII, с. 367—514. *Ів. Франко*, LI, Бібл. с. 15—17.

Алмазовъ А. И. Чинъ надъ бѣсноватымъ. Памятникъ греческой письменности XVII в. (ibid., т. IX, с. 1—96. *Ів. Франко*, Бібл. с. 17—18.

A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902. *С. Томашівський*, LVI (м. 3).

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи, составлена подъ редакціей Н. Ф. Біляшевскаго, т. III, 1901. К., с. 228. *М. Грушевський*, LIII, Бібл. с. 3—4.

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи. Журналъ, посвященный южно-русской старинѣ, редакторъ-издатель Н. Ф. Біляшевскій, 1903. № 1, с. 86+5 рис. *М. Грушевський*, LIII, Бібл. с. 3-4.

Archiv für slavische Philologie за рік 1902. *І. Е.*, LVI, Н. Хр. с. 43—45.

Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый коммиссіею для разбора древнихъ Актовъ. Часть третья, т. V. Акты о мнимомъ крестьянскомъ возстаніи въ Юго-Западномъ краѣ въ 1789 году. Київ, 1902, с. 99+828+XLVI. *С. Томашівський*, LII, Бібл. с. 19—21.

д'Асколи Дортелли Эмиддіо, префектъ Каффы, Татаріи и проч. 1634. Описаніе Чернаго моря и Татаріи (Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, т. XXIV, с. 89—180). *С. Томашівський*, LIII, Бібл. с. 25—29.

Baye, baron de . En Nouvelle Russie, souvenirs d' une mission. Париж, 1900, c. 32. *М. Грушевський*, LIV, Бібл. с. 61—62.

Baye, baron de—. Une visite à Gavrontzy prés Poltava (1902). (Extrait de la Revue de géographie). Париж, 1903, с. 16. *М. Грушевський*, LIV, Бібл. с. 61—62.

Babirecki Jan. Mapa rzeczypospolitej Polskiej z przydaniem kart oryentacyjnych trzech podziałów, ks. Warszawskiego i okręgu Wolnego miasta Krakowa, wydanie trzecie poprawione. Краків, без року. *М. Грушевський*, LIV, Бібл. с. 56—57.

Бѣлгородскій А. Кіевскій митрополитъ Іероѳей Малицкій (1796—1799). Киïв, 1901. *С. Г.* LI, Бібл. с. 43—46.

Balogh P. A népfajok Magyarországon, 1902. *С. Томашівський*, LVI (м. 3).

Бѣлокуровъ С. А. Юрій Крижаничъ въ Россіи (Чтенія въ Общ. исторіи и древн. рос. при Москов. университетѣ, 1903, кн. 2 і 3, с. 1—210 і 1—306). *С. Томашівський*, LV, Бібл. с. 12—16.

Biblioteka Warszawska за рік 1902. *І. Кр.* LVI, Н. Хр. с. 33.

Бобринскій Алексѣй. Курганы и случайныя археологическія находки близъ мѣстечка Смѣлы. Томъ третій. Дневники раскопокъ 1889—1897 гг. и о курганахъ Звенигородскаго, Каневскаго и Роменскаго уѣздовъ. Спб. 1901, с. XII + 174 + XXI фотоґрафічних таблиць. *В. Доманицький*, LI, Бібл. с. 1—8.

Богословскій Вѣстникъ (льв.) за р. 1902. *О. С.* Н. Хр. с. 16—17.

Bogusławski Edward. Historya Słowian. Tom I. Краків, 1888, с. VII + 532; Tom II. Краків і Варшава, 1899, с. VI + 516. *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Bogusławski Edward. Methode u. Hilfsmittel der Erforschung der vorh. Zeit in der Vergangenheit der Slaven. Aus dem Polnischen übersetzt von W. Osterloff. Берлин, 1902, с. 144. *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Bogusz Adam Dr. Wies Siedliska - Bogusz, monografia zebrana z dokumentów i wspomnień rodzinnych ze szczególnym uwsględnieniem wypadków roku 1846 i życiorysu Jakóba Szeli. Краків, 1903, с. 64 + 2 рисунки. *Др. Іван Франко*, LII, Бібл. с. 35—37.

Бочкаревъ К. П. Очерки Лубенской Старины. Выпускъ І-ій. Съ старинньмъ планомъ и видами г. Лубенъ. Москва, 1901, 1—39 in 4⁰ + 2 таблиці. *В. Доманицький*, LVI, Бібл. с. 17—19.

Браунъ Ѳ. Разысканія въ области гото-славянскихъ отношеній. І. Готы и ихъ сосѣды до V вѣка. Первый періодъ: Готы на Васлы. Съ двумя картати. Спб. 1889, с. XX+392+2 мапи (з Записок отд. рус. яз. т. 64) *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Браунъ Ѳ. Фріандъ и Шимонъ, сыновья варяжскаго князя Африкана (Извѣст. отд. рус. яз., І, с. 350—365). *М. Грушевський*, LV, Бібл. с. 10.

Brückner A. Nienawiść wyznaniowa za Zygmunta III, szkic obyczajowy i literacki (Przewodnik naukowy i literacki, 1902, вип. V—VII, с. 403—418+499—509+595—610). *О. Сушко*, LII, Бібл. с. 13—18.

Brückner Aleksander. Cywilizacja i język. Wydanie poprawione i powiększone. Варшава, 1901, с. 154. *Ів. Франко*, LVI, Бібл. с. 24—30.

Brückner Aleksander. Z dziejów języka polskiego. Studja i szkice. Львів, 1903, с. 136. *Іван Франко*, LVI, Бібл. с. 24—30.

Буковина за р. 1902. *О. С.* LIII, Н. Хр. с. 17.

Варшавскія университетскія Извѣстія за рік 1902. *С. В.* LVI, Н. Хр. с. 21—22.

Вахевичъ Б. А. Западнорусская лѣтопись по списку Румянцевскаго музея. Одесса, 1903, с. IX + 53. *М. Г.* LI, Бібл. с. 28—29.

Веселовскій А. Н. Изъ исторіи древнихъ германскихъ и славянскихъ передвиженій. (Извѣстія

отд. рус. яз., т. V, с. 35). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Вѣстникъ всемірной исторіи за рік 1902. *І. Бр.* LVI, Н. Хр. с. 24—25.

Вѣстникъ Европы за р. 1902. *М. Г.* LVI, Н. Хр. с. 13.

Вѣстникъ языковѣдѣння, словесности, людознаньства и древностьи словѣньскыхъ. — Věstník slovanské filologie a starožitnosti, vydavají L. Niederle, F. Pastrnek, I. Polívka, I. Zubaty. Річник І. Прага, 1901. с. 262; річник II, 1902, с. IV + 32). *М. Грушевський*, LIII, Бібл. с. 1—3.

Wisła за рік 1902. *В. Г.* LVI, Н. Хр. с. 38—40.

Вейнбергъ Р., пр. доцентъ. Славяне и ихъ физическая эволюція (Міръ Божій, 1903, IX, с. 65—78). *М. Грушевський*, Бібл. с. 3–4

Westberg Friedrich. Ibrâhims-ibn- Ja'kubs ' Reisebericht über die Slavenlande aus dem Jahre 965 (Записки Академіи Наукъ за р. 1898, т. III № 4, с. 183). *С. Томашівський*, LII, Бібл. с. 5—10.

Wojciechowski. Kościół katedralny w Krakowie (Краків, 1900, коштом Академії Наук, с. 258, 4⁰). *М. Грушевська*, LI, Н. Хр. с. 1—11.

Волынскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.*, LVI, Н. Хр. с. 5.

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 8—9.

Воротниковъ А. П. Анна Ярославна, королева Франціи (1051—1060). Мва, 1901. *М. Грушевський*, LV, Бібл. с. 5.

Глїбовіцкий К. Інтеґрали рівнань ріжничкових першого ряду в точках особливих, *n* — кратних, с. 30. (Справоздане дирекциї ц. к. II ґімназиї в Перемишли за р. шк. 1898/9). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 31—33.

Грановскій А. Полтавская епархія въ ея прошломъ (до открытія епархіи въ 1803 г.) и настоящемъ. Историко - статистическій опытъ. Вып. I. Полтава. 1901, с. X + 418. *С. Г.* LIII, Бібл. с. 23—34.

Грушевскій А. С. Очеркъ исторіи Турово Пинскаго княжества въ составѣ Литовско-Русскаго государства XIV—XVI в. (Университетскія Извѣстія київські, кн. 7, 10 и 11, с. 1—192). *В. Д.* LIII, Бібл. с. 17—18.

Gloger Zygmunt. Geografia historyczna dawnej Polski, wydanie II poprawione. Краків, 1903, с. 387 мал. 8⁰. *М. Грушевський*, LVI, Бібл. с. 55—56.

Голубинскій Е. Исторія канонизаціи святыхъ въ русской церкви. Москва, 1903, с. 597. *Ів. Франко*, LIV, Бібл. с. 53—55.

Górski Konstanty. Historya artyleryi polskiej. Z portretem i 13 rysunkami w tekście. Варшава, 1902, с. 324, 8⁰. *В. Доманицький*, LVI, Бібл. с. 19—22.

Gorczak Bronisław. Rodowód książąt Olgerdowiczów Sanguszków. Славута, 1899 (1 картка). *Йос. Застирець*, LVI, Бібл. с. 10—17.

Gorczak Bronisław. Katalog rękopisów archiwum XX Sanguszków w Sławucie ułożył i historyę tegoż archiwum skreślił. *Ол. Сушко*, LV. Бібл. с. 19—23.

Gorczak, див. Radzimiński.

Дашкевичъ Н. П. Рыцарство на Руси — въ жизни и поэзіи (Чтенія Київ. істор. тов., XV, с. 129—150; XVI, с. 1—23). *М. Грушевський*, LII, Бібл. с. 10—11.

Діло за рік 1902. *О. С.* XIII, Н. Хр. с. 11—14.

Дурново Н. И. Къ исторіи сказаній и животныхъ въ старинной русской литературѣ (Древности — Труды славянской Коммиссіи Имп. Московскаго Археологическаго общества, т. III, с. 45—118). *Ів. Франко*, LIII, Бібл. с. 17.

Евсѣевъ И. Е. Толкованія на книгу пророка Даніила въ древне-славянской и старинной русской письменности (Древности — Труды Славянской Коммиссіи Московскаго Археологическаго Общества, т. III, 1902, с. 1 - 4). *Ів. Франко*, LIII, Бібл. с. 16.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 6.

Эварницкій Д. И. Какъ побѣждали Запорожцы мусульманъ. Разсказъ по лѣтописнымъ матеріаламъ. Спб., 1902, с. 32. *С. Т.* LII, Бібл. с. 19.

Эйнгорнъ Виталій. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. I. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича. Москва, 1899, с. XIV + 1104. *Г. Г.* LI, Бібл. с. 35—43.

Ethnographia за рік 1902. *С. Т.* LVI, Н. Хр. с. 42—43.

Этнографическое Обозрѣніе за рік 1902. *В. Г.* LVI, Н. Хр. с. 30—31.

Живая Старина за рік 1902. *В. Г.* LVI, Н. Хр. с. 31 - 32.

Źródła dziejowe. Tom XVIII. Częśc I-sza Polska XVI wieku pod względem geograficzno - statystycznym, tom VII, część 1-sza: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona, opisana przez Alexandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1902. Ст. 254+47+XVIII+72. *С. Томашівський*, LI, Бібл. с. 29 - 33.

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія за рік 1902. *І. Кр.* LVI, Н. Хр. с. 19—21.

Załęski Stanisław, ksiądz. Jezuici w Polsce, tom III. Prace misyjne nad ludem 1648—1773, у двох частях. Львів, 1902, ст. XIX+1244, 8⁰. *С. Т.*, LI, Бібл. с. 34—35.

Записки Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и древностей, т. XXIV. Одеса. 1902. *С. Т.* LV, Бібл. с. 47—49.

Записки Имп. Харьковскаго Университета за рік 1902. *М. Г.* Н. Хр. с. 1—2.

Земскій Сборникъ Черниговской губерніи за рік 1902. *І. Ш.* LVI, Н. Хр. с. 11—13.

Извѣстія Имп. Общества любителей естествознанія, антропологіи и этнографіи, состоящаго при московскомъ университетѣ, томъ XCV. — Труды антропологическаго отдѣла, томъ XIX, подъ редакціей Д. Н. Анучина и А. А. Ивановскаго. Москва, 1899, ст. 256 in 4⁰. *В. Доманицький*, LII, Бібл. с. 37—41.

Извѣстія отд. русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ за рік 1902. *І. Кр.* LVI, Н. Хр. с. 25—28.

Историческій Вѣстникъ за рік 1902. *М. Г.*, LVI, Н. Хр. с. 24.

Истринъ В. М. Къ вопросу о гадательныхъ псалтиряхъ. По поводу книги М. Сперанскаго „Гаданія по псалтири“, Спб. 1899 (Лѣтопись Ист. Общ. при Новорос. унив., IX, ст. 153—202). *Ів. Франко*, LI, Бібл. с. 19—25.

К. Е. Колонизація Армянъ въ Юго-Западной Россіи. Каміненць, 1903, с. 1—27. *П—кий*, LIV, Бібл. с. 57—58.

Кадлубовскій Арс. Очерки по исторіи и древне-русской лите-

ратуры житій святыхъ, 1—5. *Ів. Франко*, LVI, Бібл. с. 10—11.

Карскій Е. Ѳ. Очеркъ славянской кирилловской палеографіи. Изъ лекцій, читанныхъ въ Императорскомъ Варшавскомъ Университетѣ. Вавшава, 1901, 4⁰, с. XIV+518. *Ів. Брик*, LI, Бібл. с. 8—13.

Катаевъ И. Обзоръ рукописныхъ памятниковъ по исторіи Слободской Украйны, хранящихся въ Военно-Ученомъ Архивѣ въ С. Петербургѣ (Труды Предварит. Комитета, т. II, ст. 33—90). *В. Доманицький*, LV, Бібл. с. 27—29.

Kwartalnik historyczny за рік 1902. *Ю. Л.* LVI, Н. Хр. с. 35—37.

Kętrzyński W. O Słowianach, mieszkających niegdyś między Renem a Łabą, Salą i czeską granicą (Rozprawy wydz. hist. filoz., т. 40. ст. I - 142). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Kętrzyński W., Kl. Ptolomeusza Germania Wielka i Sarmacya Nadwiślańska. Uwagi krytyczue (ibid., т. 41, ст. 185—227). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Kętrzyński W. Swewowie a Szwabowie (ibid., т. 43, ст. 300—375). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Kętrzyński W. Co wiedzą o Słowianach pierwsi ich dziejopisarze Prokopius i Jordanes? (ibid., т. 43, ст. 181—199). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36).

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* Н. Хр. с. 6.

Кіевская Старина за р. 1902. *Д. К.* і *В. Г.*, LV, Н. Хр.с. 1—12.

Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.*, LVI, Н. Хр. с. 4—5.

Клингеръ В. П. Сказочные мотивы въ исторіи Геродота (Университетскія Извѣстія київські, 1902, XI, ст. 1—109). *Ів. Франко*, LIII, Бібл. с. 5—11.

Ключевскій В. Боярская дума древней Руси. Изданіе третье. Москва, 1902, ст. VI+457. *З. Кузеля*, LVI, Бібл. с. 4—6.

Кокорудз Ілля. Взаємини між староруськими законодатними памятниками. Ч. II, ст. 47. (Справоздане дирекциї ц. к. академічної ґімназиї у Львові за р. шк. 1898/9). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 30—32.

Kozicki, див. Radzimiński.

Коробка Н. И. Къ изученію малорусскихъ колядокъ (Извѣстія отд. рус. языка и словесности имп. Академіи Наукъ, 1902, т. VII, кн. 3, ст. 235—276). *В. Гнатюк*, LI, Бібл. с. 57—60.

Косичъ М. Н. Литвины-Бѣлорусы Черниговской губерніи, ихъ бытъ и пѣсни. Спб. 1902, ст. 128 + 23. (Відбитка з час. „Живая Старина , 1902, кн. II, ст. 221—260; кн. III—IV, ст. 1—88). *В. Гнатюк*, LV, Бібл. с. 42—44.

Kossina Gustaf Dr. Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet (Zeitschrift für Ethnologie, 1902, c. 161—222). *М. Грушевський*, LVI, Бібл. с. 2.

Krytyka за рік 1902. *І. Кр.* LVI, Н. Хр. с. 33.

Кузьминскій К. О современной народной пѣснѣ (Этнографическое Обозрѣніе, 1902, кн. 4, ст. 92—104). *В. Гнатюк*, LV, Бібл. с. 38—40.

Кузьминъ А. Запорожская Сѣчь, историческій и бытовый очеркъ. Москва, 1902, ст. 92. *С. Т.* LII, Бібл. с. 18—19.

Кулаковскій Юліанъ. Карта европейской Сарматіи. Привѣтствіе XI арх. съѣзду. К., 1899, ст. 31+мапа. *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Курскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 8.

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 10.

Літературно-Науковий Вістник за рік 1902. *С. Т.* LIII, Н. Хр. с. 1—11.

Łoziński Bronisław, Dr. Winowajcy. Galicya w roku 1846, III. (Biblioteka Warszawska, 1903, I, ст. 33—76). *І. Франко*, LII, Бібл. с. 32—35.

Łoziński Bronisław, Dr. W przededniu katastrofy. Galicya w roku 1846, II. (ibid., 1902, t. IV, ст. 417- 437). *Ів. Франко*, LII, Бібл. с. 30—32.

Łoziński Bronisław, Dr. Dwa upiory historyczne, generał Benedek i starosta Breinl (Galicya w roku 1846) ibid., 1902, t. II, ст. 213 і 429. *Ів. Франко*, LII, Бібл. с. 26—30.

Łoziński Bronisław, Dr. Epilog Stanów galicyjskich (ibid., 1901, t. III, ст. 105—136, 414—445). *Ів. Франко*, LII, Бібл. с. 25—26.

Лотоцкій Игнатій, свящ. Винницe-Браиловскій женскій монастырь и его святыни. Немирів, 1900, ст. 62. *С. Г.* LIII, Бібл. с. 36—37.

Lud за рік 1902. *В. Г.* LVI, Н. Хр. с. 40.

Макарушка О. Олександер Потебня і єго наукова діяльність (Звіт дирекциї ц. к. ґімназиї в Коломиї за р. шк. 1900/1, ст. 37). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 31—34.

Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-русскаго государства до Люблинской уніи 1569 г. Харків, 1902, ст. IV+164+205. *М. Грушевський*, LII, Бібл. с. 12—13.

Мандибур Тадей др. Олїмпія, ст. 20. (Справозданє дирекциї ц. к. академічної ґімназиї у Львові за р. шк. 1896/7). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 30—31.

Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisyi antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. Tom VI. Краків, 1903, ст. 91+421. *В. Гнатюк*, LIII, Бібл. с. 45—47.

Мезіеръ А. В. Русская словесность съ XI по XIX столѣтія включительно. Біографическій указатель произведеній русской словесности въ связи съ исторіей литературы и критикой. Книги и журнальныя статьи. Часть II. Русская словесность XVIII и XIX ст., съ предисловіемъ Н. А. Рубакина. Спб. 1902, ст. 652. *М. Грушевський*, LIV, Бібл. с. 59—60.

Миллеръ Д. П. Архивы Харьковской губерніи (Труды Харьков. предварит. Комитета по устройству XII археол. съѣзда, т. II, ч. I. — Сборн. Харьк. Ист. Филол. Общества, т. 13, ст. 197—435). *В. Доманицький*, LV, Бібл. с. 23—27.

Милорадовичъ В. Народная медицина въ лубенскомъ уѣздѣ, полтавской губ. (Кіевская Старина, 1900. кн. 1—3, 5—8). *В. Гнатюк*, LIII, Бібл. с. 40—41.

Милорадовичъ Григорій Александровичъ, графъ. Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. I і II. Спб. 1901. *Ол. Маркевич*, LI, Бібл. с. 46—50.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 10.

Міръ Божій за рік 1902. *В. М.* LVI, Н. Хр. с. 15—17.

Молода Україна за р. 1902. *О. С.* LIII, Н. Хр. с. 15—16.

Morgan J. de—. La Délégation en Perse 1897 à 1902 in 16⁰. Париж, 1902. *Хв. Вовк*, LVI, Бібл. с. 2—4.

Morgan J. de—. G. Jéquier et G. Lampre, Délégation en Perse. Memoires, t. I. Recherches archéologiques. 1-ére serie. Fouilles à Suse en 1897—1898 et 1898—1899, in 4⁰. Париж, 1900. *Хв. Вовк*, LVI, Бібл. с. 2—4.

Mortillet Gabriel et Adrien de—. Musée préhistorique, album de 105 planches, 2 edition. Париж, 1903. *Хв. Вовк*, LV, Бібл. с. 1—3.

Much Matthäus Dr. Die Heimat der Indogermanem im Liche der urgechichtlichen Forschung. Берлин, 1903, ст. IV + 113. *М. Грушевський*, LVI, Бібл. с. 1.

Научное Обозрѣніе за рік 1902. *П. Т.* LVI, Н. Хр. с. 18—19.

Нейманъ Ц. Т. Малорусская баллада о Бондаривнѣ и панѣ Ка нёвскомъ (К. Старина, 1902, III). *Д. К.* LI, Бібл. с. 55—57.

Некрасовъ Н. Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 946 года (Извѣстія отд. рус. языка академіи наукъ, 1902, III, ст. 77—78). *М. Грушевський*, LV, Бібл. с. 4—5.

Niederle L. O kolebce národa slovanského, Прага, 1899, ст. 15. *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Niederle Lubor, Dr. Slovanské starožitnosti. Díl I. Původ a počatku národa slovanského. Svazek I. Прага, 1902, ст. VIII + 205 + 2 мапи. *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Niederle L, Dr. Starověké zprávy o zeměpisu východní Europy se zřetelem na země slovanské. Прага, 1899, ст. 1—125. *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Niederle L. Ueber die Sporoides Prokopios (Archiv für slavische Philologie, 23 Bd., 1901, ст. 130—133). *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Niessel capitaine breveté. Les cosaques, étude historique, géographique, économique et militaire. Париж, ст. 470 + 6 мап. *М. Г.* LIII, Бібл. с. 21.

Николайчикъ Ѳ. Д. Матеріалы по исторіи землевладѣнія князей Вишневецкихъ въ Лѣвобережной Украинѣ (Чтенія въ Ист. Обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. XIV, ст. 84—192). *В. Доманицький*, LIII, Бібл. с. 21—25.

Никольскій И. Ближайшія задачи изученія древне-русской книжности (Памятники древне-русской письменности и искусства CXLVII). Спб., 1902, ст. 32. *Ів. Франко*, LIV, Бібл. с. 3—10.

Новицкій А. П. Исторія русскаго искусства. Вып. IX—X. Москва, 1901 і 1902, ст. 241—400. *М. Грушевська*, LIII, Бібл. с. 37—40.

Новицкій А. П. Исторія русскаго искусства. Вып. XI—XII. Москва, 1903, ст. 401—532. *М. Грушевська*, LIV, Бібл. с. 58—59.

Отчетъ императорской публичной бібліотеки за 1897 г. Спб., 1900, ст. 192 + 23 + 7. *С. Гм.* LIV, Бібл. с. 64—65.

Отчетъ о сорокъ первомъ присужденіи наградъ графа Уварова (Записки императорской Академіи Наукъ, по ист.-филол. отд., т. V, № 1, 1901). *С. Т.* LVI Бібл. с. 62—63.

Отчетъ о сорокъ второмъ присужденіи наградъ грава Уварова (Записки Императ. Академіи Наукъ по ист.-филол. отд., т. VI, № 2, 1902). *С. Т.* LV, Бібл. с. 44—47.

Павловскій И. Ф. Полтава въ началѣ XIX в. (Кіевская Старина, 1902, т. VII і IX). *Д. Коренець*, LIII, Бібл. с. 34—36.

Палеографическіе снимки съ русскихъ рукописей XII—XVII вѣковъ подъ редакціею А. И. Соболевскаго. Спб., 1901, ст. 2+3+70 таблиць, мале folio. *М. Г.* LI, Бібл. с. 14.

Pamiętnik literacki за р. 1902. *І. Ф.* LVI, Н. Хр. с. 37—38.

Перетцъ В. Очерки старинной малорусской поезіи (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, 1903, т. І, ст. 51—119). *Ів. Франко*, LV, Бібл. с. 18—19.

Перетцъ В. Н. Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ въ западно-русскомъ спискѣ XV вѣка. (Памятники древней письменности. Спб., 1903, ст. III). *Ів. Франко*, LVI, Бібл. с. 9—10.

Петровскій М. Н. О старинномъ латинско-русскомъ словарѣ (Изв. общ. археол., ист. и этногр. при каз. ун. т. XVII с. 42—50). *С. Гм.* LIII, Бібл. с. 31—2.

Петрушевичъ А. С. Архіератиконъ кіевской митрополіи съ половины XIV столѣтія, по списку съ конца XVI столѣтія. Львів, 1901, ст.17+11. *М. Грушевський.* LIV, Бібл. с. 11—13.

Письма П. А. Кулиша къ А. Ф. Кистяковскому (К. Старина, 1902, т. II, III і IV). *Д. Коренець*, LIV, Бібл. с. 60—61.

Погодинъ А. П. Изъ исторіи славянскихъ предвиженій. Изданіе Спб. Археологическаго Института. Спб., 1901, ст. IV+167. *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Подольскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 5—6.

Покровскій К. Кометы въ русскихъ лѣтописяхъ (Міръ Божій, 1903, IV, ст. 235—258). *М. Грушевський*, LV, Бібл. с. 9.

Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 10—11.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 7—8.

Поповъ В. В. Азбука о хмѣлѣ (Извѣстія общества археологіи, исторіи и этнографіи при казанскомъ университеты. Томъ XVII, вып. 5—6, ст. 349—361), Казань, 1901. *С. Гм.* LIII, Бібл. с. 29—32.

Potkański Karol. Lachowie i Lechici (Rozprawy wydz. filol., т. 27, ст. 183—256). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Potkański Karol. O pochodzeniu Słowian. (Kilka uwag z powodu książki P. Niederlego p. t. „O pochodzeniu Słowian" i pierwszego tomu „Staroż. słowiańskich" tegoż autora). Kwart. hist., 1902, ст. 243—261). *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Православный Собесѣдникъ за рік 1902. *І. Бр.* LVI, Н. Хр. с. 32—33.

Przegląd Polski за рік 1902. *І. Кр.* LVI, Н. Хр. с. 34.

Przegląd Powszechny за рік 1902. *І. Кр.* Н. Хр. с. 34—35.

Przewodnik naukowo-literacki за рік 1902. *І. Кр.* LVI, Н. Хр. с. 33—34.

Пташицкій С. Л. Обзоръ матеріала по исторіи средневѣковой свѣтской повѣсти въ Польшѣ (Извѣст. отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, 1902, т. I, ст. 319—358). *Ів. Франко*, LV, Бібл. с. 12.

Radzimiński Z. L., B. Gorczak, X. Z. D. Kozicki. Sprawa początków rodu X. X. Sanguszków. Львів, 1901, ст. 126+1, 4°. *Йос. Застирець*, LVI, Бібл. с. 10—17.

Radzimiński. Odpowiedź ks. Z. D. Kozickiemu w sprawie rodowodu X. X. Sanguszków. Львів, 1901, ст. 8. *Йос. Застирець*, LVI, Бібл. с. 10—17.

Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny, т. XL і XLI (серія II, т. XV і XVI). Краків, 1901, ст. 411, 399.) *Ф. М.* LI, Бібл. с. 62—65.

Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny, т. XLII. Краків, 1902, ст. 386. *Ф. М.* LV, Бібл. с. 49—50.

Руслан за рік 1902. *О. С.* LIII, Н. Хр. с. 14—15.

Русская Мысль за рік 1902. *М. О.* LVI, Н. Хр. с. 13—14.

Русская Старина за р. 1902. *М. Г.* LVI, Н. Хр. с. 24.

Русскій Архивъ за р. 1902. *І. Кр.* LVI, Н. Хр. с. 23.

Русскій Вѣстникъ за р. 1902. *В. С.* LVI, Н. Хр. с. 17—18.

Русскій Филологическій Вѣстникъ за рік 1902. *С. В.* LVI, Н. Хр. с. 28—29.

Русское Богатство за рік 1902. *С. Є.* LVI, Н. Хр. с. 14—15.

Siewiński Antoni. Legenda o zameczku w Bełzie (Lud, 1902. *В. Гнатюк*, LV, Бібл. с. 40—42.

Сластіоновъ А. Г. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы (Кіевская Старина, 1902, т. V). *В. Гнатюк*. LV, Бібл. с. 37—38.

Смирновъ И. Н., проф. Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи и исторіи русской народности (Вѣстникъ и библіотека самообразованія, 1903, ч. 34 і 35). *М. Грушевський*, LV, Бібл. с. 4.

Sobieski Wacław, dr. Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III. Warszawa, 1002, ст. 199. *О. Сушко*, LII, Бібл. с. 13—18.

Соболевскій А. И. Житія святыхъ по древне-русскимъ спискамъ. 1. Мученіе св. Климента Римскаго. 2. Житіе св. Василія Великаго. 3. Мученіе 40 мучениковъ въ Севастіи (Памятники древней письменности и искусства. CXLIX, С.-Петербургъ, 1903, ст. 68). *Ів. Франко*, LVI, Бібл. с. 7—8.

Соболевскій А. И. Славяно-русская палеографія. Курсъ первый. Спб., 1901, ст. 53. *І. Б.* LV, Бібл. с. 13—14.

Соболевскій А. И. Славяно-русская палеографія. Курсъ второй. Спб., 1902, ст. 63. *І. Б.*, LIII, Бібл. с. 11—12.

Стельмашенко М. А., свящ. Политическая дѣятельность Петра Скарги. Сочиненіе удостоенное историко-филологическимъ факультетомъ золотой медали (Київські Университетскія Извѣстія, 1902, IX; 1903, II—III, ст. 209) *Ол. Сушко*, LIV, Бібл. с. 13—53.

Стешенко И. Иванъ Петровичъ Котляревскій, историко-литературный очеркъ (Научное Обозрѣніе, 1901, VIII, с. 32—65; IX, с. 81—105; X, с. 93—114). *М. Грушевський*, XI, бібл. с. 50—55.

Стешенко И. Иванъ Петровичъ Котляревскій, авторъ украинской „Энеиды“ (Критическая біографія). К., 1902, ст. 48. *М. Грушевський*, LI, Бібл. с. 50—55.

Таврическія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 6.

Татищевъ Ю. В. Черниговскіе архивы (Труды Харьковск. Предварит. Комитета по устройству XII археол. съѣзда, т. II, ч. I, ст. 1—31). *В. Доманицький*, LV, Бібл. с. 29—33.

Теодоровичъ Н. Ив. Волынская духовная семинарія. Исторія первоначальнаго устройства

ея и подвѣдомственныхъ ей училищъ. Почаїв, 1901, ст. II+1021. *С. Г.*, LII, Бібл. с. 21—24.

Történelmi Tár, за р. 1902. *С. Т.*, LVI, Н. Хр. с. 42.

Тихомировъ Ив. О составѣ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтонисей (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1901, III і V). *Я. К.*, LI, Бібл. с. 25—28.

Труды Кіевской Духовной Академіи за рік 1902. *С. Г.* і *Бр.* LVI, Н. Хр. с. 2—4.

Труды Общества Изслѣдователей Волыни, т. I. Житомир, 1902, ст. 83 + 173. *В. Доманицький*, LII, Бібл. с. 1—5.

Университетскія Извѣстія (київські) за рік 1902. *М. Г.*, XVI, Н. Хр. с. 1.

Ученыя Записки Казанскаго университета за рік 1902. *М. Г.* LVI, Н. Хр. с. 22.

Учитель за рік 1902. *О. С.* LIII, Н. Хр. с. 16.

Fedorowski Mich. Lud białoruski na Rusi litewskiej. Materyały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877—1894. Tom III, część II. Tradycye historyczno miejscowe, oraz powieści obyczajowo-moralne. Краків, 1903, ст. 314. *В. Гнатюк*, LIII, Бібл. с. 41—45.

Филологическія Записки за рік 1902. *С. В.*, LVI, Н. Хр. с. 29—30.

Finkel Ludwik, Dr. Bibliografia historyi polskiej. Część II. Краків, 1895—1901, ст. 259—1144. *М. Грушевський*, LV, Бібл. с. 33—37.

Ѳирсовъ Н. Правительство и общество въ ихъ отношеніяхъ къ внѣшней торговлѣ Россіи въ царствованіе Екатерины II (Ученыя Записки Казан. унив., 1901, XI—XI; 1902, I, IV, VI—VIII). *Ф. Гол.*, LVI, Бібл. с. 22—24.

Ѳоменко Кл. протоіерей. Мѣстечко Фастовъ по описанію Московскаго священника Іоанна Лукьянова. Историч. замѣтка. (Кіевская Епархіальныя Вѣдомости, 1903, № 18, ст. 479—485). *В. Д.*, LV, Бібл. с. 17—18.

Франчук І. Жіночі типи в повістях Квітки-Основяненка, ст. 32. (Справоздане дирекциї ц. к. II ґімназиї в Перемишли за р. шк. 1897/8). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 31—33.

Chamiec Krswery. Wśród stepów i jarów. Kultura przed dziejowa (Biblioteka Waaszawska, 1900, кн. IX, 305—333; XII, 465—500). *В. Доманицький*, LIV, Бібл. с. 1—3.

Харкевич Едвард. Хроніка львівської академічної ґімназиї (Звіт дирекциї ц. к. академічної ґімназиї у Львові за рік шкільний 1900/1901, у Львові, 1901, ст 48). *С. Т.* LIII, Бібл. с. 37.

Хвойко В. В. Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья. Мва, 1901, ст. 77, 4°. *М. Грушевський*, LIII, Бібл. с. 4—5.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.*, LVI, Н. Хр. с. 6.

Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ за рік 1902. *Ю. С.*, LVI, Н. Хр. с. 9—10.

Христіанское Чтеніе за рік 1902. *І. Бр.*, LVI, Н. Хр. с. 32.

Чаговецъ В. А. Преподобный Ѳеодосій Печерскій, его жизнь и сочиненія (съ приложеніемъ текстовъ поученій по новымъ даннымъ). Историко - литературный очеркъ. К., 1901, ст. 218+XXXIII. *І. Т.* LIII, Бібл. с. 12—16.

Czermak Wiktor Dr. Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432—1563 r. Rozprawy wydz. hist.-

filoz., т. XLIV, 1903, эт. 348—405). *М. Грушевський*, LIII, Бібл. с. 18 - 20.

Черниговскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 7.

Чеховский Дмитро. Домашні боги в Помпеях, ст. 24. (Справозданє дирекциї ц. к. II ґімназиї в Перемишли за р. шк. 1899/1900). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 31—33.

Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ за рік 1902. *М. Г.* Н. Хр. с. 23.

Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. XV, вип. I—IV. К., 1901, ст. 94 + 150 + 214 + 54 + 78 + 64. *Ф. М.*, LI, Бібл. с. 60—62.

Чичкевич А. Римский Сенат, ст. 39. (Справозданє дирекциї ц. к. II ґімназиї в Перемишли за р. шк. 1896/7). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 30—32.

Századok за рік 1902. *С. Т.*, LVI. Н. Хр. с. 41 - 42.

Шамбинаго С. Старины о Святогорѣ и поема о Калеви-поэтѣ (Журналъ Министерства нар. просвѣщенія, 1902, I, ст. 49—73). *І. Франко*, LV, Бібл. с. 10—12.

Шахматовъ А. А. О Супрасльскомъ спискѣ Западно-русской лѣтописи. Спб., 1901, ст. 16. *М. Г.*. LI, Бібл. с. 28.

Штукенбергъ А. А. Матеріалы для изученія мѣднаго (бронзоваго) вѣка восточной полосы Европейской Россіи (Извѣстія Общ. археологіи, исторіи и этнографіи, т. XVII, вип. 4, 1901). *М. Г.*, LI, Бібл. с. 1.

Щурат В., Др. Вибрані оди Горация, ст. 33. (Справозданє дирекциї ц. к. II ґімназиї в Перемишли за р. шк. 1900/1901). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 31 - 34.

Jabłonowski Al. див. Źródła

Якубовскій И. В. Земскіе привилеи великаго княжества Литовскаго, ч. I. (Журналъ Мин. Народ. Просв., 1903, IV, с. 239—279). *М. Грушевський*, LIV, Бібл. с. 13.

Скорочення авторських імен:

В. Г. — Володимир Гнатюк, **В. Д.** — Василь Доманицький, **Г. Г.** — Григорий Головка, **Д. К.** — Денис Коренець, **І. Б.** — Іван Брик, **І. Кр.** — І. Кревецький, **І. Т.** — Іван Тороньский, **І. Ф.** — Іван Франко, **І. Ш.** — Іля Шраг, **М. Г.** — Михайло Грушевський, **О. С.** — Олександр Сушко, **С. Гм.** — Семен Гуменюк, **С. Є.** — Сергій Єфремов, **С. Т.** — Стефан Томашівський, **Ф. Ґол.** — Ф. Ґолїйчук, **Ф. М.** — Франц Марисюк, **Ю. Л.** — Юлїян Левицький, **Я. К.** — Ярослав Колтунюк.

Inhalt der I—LVI Bände

DER MITTHEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

(Jahrgang I—XII).

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hruševśkyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj 29—86; 3. Ševčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyśkyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Ševčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barvinśkyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačovnyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messaparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachivśkyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarevśkyj's. Desiderata von M. Hruševśkyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Errinnerung an Markian Šaškevič, von V. Kocovśkyj 25—35; 3. Ševčenko und Mickievič, vergleichende Studie von Dr A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanći", Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. I. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hruševśkyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyśkyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Ševčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyśkyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynovskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von V. Levickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hruševśkyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrijenko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonovśkyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Ševčenko im Gefängniss, kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruševśkyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und commerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Velyčko S. 1—36; 2. Bittschrift von Honta's und Zelizniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd" (Najmička) von T. Ševčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archäographische Notiz von M. Hruševśkyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes", griechische Grammatik, herausgegeben in Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von V. Levickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Vitovd", einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-litthuauischen Chronik, von M. Hruševśkyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie", ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohyla im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von Al. Konyśkyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyćkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., herausg. von M. Hruševśkyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von A. Konyśkyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—134; 2. Einfall der Kosaken in Očakov im J. 1545, mitgetheilt von E. Barvinśkyj 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniaževič 1—8; 4. Miscellanea, von Dr. Al. Markevič 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hruševśkyj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen wahrend der Regierung Kasimir des Jagellonen, von S. Tomašivśkyj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hruševśkyj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51; 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hruševśkyj S. 1—20; 2. Varlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Ivan Nekraševič, mitgetheilt von A. Lotoćkyj 1—10; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

Inhalt des XXI Bandes. 1. Die Anten, ein Fragment zur ruthenischen Geschichte, von M. Hruševśkyj S. 1—16; 2. Die sociale Lage der weltlichen Geistlichkeit in der Ukraine und in Russland im XVIII Jahrh., von A. Lotoćkyj 1—46; 3. Ernte in Ost-Galizien und in der Bukowina auf Grund des Jahrbuches des k. k. Ackerbauministeriums für das J. 1896 u. 1897, dargestellt von V. Budzynovśkyj (im Anhang) 1—36; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1897 1—10; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft im J. 1897 1—20.

Inhalt des XXII Bandes. 1. Ein vergessener ruthenischer Gnomendichter des XVII Jarh., von Dr. I. Franko S. 1—16; 2. Beiträge zur Geschichte der Kosaken, von M. Hruševśkyj 1—14; 3. Ruthenische Ansiedlungen im Komitate Bač-Bodrog (Süd-Ungarn), von V. Hnatiuk 1—58; 4. Miscellanea 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba 1—42; 6. Bibliographie 1—54; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—3.

Inhalt des XXIII u. XXIV Bandes. 1. Chmelnyćkyj und sein Aufstand, historische Skizze von Michael Hruševśkyj S. 1—30; 2. Die Volksbewegungen in Galizien im J. 1648, von Stephan Tomašivśkyj 1—138; 3. Chmelnyćkyj's Aufstand in den Dichtungen der Zeitgenossen, von Dr. Ivan Franko 1—114; 4. Ein Porträt Chmelnyćkyj's nach einer ital. Gravüre vom J. 1683. 5. Miscellanea 1—20; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Quelle zur Geschichte des Aufstandes Chmelnyćkyj's (St. Temberski's Annales 1647—1656), von Stephan Rudnyćkyj 1—22; 7. Bibliographie 1—16; 8. Aus der Gesellschaft: 1) Die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar—April 1898), 2) Neue Statuten der Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XXV Bandes. 1. Silberfund von Molotiv (Ost-Galizien), eine archäologische Notiz von M. Hruševśkyj S. 1—6; 2. Beiträge zur Geschichte der Beziehungen zwischen Peter Dorošenko und Polen in den J. 1670—72, von O. Celevyč 1—26; 3. Der 1 und 2 November 1848 in Lemberg (ein officieller Bericht), mitgeth. von I. Levyćkyj 1—43; 4. Jubiläum der ukrainisch-russischen Literatur 1—1; 5. Miscellanea 1—12; 6 Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1897: a) In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften; b) Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M Korduba (Schluss) 1—80; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1898) 1—4.

Inhalt des XXVI Bandes. 1. Kotljarevskij's Werke in Galizien, von Dr I. Franko S. 1—14; 2. „Harte Zeiten", Beiträge zur Geschichte Galiziens in den J. 1846—61, mitgetheilt von M. Zubryćkyj 1—16; 3. Inventarien der Domäne Ratno (Nord-Volynien) aus den J. 1500—1512, mitgetheilt von M. Hruševśkyj 1—40; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1896 (Schluss) 1—32; 6. Bibliographie 1—60; 7. Jubiläumsfeier der Wiedergeburt der ukrainisch-russischen Literatur, von O. Makovej 1—14.

Inhalt des XXVII Bandes. 1. Ein galizischer „Soldat der Zauberer", mitgeth. von Dr. Ivan Franko S. 1—22; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratśkyj (Fortsetzung folgt) 1—68; 3. Miscellanea 1—18; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898 1—12; 5. Bibliographie 1—52; 6. Jahresberichte der Gesellschaft für das Jahr 1898 1—22.

Inhalt des XXVIII Bandes. 1. Die Kosaken im Feldzuge von Smolensk in d. J. 1633—4, von Oleg Celevyč S. 1—72; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, von Ivan Verchratśkyj (Fortsetzung) 69—94; 3. Miscellanea: Einige Actenstücke zur Geschichte der ruthenischen Ansiedelung jenseits des Bug, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—10; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba 1—36; 5. Bibliographie 1—45; 6. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XXIX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Fortsetzung folgt) S. 1—13; 2. Die ruthenische Sprache auf dem archäologischen Congress in Kijev und der Antheil der Ševčenko-Gesellschaft an demselben 1—1; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn von Ivan Verchratśkyj (Fortsetzung) 95—200; 4. Miscellanea 1—5; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba — III. Mittelalter 1—31; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Schluss) S. 14—67; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratśkyj (Schluss) 201—276; 3. Zur Geschichte des „ruthenischen Ritus" in Polen, Brief an die Redaction von Dr. Anton Prochaska mit Bemerkungen von Michael Hruševśkyj 1—8; 4. Miscellanea: Versuch einer Bibliographie des Gregor Skovoroda, von L. Č. 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898: In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften 1—24; 6. Bibliographie 1—38; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar—April 1899), 1—4.

XXXI—XXXII Bände enthalten die für den Kijever archäologischen Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgebrachten Referate. — I. Hälfte: Archäologie, Geschichte, Ethnographie. I. Vorwort (deutsch und ukrainisch) 7—10, 27—30; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Archäologie, Geschichte und Ethnographie (deutsch) 11—26; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Communikate (ukrainisch) u A.: Gab es unter den ruthenischen Volksstämmen einen Volksstamm der Chorvaten? von M. Hruševśkyj. Ornamentik der Ostererier in dem Galizisch-Volhynien, von Dr. M. Korduba. III. Die in extenso mitgetheilen Referate: Das Gräberfeld in Čechy (Bez. Brody), archäologische Untersuchung von M. Hruševśkyj, 1—22; Zvenyhorod bei Lemberg (Bez. Bibrka), historisch-archäologische Untersuchung von M. Hruševśkyj, 1—28; Ein Bleisiegel aus Stupnycia bei Sambor, eine Notiz von M. Hruševśkyj, 1—4; Sociale Classen und politischen Parteien im Fürstenthum Halič bis zur Hälfte des XIII Jahrh., von Dr. M. Korduba, 1—42; Zur Frage über die staatsrechtliche Stellung der Kijever Fürsten des XV Jahr., von M. Hruševśkyj, 1—4; Die kleinrussischen Länder der polnischen Krone gegen Ende des XV Jarh. Feindliche Einfälle und Organisation der Grenzvertheitigung, von S. Rudnyćkyj, 1—54; Beiträge zur Geschichte der Kosakenaufstände vom J. 1595—6, von M. Hruševśkyj, 1—30; Die ukrainischen Kosaken in den Jahren 1625—1630, kritisch-historische Untersuchungen von S. Rudnyćkyj, 1—76; Die Überbleibsel des ursprünglichen Communismus bei den Bojken (Galizien), von Dr. V. Ochrymovyč, 1—16; Der slovakische Räuber Janošik in der Volkspoesie, von V. Hnatiuk, 1—50; IV. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1899), 1—4; V, Inhaltsverzeichniss des VIII Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXVII—XXXII), 1—9.

Inhalt des XXXIII Bandes. 1. Bronzene Schwerte aus d. Bez. Turka (Galizien) von M. Hruševškyj S. 1—4; 2. *Über den Accent in der ukrainisch-ruthenischen Sprache, Untersuchung von Dr. V. Ochrymovyč (Fortzetzung folgt) 1—64; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Fortzetzung folgt) 1—16; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlicher Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M, Korduba — III. Neue Zeit; 2) Übersicht der Zeischriften für das Jahr 1898 (Schluss) 1—54; 6. Bibliographie 1—46; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (September—December 1899) 1—5.

Inhalt des XXXIV Bandes. 1. *Ein Beitrag zur Geschichte der Dorfgeistlichkeit, aus den Samborer Akten des XVI Jahr., von Michael Hruševškyj S. 1—82; 2. Einige Beiträge zu einer kritischen Ausgabe de Gedichte Ševčenko's, von Julian Romančuk 1—32; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1899: in ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivškyj 1—8; 5. Bibliographie 1—58.

XXXV-XXXVI Bände enthalten die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgetragen Referate. — II. Hälfte: Sprachkunde und Litteraturgeschichte. I. Vorworf (deutsch und ukrainisch) S. 5—6, 24—25; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Sprachkunde und Litteraturgeschichte (deutsch) 7—23; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Communikate, u. A.: Die Nasal-Vocale in des slavischen Sprachen, von A. Barvinškyj, 3—5; Ein Beitrag zur Kenntniss der Entwickelung der Volkssprache in der Litteratur der galizischen Ruthenen, von E. Kokorudz, 7—8; Der litterarhistorische und historische Hintergrund des Liedet vom Ihors Heereszug, von Dr. V. Kocovškyj, 10—12; III. Die in extenso mitgetheilten Referate: Über die Mundart der sogenannten Doly, von I. Verchratškyj, 1—128; Die Ruthenen der Eperies-Diöcese und ihre Dialekte, von V. Hnatiuk, 1—70; Das „Slovo über die Auferstehung Lazars", ein altukrainisches Poem au, apokryphische Themen, von Dr. I. Franko, 1—57; Ein neuer Beitrag zu den Studien über Ivan Vyšenškyj, von Dr. I. Franko, 1—4; Das apokryphe Evangelium Pseudo-Matthäi über die Geburt und die Kindheit Maria's und seine Spuren in der ukrainischen Litteratur, von Dr. I. Franko, 1—32; Wer war der Verfasser der Ἀντίῤῥησις (1599)? von Dr. C. Studynškyj, 1—20; Jakub Gavatovič (Gavat), Verfasser frühester ukrainischer Intermedien aus dem J. 1619, von M. Pavlyk, 1—44.

Inhalt des XXXVII Bandes. 1. Die Ohrringe des sog. Kijever Typus bei modernen Kaukasiern, von M. Hrusevškyj S. 1—4; 2. *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, 1—91; 3. Der Kijever Archäologen-Congress, von N. Knjaževyč, 1—11; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba, I. Allgemeines, II. Alterthum, 1—28; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXXVIII Bandes. 1. Drei Bleisiegel aus der Umgegend von Halič (mit Abbildungen), von M. Hruševškyj, S. 1—4; 2. *Die Beziehungen des Hetman Ivan Vyhovškyj zu Polen in den Jahren 1657 8, von D. Koreneć, 1—20; 3. *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh, von Dr. I. Franko, Beilagen, XII-XXV (Schluss) 91—162; 4. Miscellanea, 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 — Die in der Ukraine herausgegebene Zeitschriften, 1—25; 2) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba: III. Mittelalter, 26-38; 6. Bibliographie, 1—56; 7. Inhaltsverzeichniss des IX Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXXIII—XXXVIII), 1—12.

Inhalt des XXXIX Bandes. 1. Zum Andenken an Alexander Konyškyj, von M. Hruševškyj, S. 1—14; 2. Ungedruckte Gedichte des T. Ševčenko, mitgetheilt von A. Konyškyj, S. 1—8; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Schluss), S. 1—22; 4. Übersicht des gegenwärtigen Standes der historischen Forschungen über die ukrainische Litteratur. Die älteste Pe-

*) Die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten Referate sind mit einem Sternchen bezeichnet.

Inhalt des XLVII Bandes. 1. Der Kosak Plachta, ein ukrainisches Volkslied, gedruckt im J. 1625, von Dr. I. Franko, S. 1—28; 2. Geistliche Gedichte der ungarischen Ruthenen, mitg. von V. Hnatiuk (Fortsetzung) S. 69—164; 3. Zum Andenken an Alexander Lazarevškyj, von M. Hruševškyj, S. 1—10; 4. Miscellanea S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1901 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, S. 1—15; 6. Bibliographie, S. 1—46.

Inhalt des XLVIII Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes der Bybelškyj, gesammelt von Jan Prochnicki, röm.-kath. Erzbischof von Lemberg, mitg. von A. Kryžanovškyj, bearbeitet und eingeleitet von M. Hruševškyj, S. 1—12; 2. Der Heilige Clemens im Chersonnesus, Beiträge zur Geschichte der altruthenischen Legende. von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 45—144; 3. Miscellanea, S. 1—15; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jah· 1901 — Die in der Ukraine herausgegebenen Zeitschriften, S. 1—25; 5. Bibliographie, S. 1—42.

Inhalt des XLIX Bandes. 1. Lucian Kobylycia, eine Episode aus der Geschichte des Huzulenlandes in der ersten Hälfte des XIX Jrh., von Dr. I. Franko, S. 1—40; 2. Geistliche Gedichte der ungarischen Ruthenen, mitgetheilt von V. Hnatiuk (Schluss). S. 165—272; 3. Miscellanea, S. 1—8; 4. Wissenschaftliche Chronik: Kijever Miniaturen beim Psalter Erzb. Egberts von Trier in Cividale, von M. Hruševškyj, S. 1—11; 5. Bibliographie, S. 1—49.

Inhalt des L Bandes. 1. Zwei Verkaufscontracte aus dem Anfange des XVI Jahrh., mitgetheilt von M. Hruševškyj, S. 1—6; 2. Dr. Eustachius Terlećkyj, Erinnerungen und Documente, von Dr. I. Franko, S. 1—64; 3. Neubildungen auf dem Gebiete des ruthenischen Volksliedes, von V. Hnatiuk (Fortsetzung folgt), S. 1—37; 4. Miscellanea, S. 1—15; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das J. 1901 (Schluss), S. 1—22; 6. Bibliographie, S. 1—48.

Inhalt des LI Bandes. 1. Die Tragoedie von Ostroh, eine litterarische Untersuchung von P. Žytećkyj, S. 1—24; 2. Einige Urkunden von Vladislaus von Oppeln, mitgetheilt von M. Hruševškyj, S. 1—8; 3. Aus der Geschichte der ruthenischen Philologie — Drei galizische Grammatiker (I. Mohylnyćkyj, J. Levyćkyj, J. Lozynškyj), von Dr. J. Makovej S. 1—58; 4. Miscellanea, S. 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Beiträge zur Geschichte der ruthenischen Kunst im alten (ethnographischen) Polen, von M. Hruševška, S. 1—18; 6. Bibliographie, S. 1—67; 7. Inhaltsverzeichniss des XI Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XLV—L), S. 1—14.

Inhalt des LII Bandes. 1. Presburger Congress in Sachen der Babenbergischen Erbschaft. Ein Beitrag zur Geschichte des grossen österreichischen Interregnums, von B. Barvinškyj, S. 1—27; 2. Zur Frage des chronologischen Zusammenhanges in der Chronik von Halyč und Vladimir, einige Bemerkungen zur Abhandlung des B. Barvinškyj, von M. Hruševškyj, S. 1—5; 3 Galizisch-Ruthenische Bibliographie vom J. 1772—1800, von I. Levyćkyj, S. 1—44; 4. Neubildungen auf dem Gebiete des ruthenischen Volksliedes, von V. Hnatiuk (Schluss) S. 38—67; 5. Miscellanea S. 1—18; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der slavischen Urgeschichte, von Z. Kuzela S. 1—25; 7. Bibliographie S. 1—43.

Inhalt des LIII Bandes. 1. XII archäologischer Congress in Charkov im J. 1902, von Dr. Al. Markevyč S. 1—17; 2. Die Lavrover Pergamentblätter vom XII—XIII Jhrh., von Dr. A. Kolessa (mit drei Lichtdrucktafeln) S. 1—26; 3. Ein Vorläufer der kirchlichen Union vom J. 1596 (Benedict Herbest), eine kritisch-historische Untersuchung von A. Suško S. 1—71; 4. Miscellanea, von M. Hruševškyj. I. Franko und V. Hnatiuk S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1902 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivškyj und A. Suško S. 1—17; Bibliographie S. 1—49.

E. Die Ethnographische Commission publiziert:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 13 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII à 3 Kronen, Bd. V u. VI à 4 Kr. Bd. XI 6 Kr.

2. Beiträge zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I, Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, uber die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen. Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Corporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Theil), Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Theil).

Chronik der Gesellschaft, enthält die Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft, Sectionen und Commissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—15 ukrainisch und deutsch.

Publicationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg,

Czarnecki-Gasse 26.

Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševškyj, bis jetzt erschienen Bde I—LVII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Litteraturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publicationen der Sectionen und Commissionen der Ševčenko-Gesellschaft:

A. Die historisch-philosophische Section publizierte bis jetzt:

1. Sieben Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filozofičnoi sekcyi) B. I—IV u. VI—VII enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševškyj (I. Theil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XIII Jahr., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569). Preis I, II u. V B. à 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4·50. Bd. V. enthält Materialien zur Culturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIII.
3. Juridische Zeitschrift, bis jetzt XII Bde, à 2 Kr.
4. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt V Bde à 3 Kr.
5. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.

B. Die philologische Section publizierte bis jetzt 6 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcyi), enthaltend: Bd. I. und IV. eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Koniskyj, Preis à 3 Kr. Bd. II. u. III. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Theil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratškyj, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv. Preis 4 Kr.
Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämmtliche Werke von J. v. Fed'kovyč, Bd. I. Gedichte, Preis 7 Kr. 20 H., B. II. Erzählungen, Bd. III., 2 Theil, Übersetzungen. Preis geb. à 4 Kr.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medicinische Section publizirte bis jetzt 8 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abtheilungen, jede unter einer besonderen Redaction; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratškyj und Vlad. Levickyj, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevyč. Preis jeder Abtheilung 2 Kr.

D. Die Archaeographische Commission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen de königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustration vom J. 1570). Jeder Bd. kostet 4 Kronen, III Bd. 5 Kr.
2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd I Preis 4 Kr., Bd. II u. III à 5 Kronen.
3. Kotljarevskyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.